Андреас Каппелер

МАЛА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Андреас Каппелер

МАЛА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

сканування
AndriyDM

Andreas Kappeler

KLEINE

ESCHICHTE DER UKRAINE

Verlag C.H.Beck

Андреас Каппелер

МАЛА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Видавництво «К.І.С.»

ББК 36.3 (4УКР)

Андреас Каппелер
Мала історія України / Пер. з німецької. К.: «К.І.С.», 2007. — с. 264.

ISBN 3-406-45971-4 (нім.)
ISBN 978-966-7048-82-2 (укр.)

Книжка видатного історика, іноземного члена Національної академії наук України Андреаса Каппелера була написана на замовлення мюнхенського видавництва «Бек» і ставила за мету ознайомити західних європейців з народом новопосталої держави, історією та сучасністю України.

Для українського читача це не просто посібник з історії — «погляд із зовні» дозволив по-новому розставити деякі акценти та висвітлити окремі проблеми. Багаторічний досвід досліджень етнічних меншин та національних рухів обумовив особливості книжки. Автор інтегрував в українську історію поляків, росіян, євреїв, німців. Відмова від концентрації на історії етнічних українців повинна посилити поняття політичної або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України. Поворот до багатоетнічної політичної нації, на думку автора, повинен стати засобом для подолання численних сучасних конфліктів і зміцнення молодої української демократії.

DIE HERAUSGABE DES BUCHES WURDE UNTERSTÜTZT VOM ÜBERSETZUNGSPROGRAMM DES GOETHE-INSTITUT KIEW UND DER INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА ПІДТРИМКИ ПРОГРАМИ ПЕРЕКЛАДІВ ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ І МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"

ISBN 3-406-45971-4 (нім.)
ISBN 978-966-7048-82-2 (укр.)

© Переклад, дизайн «К.І.С», 2007
© Verlag C. H. Beck, München, 1994

Зміст

Передмова автора до українського видання

Після здобуття Україною незалежності влітку 1991 року рівень знайомства західних європейців з народом, що мешкав на великій території Європи, був страшенно низьким. Це стосувалося як історії, так і сучасності України й було властиво не лише широким колам, але й політикам, журналістам та науковцям. Це стало приводом для того, щоб мюнхенське видавництво «Beck» запропонувало мені написати «Малу історію України», яка побачила світ 1994 року (друге видання — 2000), а 1997-го була перекладена французькою.

Мені не хотілося писати й публікувати коротку книгу так швидко після розпаду Радянського Союзу, оскільки до того я нетривалий час займався історією України. По-перше, з 1984 року я регулярно читав лекції з історії України в Кельнському університеті, де викладав протягом 1982–1998 рр. По-друге, у 1991-му я провів міжнародну конференцію з проблем історії та сучасності України, в якій брали участь українські науковці, які значно розширили мій горизонт (матеріали конференції були опубліковані у 1993 році — Guido Hausmann; Andreas Kappeler (Hrsg.) Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993). По-третє, до 1994 року я опублікував низку статей про український національний рух, і українці та їхня історія посідали також значне місце у виданій мною 1992 року монографії «Росія як поліетнічна імперія» (українське видання — 2005 р.).

Як видно з перерахованих праць, я прийшов до історії України через історію Росії, як і більшість зарубіжних істориків. Впродовж мого навчання в Швейцарії у 1960-х роках Україна була мені практично невідомою. Під час моєї першої поїздки в Україну в 1970 році я поставив під сумнів панУючу думку про те, що українська мова, література та історія являють собою маловідомий периферійний варіант російської історії та культури. Проте я надалі продовжував займатися історією Росії і лише через двадцять років проблеми історії України посіли чільне місце в моїх наукових інтересах. При цьому особливу зацікавленість я проявляв до українсько-російських взаємин, що відображалося в окремих проектах та дослідженнях моїх молодих співробітників. Рамкам російського та радянського імперіалізму, без яких неможливо зрозуміти історію України останніх трьох століть, приділена значна увага і в запропонованій книзі.

Я дуже радий, що «Мала історія України» публікується українською. Звичайно, Україна-2007 значно відрізняється від України-1994. Тоді ще було необхідним утвердити переконання про існування українського народу і познайомити з новою національною державою та її історією. Сьогодні у цьому немає потреби, оскільки українська держава утвердилася як європейська сила і після «помаранчевої революції» весь світ переконався, що Україна не лише існує, але й рухається шляхом створення правової держави та формування громадянського суспільства. Ситуація, яка змінилася, змінює також і погляд на історію України. Сучасна українська та зарубіжна історіографії більше не виконують функції легітимації молодої держави, а зосереджуються на розв'язанні наукових завдань, які не диктуються актуальною політикою.

Українська історична наука звільнилася від «приборкуючих» (Zwangsjacke) догматів марксизму-ленінізму та концепції «братерської дружби», яка утверджувала ідею підпорядкування «малої сестри» великому російському брату, і за останні 15 років побачили світ багато цінних праць з усіх періодів та аспектів української історії. Водночас і за межами України посилився інтерес до української історії — нові важливі праці з'явились в Північній Америці та Західній Європі. Я також з 1994 року опублікував низку статей з української історії, які нещодавно вийшли окремим збірником (Andreas Kappeler. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien-Köln-Weimar, 2003). У зв'язку з таким бурхливим розвитком більшість частин моєї «Короткої історії України» не відповідає сучасному стану наукових досліджень. Хоча в другому німецькому виданні я довів розповідь до 2000 року і зробив для українського видання окремі доповнення та коректури, все ж, книга відповідає пізнавальній ситуації 1994 року. Оскільки книга була розрахована на німецькомовного читача,

то бібліографія містила лише книги західними мовами, що вийшли до 2000 року, і не згадані праці українською, польською та російською, які я також використовував при написанні тексту.

Дещо запізнілий переклад «Малої історії України» може становити для українських читачів подвійний інтерес. На противагу майже всім іншим загальним викладам української історії, які належали українцям в Україні та за її межами, ця праця написана не українцем. І хоча я значною мірою дотримуюсь українського національного «гранд-наративу» («Großen Erzählung»), можливо «погляд із зовні» дозволить по-новому розставити деякі акценти та висвітлити окремі проблеми. Моїм багаторічним студіям етнічних меншин та національних рухів завдячують дві особливості цієї книги. Я намагався інтегрувати в українську історію поляків, росіян, євреїв, німці та інші етнічні групи, котрі жили в Україні. Відмова від ексклюзивної концентрації на історії етнічних українців повинна посилити поняття політичної або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України. Відмова від етнічної нації і поворот до багатоетнічної політичної нації, на мою думку, повинна стати засобом для подолання численних сучасних конфліктів і зміцнення молодої української демократії.

Хоч я писав історію України як сторонній спостерігач, сподіваюсь що українські читачі сприймуть мою працю, адже я відчуваю себе зв'язаним з Україною та українцями й з симпатією дивлюсь на її подальшу історію.

Відень, червень 2007 року.

Вступ

24 серпня 1991 року після провалу Московського путчу український парламент проголосив незалежність України. 1 грудня 1991 року 90% населення України висловилися на референдумі за незалежність. Відокремлення від Радянського Союзу України, яка за своїм населенням і економічною могутністю була найважливішою республікою після Російської Федерації, завдало йому смертельного удару. Ще того самого місяця СРСР ліквідовано і замінено хибкою Співдружністю Незалежних Держав (СНД).

Україна, за розміром друга після Росії країна Європи, одразу після її приєднання до спільноти європейських держав, стала важливим політичним актором: вона не тільки значною мірою є відповідальною за крах Радянського Союзу, але й донині визначає характер СНД як нестійкої федерації. Хоча процес її державотворення відбувається з великими труднощами, проте в майбутньому слід зважати на Україну, яка з її понад 50 млн жителів* має майже таке саме населення, як Великобританія чи Франція.

Раптова поява України на арені європейської політики була несподіваною для Заходу. Факт існування цієї великої країни на Південному Заході СРСР практично ігнорувався протягом десятиліть. Понад 45 млн етнічних українців**, що за кількістю займають серед європейських націй шосте місце після росіян, німців, британців, французів та італійців, зазвичай, розглядали як особливу регіональну групу росіян. Українці та їхня країна майже не існували в суспільній свідомості, у засобах масової інформації, політиці та науці. Це стосується також і української історії, що як предмет дослідження і викладання ледь животіє в Центральній і Західній Європі.

* За переписом населення 2001 року в Україні 47 млн. мешканців — *Прим. ред.*

** За переписом населення 2001 року в Україні 38 млн. етнічних українців — *Прим. ред.*

Чому українців і Україну майже не брали до уваги на Заході та, зокрема, в Німеччині? Відповідь на це дає історія. Упродовж значних етапів своєї історії українці перебували в тіні сусідніх державницьких народів, спочатку поляків, а пізніше росіян. За винятком кількох коротких періодів вони не мали власної держави. Домінуючі суспільні структури, культури та мови були надзвичайно привабливими для українських соціальних еліт. У XIX і XX століттях цей процес посилився внаслідок кількох хвиль свідомої політики русифікації, здійснюваної царським і радянським урядами. Тому, починаючи з XVI сторіччя, велика частина українських еліт була полонізованою, а з XVIII сторіччя — русифікованою, натомість розвиток української літературної мови і високої культури неодноразово припинявся.

Поляки та росіяни не визнавали українців самостійною нацією, а розглядали їх здебільшого як складову частину своєї нації. Як показують висловлювання особистостей з усіх політичних таборів — від Солженіцина і Горбачова до колишнього петербурзького мера Собчака — більшість росіян і досі не можуть змиритися з тим, що Україна є незалежною країною, яка відстоює свою рівноправність з Росією. Таке ставлення до українців домінує і на Заході: донедавна також і в Німеччині українців вважали росіянами, їхню мову — російським діалектом, а їхню історію — російською, польською чи радянською історією.

Якщо відсутня державна спадкоємність, а факт існування нації заперечується, що може бути предметом української історії? Чи історія певного простору, чи певного народу, чи усе ж історія держав? Такі запитання виникають не лише стосовно українців, а й щодо історії інших молодих націй, таких як чехи, латиші, італійці чи німці, водночас вони є значно менш гострими для таких давніх державних націй, як французи чи росіяни.

Історію пишуть, виходячи з сучасного контексту. Наприклад, написану сьогодні українську історію можна віднести до нової української держави. У проголошеному в серпні 1991 року Акті незалежності України український парламент посилається на тисячолітню традицію державотворення в Україні. Йдеться про послідовність етапів, починаючи від Київської держави в період від X до XIII сторіччя через період Галицько-Волинського князівства XIII і XIV сторіччя, Великого князівства Литовського (що частково інтерпретується як українське) від XIV до XVI сторіччя та через Гетьманщину XVII сторіччя аж до недовговічної Гетьманської держави 1918 року та Української Народної республіки 1918-1920 років.

Історія української держави мала б стосуватися нинішньої території, яка збігається з територією колишньої Української Радянської Соціалістичної Республіки. Якщо послідовно дотримуватися цього критерію, то слід простежити історію цього простору через усі епохи також і в зворотному напрямку аж до історії первісного суспільства. Отже, як складові частини української історії, мали би розглядатися античні грецькі колонії в Причорномор'ї та степові культури — від скіфів до татар. Таких настанов дотримуються численні загальні курси історії, що були написані в межах Радянського Союзу та поза ними.

Втім, тисячолітня державна традиція є національним міфом. Протягом тривалих періодів своєї історії Україна була складовою частиною чужих держав. Найважливішими з цих держав були Велике князівство Литовське та Польське королівство (1569 року об'єдналися в Річ Посполиту), пізніше Російська імперія, імперія Габсбургів, у XX столітті — Польща та Радянський Союз. Починаючи з XVII сторіччя, Україна була розділена на кілька просторів домінування та культури, а це суттєво сприяло тому, що розвиток її регіонів відбувався по-різному. Тільки насильницька сталінська експансіоністська політика в Другій світовій війні призвела до об'єднання практично всіх українських регіонів в одній радянській державі.

Виходячи з ситуації відсутності держави у XIX і на початку XX сторіччя, молода українська історіографія розглядала в якості найважливішого предмета своїх досліджень не державу, а український народ. Тим самим інші етнічні групи, що жили в Україні, зокрема євреї, поляки чи росіяни, в основному, не входили до української історії, хоча вони протягом тривалих періодів були важливими складовими частинами еліти і середньої верстви міського населення. Особливість цього підходу полягає в тому, що він дозволяє розглядати Україну як історичний простір з перемінними кордонами; таким чином, Крим чи Південна Україна лише у XVIII сторіччі стануть предметом української історії. Складно відповісти на запитання про початок української історії як історії народу, адже воно пов'язане із суперечливою проблемою етногенезу українського народу. Я повернуся до цього в наступному розділі.

Географічний критерій є розпливчастим ще більшою мірою, ніж державний чи етнічний, адже не існує чітко відмежованого природного простору України. Географи також, зазвичай, визначають простір України як територію сучасної держави або як регіон розселення українців (див. розділ 1).

Жоден із згаданих критеріїв (держава, сучасна територія держави, народ, географічний простір) не може задовільно визначити предмет дослідження української історії. Мій підхід є гнучкішим і динамічнішим: я розглядаю українську історію як історію простору, в якому українці жили, складаючи більшість населення. Отже, я не здійснюю ретроспективну проекцію на історію нинішніх державних кордонів її території чи розселення. Мій курс оповідає також про не українців, що живуть в Україні, однак не тих, хто емігрував до Росії, Сибіру чи до Північної Америки і Західної Європи.

Україна й українці не завжди жеврілі у свідомості західного зарубіжжя. Запорозькі козаки вже у XVII та XVIII століттях викликали інтерес західноєвропейських авторів. Наприкінці XVIII сторіччя у місті Галле була опублікована перша наукова «Історія України і козаків» (Geschichte der Ukraine und der Cossacken), написана вихідцем з Угорщини Іоганном Християном фон Енгелем (Johann Christian von Engel, 1770-1814). Ця робота до наших днів залишалася єдиним, написаним німецькою рукою, загальним курсом української історії. У XIX столітті національна російська історіографія поступово витісняла Україну з історичної свідомості. Історична спадщина України, яку офіційно називали «Малоросією», на Заході теж стала складовою частиною російської історії.

Проте самостійна історична свідомість зберігалася у народних переказах і в традиціях частково русифікованої еліти України. Це було сприйнято та розвинуто далі українським національним рухом протягом XIX сторіччя. Низка видатних постатей національного руху були істориками, наприклад, Микола Костомаров (1817-1885), син росіянина та автор першої політичної програми українського національного руху, і Володимир Антонович (1834-1908), котрий з полонізованого дворянина перетворився на українського патріота і став засновником так званого «народницького» напрямку української історіографії, в центрі уваги якого перебував український народ.

Найвідомішим учнем Антоновича був Михайло Грушевський (1866-1934), що працював спочатку в Києві, а потім став професором східноєвропейської, *de facto* української, історії у Львові та центральною особистістю національного руху. Його основним історичним твором є широкомасштабна, написана українською мовою, «Історія України-Руси» у десяти томах, які з'явилися в період між 1898 і 1937 роками. Проте ця історія сягає лише середини XVII сторіччя; перший том вийшов також у німецькому перекладі. Стислий загальний виклад української історії, що вийшов з-під його пера, був перекладений англійською мовою. З 1930-х років Грушевський вважався у Радянському Союзі буржуазно-націоналістичним істориком, минуло небагато років відтоді, як було дозволено публікувати його твори.

На зламі століть з'явився протест проти головного народницького напрямку української історіографії. Першим представником нової школи, яка підкреслювала роль української еліти та державотворчих процесів, був В'ячеслав Липинський (1882-1931), котрий походив з польської шляхти. Ця школа знайшла низку прихильників серед істориків української еміграції, що жили в міжвоєнний час у Чехословаччині, Польщі та Німеччині. Тоді присутність українців у громадській свідомості Німеччини була набагато помітнішою, аніж сьогодні, зокрема, завдяки роботі Українського наукового інституту в Берліні. Тут працювали Дмитро Дорошенко і Борис Крупницький, чиї загальні виклади української історії перекладено англійською і німецькою мовами.

Друга хвиля емігрантів залишила Україну під час Другої світової війни і спершу попрямувала до Німеччини. Український вільний університет, що був перенесений з Праги до Мюнхена, став після війни центром українських досліджень у Німеччині. Тут працювала Наталія Полонська-Василенко, її докладний загальний виклад української історії з'явився також і німецькою мовою. Втім, більшість українських емігрантів невдовзі залишили Німеччину й оселилися в Північній Америці. Серед них були такі історики, як Іван Лисяк-Рудницький і Омелян Пріцак, які створили основу української історіографії в США та Канаді. У Північній Америці виникли такі значні науково-дослідні центри, як Український науковий інститут Гарвардського університету та Канадський інститут українських студій в Едмонтоні. З Гарвардського інституту, в якому кафедру української історії імені Грушевського очолювали спочатку Омелян Пріцак, а потім Роман

Шпорлюк, вийшло кілька видатних істориків молодшого покоління, серед них Франк Сисин, Пол Роберт Магочі, Джон-Пол Химка та Орест Субтельний, якому ми завдячуємо найкращим загальним викладом української історії за межами України. В українській історіографії за межами України північноамериканські дослідження є провідними як у кількісному, так і в якісному сенсі.

У радянській Україні спершу в якості основи теж використовували спадщину дореволюційної історіографії. Наприклад, у двадцяті роки Грушевський працював у Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) у Києві. Одночасно робилися спроби обґрунтувати марксистську історіографію, яка незабаром була позначена національною українською тональністю. Після повороту Сталіна до радянського патріотизму і проти розвитку національних культур настали тривалі заморозки. Багато істориків загинули під час «чисток», а історіографію підпорядкували догмам центру, основою яких було не стільки марксистське вчення про класову боротьбу, скільки національні аксіоми про провідну роль росіян як старших братів інших радянських народів або теза про вічну дружбу народів. Таким чином, українську історію було позбавлено її власної цінності; право на своє існування вона мала лише в рамках історії Росії. І абсолютно логічним виявилося те, що 300-літній ювілей приєднання України до Росії святкувався у 1954 році надзвичайно пишно, і що з цієї нагоди було канонізовано прогресивність цього акту — тепер названого «возз'єднанням».

Наприкінці п'ятдесятих і протягом шістдесятих років відбулося (як і в інших країнах Східного блоку) деяке пом'якшення генеральної лінії, а кілька українських істориків спробували обережно піддати сумніву сталіністські догми. На початку сімдесятих років на такі тенденції, названі націоналістичними, центр зреагував дуже різко. Водночас відбулося повалення українського партійного лідера Шелеста у 1972 році. За правління його спадкоємця Щербицького почалися «чистки» української інтелігенції, в тому числі також і серед істориків, а культурне життя в Україні пережило новий період застою. Українським історикам так заткнули рота, що вони мусили або мовчати, або ухилятися й займатися «нешкідливими темами», або ж стати догматиками, вірними офіційній лінії. Багато хто обрав останній шлях, тому рівень української історіографії в сімдесятих й на початку вісімдесятих років значно знизився. Виняток становили окремі галузі медієвістики.

Відтоді як кайдани порвалися, українська історіографія намагається продовжити традиції, що перебували під заборонами. Знову видаються численні історичні твори XIX і початку XX сторіччя, вперше друкуються та перекладаються праці емігрантів. Залучаються досі недоступні джерела, опрацьовуються такі заборонені раніше теми, як національний рух, Голодомор 1932-1933 років і сталінський терор. Втім, українська історіографія оновлюється і опановує нові проблемні поля та архівні джерела, яким до цього часу недостатньо приділялося уваги.

Поза межами України та Північної Америки лише нечисленні історики займаються українською історією. Найважливішою є польська історіографія, яка зробила важливі внески насамперед щодо епохи від XVI до XVIII століття, коли великі частини України належали до Польсько-Литовської держави, а також щодо історії Галичини. Назвемо Збігнєва Вуйціка, Яна Козика та Владислава Сєрчика, котрий написав загальний виклад української історії. Не слід забувати і російську історіографію, яка зробила свій внесок насамперед завдяки значним працям зі середньовічної історії України. Натомість німецькомовна історіографія донині мало займалася Україною. Не існує ні інститутів, ні професорів з української історії, а в рамках спеціалізації «східноєвропейська історія» рідко трапляються й фахівці з питань, що стосуються України. Втім, рано чи пізно, існування незалежної української держави примусить німецьку науку переосмислити свої концепції.

За останні два сторіччя — відтоді як 1796 року опубліковано працю Енгеля — ця «Мала історія України» є першою спробою німецькомовного загального викладу, що вийшов з-під пера не українця. Вона поставила собі за мету поінформувати про основні риси історії України й українців, починаючи від Середньовіччя аж до сьогодення. Основний акцент зроблено на новітній історії та на внутрішньому розвитку; міжнародний контекст подано лише у вигляді стислих нарисів. Хронологічний ряд двічі переривається, щоб дати систематизований огляд України в період близько 1700 року і напередодні Першої світової війни. Ми відмовилися від апарату приміток; посилання на праці, що вийшли західними мовами та глибше викладають матеріал, містяться у бібліографії. Для орієнтації служать хронологічна таблиця і п'ять карт.

Одна з цілей цієї книжки полягає в тому, щоб протиставити українську перспективу панівному російськоцентричному баченню, яке зважає на Україну (якщо взагалі зважає) тільки як на периферію

Росії. Вже починаючи з часів Грушевського, така перспектива була розроблена національно-орієнтованою українською історіографією, без основних робіт якої не могла би бути написана ця книжка. Це абсолютно невідоме (саме в Німеччині) бачення історії Східної Європи може сприяти корекції деяких стереотипів і традиційно однобічних інтерпретацій. Слід також переглянути негативні стереотипи українця як невиправного націоналіста й антисеміта, зрадливого козака і партизана (починаючи з часів Хмельницького та Мазепи до Петлюри і аж до Бандери) чи стереотип примітивного селянина, що розмовляє зіпсованим слов'янським діалектом.

Проте традиції та міфи національної української історіографії не можна приймати без застережень. Окремі точки зору, що виникли в рамках національного руху та політичної дискусії з Польщею, Росією та Радянським Союзом, вимагають критичного висвітлення. При цьому також слід враховувати інтерпретації польської, російської та єврейської історіографії. Суперечливих питань більше, ніж достатньо: починаючи від розбіжностей про характер Київської держави та входження України до Московської держави до абсолютно протилежних поглядів на період революції та громадянської війни, в тому числі про шанси українського державотворення, відповідальність за жахливі єврейські погроми та про роль українців у Другій світовій війні. Щодо деяких проблем важко зробити обґрунтовані висновки, насамперед, якщо відсутні новітні дослідження.

Взагалі історію України потрібно розглядати в рамках наднаціональних імперій, до яких вона належала. Водночас історію українців не можна відокремлювати від історії інших етнічних груп, які жили в Україні. Проте історію цих груп — євреїв, поляків, росіян, німців, греків, вірменів, болгар і румунів — у рамках цієї невеликої книжки можна розглянути дуже стисло. На передньому плані стоїть історія більшості населення, тобто українців.

Я хотів би висловити вдячність на адресу д-ра Рудольфа Марка (Люнебург) і Вероніки Вендланд, М.А. (Кельн), які прочитали частини рукопису і внесли цінні корективи та зауваження. В цілому, я хочу подякувати всім колегам з України, Північної Америки і Німеччини, які своїми працями і численними розмовами познайомили мене з проблемами української історії.

1. Україна та українці: географічна та етнічна даність

Україна означає Прикордоння. Спочатку поняття *Україна* означало регіони на кордоні зі степом, на лінії поділу між осілими та кочовими цивілізаціями, що мала основоположне значення для давньої історії Східної Європи. Розташування на краю степу є тим базовим елементом української історії, що став очевидним і через постійні навали кочових народів-вершників, і через функцію посередництва між осілими та кочовими народами, між слов'янсько-християнським і тюрко-татарським ісламським світами. Практично до XVIII сторіччя процес східнослов'янського заселення зупинявся на кордоні степу. Причорноморські степи — нинішня Південна Україна — залишалися вотчиною кочових народів і були поступово заселені українськими селянами, починаючи лише з другої половини XVIII сторіччя. Лише козаки, починаючи з XVI сторіччя, просунулися далі вздовж річок, а запорозькі козаки, як типове населення прикордоння, відігравали визначну роль протягом ранньомодерного періоду історії України.

Разом із степом та Чорноморським узбережжям на Півдні ще один природній кордон України утворюють Карпати на Заході, невелика група україномовного населення живе також і по той бік Карпат, на території Карпатської України чи Закарпаття. Болотисту місцевість Прип'яті та Полісся можна розглядати як природній кордон з Білоруссю на Північному Заході. Проте інші кордони України, в основному, є відкритими. Рельєф переважно рівнинний; великі частини України, так само як і більша частина Польщі та Росії, належать до Східноєвропейської низовини. Винятки складають Карпати та їхнє передгір'я, а також плоскогір'я Поділля та Донбасу.

Відсутність природних кордонів на Заході та на Сході мала свої наслідки для історії України, зокрема у випадку з Польщею та Росією.

Відкриті кордони полегшували вторгнення з боку чужих держав. Україна неодноразово ставала ареною збройних конфліктів, починаючи від прикордонних воєн з кочовими вершниками і протягом Північних воєн XVII та початку XVIII сторіч*, російсько-турецьких воєн XVIII та XIX сторіч і аж до обох Світових воєн. Сусідні великі держави на Заході (Польща, Угорщина, Австрія) і Сході (Росія) неодноразово підкоряли частини України та здебільшого розглядали Україну не як самостійну, рівну їм країну, а як прикордоння, окраїну їхньої власної держави. Той факт, що відкриті кордони України — менше, ніж у випадку Росії чи Польщі, — також уможливлювали експансію проти зовнішнього оточення, має не географічні, а історико-політичні причини.

З іншого боку, розташування на кордоні призводило до того, що Україна відігравала значну роль у якості посередника між Заходом і Сходом. Україна розташована на перехресті торговельних шляхів між Чорним і Балтійським морями, а також між Сходом і Центральною Європою. Україна була прикордонням східних слов'ян щодо західних слов'ян і угорців, прикордонням православ'я стосовно римо-католицького світу. Певним символом розташування на кордоні може вважатися Софійський собор у Києві, найвизначніший православний храм східнослов'янського Середньовіччя, в інтер'єрі якого розміщені чудові візантійські мозаїки, хоча із зовні він виглядає як барокова церква**.

Територія України — це родючі ґрунти. Близько трьох чвертей території вкриті чорноземом; тільки на Північному Заході переважають менш родючі підзолисті ґрунти та болота. На Заході та Півночі домінували листяні ліси, обсяги яких, утім, протягом історії значно зменшилися; на Північному Заході є хвойні ліси. У середній зоні центрального масиву України переважає лісостеп, який на Півдні поступово переходить у безлісний луговий степ. Крім ґрунтів, сприятливим для землеробства був також і клімат України. Він хоча і континентальний, але усе ж значно м'якший, ніж клімат у Росії, тому вегетативний період триває довше. Проте зими набагато холодніші, ніж у Західній і Центральній Європі. Відносно незначні опади, насамперед на Сході та Півдні, концентруються протягом важливого періоду росту на початку літа. Сухі, а взимку холодні степові вітри становлять загрозу для сільського господарства. Однак природні умови в Україні є сприятливими насамперед для вирощування зернових культур.

* Очевидно, автор має на увазі війни Московської держави з Польщею та Швецією у XVII ст. та Північну війну 1700-1721 рр. Росії з Швецією. — *Прим. ред.*

** Софійський собор частково перебудовано наприкінці XVII ст. — *Прим. ред.*

Територія України багата на корисні копалини: поклади кам'яного вугілля Донбасу на Сході та залізної руди на Півдні, особливо поблизу Кривого Рогу в нижній течії Дніпра, були найважливішими двигунами індустріалізації Російської імперії. В Галичині видобували нафту і сіль.

Велике значення для історії всієї Східної Європи мали ріки. Найважливішою рікою України є Дніпро, що ділить її територію на дві половини. Від часів раннього Середньовіччя Дніпро мав велике значення як торговельний шлях від Балтійського до Чорного моря — «з варяг у греки». Проте, ще до спорудження великих гідроелектростанцій, перепоною для річкового судноплавства були пороги у нижній течії Дніпра, тоді як переходи до річкових систем Балтійського моря та Волги з давніх часів легко долалися. В українській переказах, у народних піснях і літературі Дніпро став своєрідним символом української нації. Він був життєвою стихією українських козаків. На його стрімкому березі є могила національного поета Тараса Шевченка:

«Як умру, то поховайте мене на могилі,
серед степу широкого на Вкраїні милій.
Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі
було видно, було чути, як реве ревучий».

(«Заповіт», 1845)

У Чорне море також впадають ріки Південний Буг і Дністер, які течуть паралельно до Дніпра, і басейном яких є Західна та Південно-Західна Україна. В якості водних артерій вони мають набагато менше значення, ніж Дніпро. В Азовське море впадає Дон, притокою якого є Донець, найважливіша ріка Східної України. Частини Західної України зв'язані з Балтійським морем через річкову систему Західного Бугу, що впадає у Віслу. Розташування біля вододілу між Чорним і Балтійським морем було важливою умовою для виникнення міста Львова. Тривалий час Україна була континентальною країною; лише починаючи з кінця XVIII сторіччя вона здобула безпосередній доступ до моря. Заснування портів на Чорному морі, в першу чергу міста Одеси, значною мірою посилило посередницьку місію України у Середземноморському просторі.

Географічні умови й історичні особливості дозволяють виділити п'ять основних регіонів України (див. карту 1):

1. Центральний регіон навколо Києва по обох берегах Дніпра. Через причини різного історичного розвитку він поділяється на Правобережну Україну (з Волинню та Поліссям), яка до кінця XVIII сторіччя належала до Речі Посполитої, та Лівобережну Україну — колишню козацьку Гетьманську державу, яка протягом одного сторіччя користувалася широкою автономією у межах Росії.

2. Східна Україна, розділена на так звану Слобожанщину навколо Харкова на півночі та Донбас на півдні.

3. Південна Україна, степовий регіон на північ від Чорного моря, який часто також називають «Новоросією», має відкриті кордони на заході з Південною Бессарабією, на півдні з Кримом і на сході з територіями донських і кубанських козаків.

4. Розділена на кілька окремих земель Західна Україна з Галичиною (чи Східною Галичиною) навколо Львова на заході, Північною Буковиною та Західним Поділлям на півдні та розташованими на Західному Бузі регіонами Підляшшя та Холмщини на півночі, що сьогодні належать до Польщі й заселені переважно поляками.

5. Карпатська Україна на крайньому південному заході, розташована в басейні Тиси, яку можна розділити на гірський регіон та Закарпаття.

Лише протягом сторіч регіональне поняття «Україна» стало також назвою народу. Поняття «Україна» із значенням прикордоння вперше з'являється в літописах XII та XIII сторіч як назва прикордонних територій Київської держави. З XVI сторіччя область у середній течії Дніпра дедалі частіше згадується українцями і поляками як Україна. Протягом XVII сторіччя поняття «Україна» пов'язується з Гетьманською державою і поступово поширюється також на народ і мову. Пісні народу та висока література, що зароджується, використовують цей термін дедалі частіше, він починає укорінюватися навіть за кордоном, про що свідчить «Опис України» Боплана 1660 року.

Нові імпульси до вкорінення понять «Україна» і «українці» надходили в XIX сторіччі з осередків українського національного руху в Російській імперії. Коли під час Першої світової війни були засновані національні держави, для їхніх назв використовувався етнонім «українська». Це стосувалося не лише Української Народної

Республіки на Сході, а також і держави колишніх австрійських русинів — Західноукраїнської Народної Республіки. Також створена пізніше союзна республіка СРСР мала назву «Українська Радянська Соціалістична Республіка».

Проте принаймні до XVII сторіччя домінував не етнонім «українці», а колективне поняття «Русь», яке було узвичаєним вже для населення Київської держави. За часів литовського та польського панування самоназвою східнослов'янського населення, себто українців і білорусів, залишалося «русини» чи «русичі», так само звучала їхня іноземна назва, латиною — «Rutheni», якою користувалися в Речі Посполитій. На українських землях, які не перебували під російським пануванням, поняття «Русь» і «русин» залишалися у вжитку до XX сторіччя, а в Закарпатті — донині. Наслідуючи латинську форму «Rutheni», українців Габсбурзької імперії називали німецькою мовою «Ruthenen». Тому в німецькомовному просторі щодо українців і білорусів часто вживають поняття «Ruthenen».

На відміну від них, східних слов'ян Московської держави, великоросів, називали у Речі Посполитій та в більшій частині Західної Європи московитами, а державу — Московією. Проте поряд з цим існувало також широке поняття «*Russia*» для всіх східних слов'ян. Водночас у Московській державі поняття «Русь» з прикметником «русский» також вживалося як самоназва і досить рано увійшло до титулу Великого князя. Пізніше в якості нового поняття почали використовувати «Россия», і держава Петра I була свідомо названа не «русская», а «Российская империя»; аналогічно нинішня Росія називається «Российская (а не «Русская») федерация».

З приєднанням Гетьманщини у Російській державі з'явилося поняття «Малоросія» як назва України. Цей термін походить з церковної сфери: Константинопольський патріарх називав у XIV сторіччі єпархії на Південному Заході як «Мала Русь», на відміну від єпархій «Великої Русі» на Північному Сході. Поняття «Малоросія» стало офіційною назвою України в Російській державі. Хоча спершу ця назва не вважалася принизливою, однак у XIX сторіччі українці сприймали її саме так.

Отже, щодо етнонімів панує неабиякий хаос. Скажімо, у XIX сторіччі паралельно існували назви «українці», «малороси» та «русини». Їхнє використання значною мірою залежало й залежить від політичних цілей і національних емоцій. Українці підкреслюють

спадкоємність поняття Русь від Київського періоду аж до сучасності, відмежовуючись від московських великоросів. Царський уряд надавав перевагу вживанню назви «малороси», щоб підкреслити приналежність українців до загальноросійського народу.

Далі я використовую тільки загальноприйняті на сьогодні поняття, тобто «Україна» та «українці», для всіх етапів їхньої історії, бо аналогічний підхід, зазвичай, застосовується і щодо історії інших країн, які тривалий час не мали власної державності, наприклад, Естонії, Італії чи Німеччини. Спроба уникати анахронізмів і застосовувати терміни, прийнятні для певної епохи чи регіону, створює плутанину, а зміна етноніму приховала б етнічну спадкоємність українців.

Після назв повернімося до теми українського народу чи етносу. Численні етнічні спільноти скрізь у Європі, що мали неповну соціальну структуру і не мали ані власної держави, ані власної літературної мови, ані високої культури, стали протягом XIX сторіччя націями. Одні, наприклад, чехи чи фіни, пройшли процес утворення нації швидко й успішно, інші — з великими затримками та невдачами. Українці належать саме до цієї другої групи. Сталося так, що вони і досі не об'єднані міцно як єдина нація і часто не розглядаються іззовні як самостійна нація.

Довести існування нації, етнічної групи чи народу за допомогою об'єктивних критеріїв неможливо. Проте існує ціла низка чинників, що, зазвичай, складають структурні елементи націй.

Одним з важливих чинників — це стосується також і українців — є мова. Однак, слід зважити на те, що на запитання, чи мова є самостійною або лише діалектом іншої мови, лінгвістика навряд чи може відповісти. Щодо української мови, мовознавці теж не можуть дійти згоди. Втім, сьогодні панує консенсус стосовно того, що українська мова є самостійною. Більшість українських науковців розглядають українську мову як самостійне відгалуження слов'янських мов, у неукраїнській науці її, зазвичай, вважають однією з трьох східнослов'янських мов (поряд з білоруською та російською мовами). У цьому випадку суперечливим є питання щодо того, коли саме українська мова відокремилася від загальної східнослов'янської. Чи існувала українська мова ще в Київській державі? Чи починаючи з XIV або взагалі тільки з XVI сторіччя? Ці питання відіграють свою роль у

російсько-українських дискусіях щодо спадщини Київської держави, яку я розглядатиму в наступному розділі.

Подібно до інших молодих націй, українці не мають безперервної традиції писемної мови. Практично до початку XVIII сторіччя церковнослов'янська, по суті південнослов'янська, служила в якості найважливішої літературної мови. З плином часу церковнослов'янська мова набувала дедалі помітніших регіональних особливостей, хоча мали місце також і зворотні процеси, коли церковнослов'янську мову неодноразово очищали від українського, польського та латинського елементів. Це сприяло тому, що між церковнослов'янською та народною мовами зберігалася дистанція.

У Великому князівстві Литовському, до якого в період від XIV до XVI сторіччя належала найбільша частина України, поряд з церковнослов'янською літературною мовою існувала східнослов'янська офіційна мова. Проте, на погляд більшості дослідників, вона більшою мірою мала ознаки білоруської, ніж української мови, враховуючи навіть часто вживані українізми, насамперед на півдні. Ця східнослов'янська канцелярська мова використовувалася у XVI та XVII сторіччях в Україні як світська літературна мова у державній сфері. З поступовим входженням України до складу Польського королівства дедалі більшого значення набували латина та польська мова в якості офіційної та літературної мов. У західних регіонах вплив польської мови залишався суттєвим аж до XX сторіччя, однак і церковнослов'янська змогла тут довго протриматися.

У тих регіонах України, що потрапили під панування Росії, з плином часу, в основному, російська зайняла провідне місце як літературна мова. Це стало можливим протягом XVIII та початку XIX сторіччя, коли нова літературна мова замінила в Росії домінуючу доти церковнослов'янську. Примусові заходи з боку держави та зростаюча привабливість високої російської культури, що перебувала під західним впливом, сприяли швидкому поширенню російської мови серед освіченої частини населення України.

Проте переважна більшість населення України й надалі розмовляла українською народною мовою. У XVII сторіччі вона також інколи з'являється в писемних джерелах, листах і щоденниках, не витісняючи церковнослов'янську мову на другий план. Народна мова служила основою для сучасної української літературної мови. Після спроб

кінця XVIII і початку XIX сторіччя першим синтезом стали твори геніального поета Тараса Шевченка. Роль Шевченка можна порівняти з роллю Пушкіна у розвитку російської літературної мови.

Внаслідок заборони україномовних публікацій у Російській імперії та переміщення культурного життя до австрійської Галичини літературна мова протягом десятиліть напередодні Першої світової війни запозичила численні західноукраїнські елементи. Таким чином, українська літературна мова стала синтезом різних діалектів. Це полегшувалося завдяки тому, що українська мова, як і російська чи польська, є відносно єдиною, і не має таких значних діалектних відмінностей, як, наприклад, німецька чи італійська мови.

Важливим етапом у процесі унормування сучасної української літературної мови були ліберальні в культурному сенсі двадцяті роки в Українській радянській республіці. Пізніше відновлена русифікація призвела до того, що українська мова у радянській Україні знову втратила свій статус панівної літературної мови. Хто хотів зробити кар'єру — говорив і писав російською мовою, а українська знову стала провінціалізованою. В сучасній українській національній державі українська мова поступово відвойовує позиції у російської і стає все більш вживаною серед населення.

Поряд з мовою, важливим складовим елементом для етнічних груп і націй може бути релігія. Варто нагадати сербів і хорватів, які різняться між собою не так мовно, як, насамперед, конфесійно. Тому визнання своєї приналежності до православ'я також було тим важливим критерієм, завдяки якому українці відмежовувалися від поляків, угорців, татар і турків. Проте православне віросповідання не могло служити для відмежування від росіян, тому, як чинник етнічної ідентичності, воно не відігравало великої ролі. Втім, у Західній Україні внаслідок Берестейської унії з Римом наприкінці XVI сторіччя виникла Унійна церква, що стала в Галичині українською національною церквою. З іншого боку, конфесійний розкол українців на православних і уніатів ускладнював національну інтеграцію.

Третім чинником єдності етнічної групи чи нації є спільність культурних та історичних традицій. Вона служить національно свідомим українцям для відмежування від росіян. Підкреслюється, що українці, на відміну від ізольованих московитів, завжди підтримували тісні зв'язки з римо-католицьким Заходом і сприйняли від Заходу

традиції свободи, становий устрій і культурні течії, такі як схоластика, гуманізм, Реформація та Бароко. Навіть якщо це протиставлення «варварським московитам» частково перебільшується націоналістично налаштованими українцями, які при цьому забувають, що й Росія, починаючи з XVIII сторіччя, відкривалася назустріч Заходу, усе ж набуття українцями характерних рис, завдяки західним впливам у період пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу мало велике значення для формування української нації. Окрім функції сполучної ланки із Заходом, варто ще раз згадати розташування на краю степу, що суттєво вплинуло на політичну культуру українців, насамперед в образі козаків. На відміну від росіян та поляків, українці не мають безперервної державної традиції, тому саме народні традиції набули особливого значення.

Можна навести інші об'єктивні чинники як складові елементи українського етносу. Проте вже зрозуміло, що стосовно мови, культури та історичних традицій українська етнічна спільнота чітко заявила про своє існування не пізніше XVI сторіччя. Проте в науковому сенсі неможливо довести факт існування етнічної групи, народу чи нації за допомогою перерахування цих чинників. В якості наступного необхідного чинника слід додати суб'єктивну свідомість: народ чи нація самі мають вважати себе народом чи нацією. У випадку українців наявність такої свідомої етнічної самостійності знаходить своє підтвердження у джерелах, починаючи з XVI сторіччя. Але сучасна національна свідомість завойовувала своє місце повільно та лише у XX розповсюдилася на ширші соціальні верстви.

Підсумовуючи, можна сказати, що об'єктивні та суб'єктивні чинники самостійності українського народу з'явилися вже досить рано, але процес формування української нації переривався й затримувався. Ця дискретність значно посприяла тому, що українці донині є не дуже стабільною спільнотою, яка щоразу опиняється під загрозою. Ця лабільність, яка загострюється через традиційне почуття зверхності росіян і поляків стосовно так званого «неісторичного» селянського народу, змушує деяких українців займати оборонну позицію, робить їх особливо чутливими до критики, а часом сприяє формуванню компенсаторно-завищеної національної свідомості.

Внаслідок відмінного історичного розвитку можна розрізнити окремі підгрупи українського етносу. Досі важливою залишається

лінія поділу між західними українцями, які лише починаючи з часів Другої світової війни жили в державі, що перебувала під визначальним впливом росіян, та іншими українцями. Українці Центральної, Південної та Східної України відзначаються відносною однорідністю, а серед західних українців Карпатського регіону існують окремі групи: русини Закарпаття та гуцули, бойки і лемки з Карпат. В етногенезі цих груп значну роль відігравало сусідство з Польщею, Словаччиною та Угорщиною. Русини частково стали окремим етносом, їх навіть розглядають як четвертий східнослов'янський народ. Існують розмиті переходи від українців до білорусів на Поліссі та до великоросів на східних прикордонних землях.

Нарешті варто ще раз підкреслити, що Україна завжди була населена також і не українцями. Сприятливе транзитне розташування України ще за часів Середньовіччя приваблювало представників мобільних діаспорних груп, що займалися торгівлею, зокрема євреїв, вірмен, німців та греків. Внаслідок приналежності України до Речі Посполитої та Росії в країну прибували великі групи поляків, євреїв і росіян, а починаючи з другої половини XVIII сторіччя також німців, румунів, південнослов'янських і грецьких колоністів. Отже, Україна завжди мала багатоетнічний характер, і це слід враховувати при викладі її історії.

2. Київська Русь та суперечка навколо її спадщини

Київська Русь X–XIII сторіч була одним з великих квітучих державних об'єднань середньовічної Європи, у політичному, економічному та культурному сенсі. Хоча східні слов'яни порівняно з Південною та Західною Європою із значним запізненням увійшли до писемної історії, їм вдалося протягом надзвичайно короткого часу досягти такого економічного, військового та культурного рівня, що вони могли не боятися порівняння з іншими європейськими державами того часу. Навряд чи коли-небудь протягом своєї пізнішої історії східні слов'яни за станом свого розвитку були настільки близькими до Центральної та Західної Європи, як у XI сторіччі. Тому період Київської Русі, центр якої містився на Наддніпрянщині, увійшов у звичний для українців образ історії як Золота доба. Адже упродовж наступних століть правління українцями здійснювалося з Кракова, Варшави, Москви, Петербурга чи Відня, а в той період історії центр імперії був розташований у серці України.

Київська держава виникла у IX сторіччі на основі східнослов'янських племінних союзів. Важливий поштовх до формування державної влади надали варяги — норманські вояки та купці зі Скандинавії. Вони також дали державі її назву — Русь, яка невдовзі стала назвою етносу всіх східних слов'ян і досі продовжує жити в назві росіян. Вони заснували правлячу династію Рюриковичів, першими історичними постатями якої були Олег (Helgi), Ігор (Ingvar) і Ольга (Helga), які ще носили германські імена, а наступний князь Святослав уже носив слов'янське ім'я. Імпульси для формування державної влади надходили також від тюркомовного степового народу хазарів, що панував над південними племенами східних слов'ян, які мусили платити данину. Основні території імперії та її найважливіші міста Київ і

Новгород розміщувалися між Балтійським і Чорним морем, на «шляху з варяг у греки» (відповідно до найдавнішого літопису). Торговельні та військові походи, розбійницькі набіги на могутню Візантійську імперію належали до найважливіших видів діяльності суспільної верхівки.

Наприкінці X сторіччя Київська держава офіційно прийняла від Константинополя християнство візантійського зразка. Князь Володимир отримав з цієї нагоди дружину — багрянородну сестру візантійського імператора, себто честь, якої не здобували навіть німецькі імператори. Таким чином Київська династія стала членом середньовічної родини королів і згодом встановила шлюбні зв'язки з правлячими династіями всієї Європи від Польщі та Скандинавії до Німеччини і Франції. Так, наприклад, германський імператор Генріх IV і французький король Генріх І одружилися з принцесами з Русі. На прикордонні поблизу степу київські князі підтримували інтенсивні контакти з ісламськими волзькими болгарами та з кочівниками. Кумани (половці), що витіснили печенігів у якості правителів причорноморських степів у середині XI сторіччя, здійснювали численні розбійницькі набіги на Київську Русь, яка відповідала контрударами. Разом з цим східні слов'яни підтримували інтенсивні торговельні зв'язки з половцями, а численні східнослов'янські князі одружувалися з половецькими жінками.

Територія домінування Київської держави сягала від кордону зі степом на Півдні та Південному Сході до Карелії на Півночі, від Карпат і кордонів Польського королівства на Заході до верхньої Волги та Оки на Північному Сході. Вона охоплювала всіх східних слов'ян, крім того ще численні фіно- та балтомовні племена. Її головний центр містився на родючому півдні, на Наддніпрянщині, поблизу кордону із степом і Чорним морем. Тут були розташовані також центр влади — Київ — і важливі Чернігівське та Переяславське князівства. Другий за рангом центр — Новгород — розташований у північній частині осі в напрямку Балтійського моря. На проміжній території дедалі помітнішого значення набували Полоцьке князівство на Західній Двіні та Смоленське князівство на верхньому Дніпрі. Іншими важливими регіональними центрами стали протягом XI та XII сторіч Галицьке князівство на Південному Заході та Володимиро-Суздальське князівство на Північному Сході в басейні Волги.

Ця велика імперія була нестабільною федерацією окремих земель, якими правили як князівствами представники пануючої династії Рюриковичів. На чолі стояв київський князь, який у східнослов'янських джерелах часто згадується як великий князь, а в західних джерелах — як король (*rex*). Проте відсутність чітких принципів порядку спадкоємності призводила до постійної боротьби за владу. В другій половині XI сторіччя сформувався принцип сеньйорату, за яким найстарший з роду мав ставати київським князем. Після смерті його заступав найстарший брат, що правив раніше в іншому князівстві. У процесі постійної ротації князі просувалися вище та отримували «столи» у центрах державної влади більш високого рівня престижу, тому спершу утворювалося небагато територіальних держав. Проте невдовзі принцип сеньйорату спричинив нові форми боротьби за владу, часто у формі конфліктів на кшталт «племінник проти дядька». Постійні військові конфлікти князів, до яких нерідко залучалися половці, сприяли дестабілізації системи влади.

Князям допомагало їхнє оточення («дружина»), члени якої утворювали верхівку Київської держави. Це раннє східнослов'янське дворянство було пов'язане з князем і жило насамперед за рахунок здобичі від військових походів, посад на князівській службі й міжнародної торгівлі. Лише поступово дедалі більшого значення набувало спадкове землеволодіння. Більшість селян була вільною і сплачувала князеві та його уповноваженим данину. В якості робочої сили важливе значення мали раби, частково набрані з військовополонених. Через те, що дружинники, як правило, разом з їхнім князем перебиралися з одного центру правління до іншого, вони також залишалися мобільним елементом без міцного регіонального укорінення.

Більшість дворян оселялася в резиденціях князів, у найважливіших містах. У Київській державі розквітали міста, ремесла і торгівля, особливо міжнародна торгівля з Візантією, Сходом (через волзьких болгар) і Центральною Європою (через Балтійське море і по суші). Міське населення також брало участь у прийнятті політичних рішень через віче — народні збори всіх вільних жителів. В XI столітті Київ налічував близько 40 000 жителів і, таким чином, належав до найбільших міст Європи. Чужоземці також були вражені Києвом. «У цьому великому місті, яке є головою королівства, є понад 400 церков і 8 рин-

ків», ймовірно дещо перебільшене повідомляє у своїй хроніці сучасник Тітмар фон Мерзебург уже на початку XI сторіччя.

Церква Київської держави була організована за зразком візантійської. Патріархи Константинополя призначали київських митрополитів — за нечисленними винятками — греків. Проте, церковною і літературною мовами стала не грецька, а церковнослов'янська мова, створена на південнослов'янській основі та вже запроваджена в Болгарії як мова високої культури, яку розуміли також і східні слов'яни. Подібно до Візантійській імперії, церква і князь тісно та гармонійно взаємодіяли, при цьому світська влада була сильнішим партнером. Як економічні та культурні центри велике значення мали монастирі на чолі з Києво-Печерським, що став взірцем для східнослов'янських монастирів.

Східнослов'янська культура, що розквітла після християнізації, сприйняла безпосередньо чи опосередковано (через південних слов'ян) традиції візантійської культури, провідної християнської цивілізації тодішнього світу та творчо їх розвинула. Періодом особливого розквіту був час правління князя Ярослава (1036-1054), що одержав прізвище «Мудрий». З грецької мови на церковнослов'янську перекладено численні твори. Серед самостійних літературних творів слід назвати «Повість минулих літ» (так званий «літопис Нестора»), що з'явилася у Києво-Печерському монастирі; «Слово про Закон і Благодать» Іларіона — першого східнослов'янського київського митрополита; «Слово о полку Ігоревім» — єдиний значний світський літературний твір, який оспівує військовий похід проти половців, здійснений удільним князем Новгорода-Сіверського, частини Чернігівського князівства. Чудові, споруджені за візантійськими взірцями церкви, передусім київський Софійський собор з його прекрасними фресками та мозаїками, і сьогодні нагадують про Золоту добу Київської держави.

Спогади про ті часи, коли Київська держава була могутнім, рівноправним елементом міжнародної системи, коли розквітали торгівля, міста, архітектура та література, контрастує в українському історичному мисленні з наступними епохами, коли Україна стала периферією, знехтуваною провінцією чужих імперій, а міста і висока культура переживали занепад.

Нестабільна структура влади, зростаючий тиск з боку половців і пов'язаний з цим спад торгівлі з Візантійською імперією у XII столітті ослаблювали центр державної влади на півдні Київської землі. Одночасно відокремлювалися окремі землі; їхні князі дедалі частіше залишалися на своїх родових територіях й передавали їх у спадок своїм безпосереднім нащадкам. Їхні зв'язки з Києвом, а тим самим і єдність держави, ослаблялися. Протягом XII сторіччя політичний, демографічний і економічний центр вагомості, властивий землям навколо Києва, переміщався на периферію. Хоча володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський 1169 року захопив і зруйнував Київ, він усе ще залишався резиденцією митрополита та символом єдності Русі.

Новими важливими центрами влади стали Полоцьке та Смоленське князівства (які приблизно відповідають пізнішому ареалу поселення білорусів), орієнтовані на Балтійський регіон міста-республіки Новгород і Псков на Північному Заході, Володимиро-Суздальське князівство на Північному Сході (пізніші центральні землі великоросів), а також Галицьке та Волинське князівства у Західній Україні.

Монгольська навала, що обрушилася на всю Східну Європу в першій половині XIII сторіччя, ще більше посилила існуючі відцентрові тенденції. Північний Схід потрапив безпосередньо під владу монгольської Золотої Орди, що призначала великого князя та вимагала данину. Отже, Північний Схід старої Київської держави орієнтувався протягом певного періоду на Азію і був ізольований від іншої Європи. У стосунках з іншими представниками династії Рюриковичів московські князі завоювали провідне місце у XIV столітті й заходилися розбудовувати нову імперію. На Північному Заході Новгородська республіка змогла не тільки відстояти свій відносно демократичний внутрішній устрій та свою зовнішню автономію в монгольський період, а також і розбудувати свої торговельні зв'язки із Заходом, насамперед, з Ганзою. Полоцьке князівство у другій половині XIII і остаточно в XIV столітті потрапило під владу Великих князів Литовських. Галицьке та Волинське князівства на Південному Заході вперше об'єднав князь Роман близько 1200 року*. Тим самим, у полі напруги між степом, Києвом, Польським та Угорським королівствами з'явився новий центр влади. Він займав територію, що охоплювала значну частину пізнішого українського ареалу поселення. Я повернуся до цього в наступному розділі.

* Правильно 1199 р. — *Прим. ред.*

Щодо питання про спадкоємця Київської держави та його етнічного характеру, то, починаючи з XIX сторіччя, національні історіографії українців й росіян ведуть запеклу суперечку, яка й досі залишилася невирішеною. Йдеться, по суті, не про наукову, а про політичну суперечку, в якій врешті-решт вирішується питання, чи можуть українці вважатися самостійним народом.

У дореволюційній російській історіографії та в її послідовників, а також у багатьох німецьких історичних роботах Середньовіччя для українців немає місця. Київська держава вважається ними першою російською державою; політичний, демографічний, економічний і культурний центр ваги якої, починаючи з XII і особливо з XIII сторіччя, зміщувався на Північний Схід. Володимиро-Суздальське та Московське князівства розглядаються як безпосередні спадкоємці Київської держави, що доводиться наявністю династичних, церковних і культурних зв'язків. Послідовність етапів «Київська держава — Московська держава» присутня у власному російському самоусвідомленні, починаючи з XVI сторіччя. В Німеччині російська історія, зазвичай, поділяється на епохи Київської, Московської, Російської та Радянської держав.

Проти цього поєднання Московської та Київської держав виступали численні українські історики. Прикладом цього є програмна стаття Михайла Грушевського від 1904 року під назвою «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Для Грушевського у центрі історії містяться вже не династія і держава, а народ. Державницьким народом Київської держави були, на його думку, українці:

> «Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором *одної* народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської».

Відповідно, найважливіші східнослов'янські племена жили на території нинішньої України, а соціально-політична структура та культура Київської держави докорінно відрізнялися від соціально-політичної структури та культури на Північному Сході. Великороси нібито виникли з поєднання фіномовних племен з відсталими слов'янськими в'ятичами, а великомасштабна міграція слов'янських племен з Київської землі на Північний Схід також нібито не мала місця. Володимир-Суздаль і Москва начебто цілковито відмовилися від київської традиції і тільки згодом знову штучно налагодили зв'язки з Києвом, щоб легітимізувати свої широкі претензії на владу. Грушевський проводить паралелі між відносинами Києва й України з Володимиро-Суздалем, Москвою та Росією і відносинами Риму та Італії з Галлією і Францією.

У радянській історіографії Київська держава інтерпретувалася як східнослов'янська. Вона вважалася «спільною колискою» трьох східнослов'янських народів, які тоді нібито ще утворювали єдність. Тільки переміщення на Північний Схід і монгольська навала начебто призвели, починаючи з XIV сторіччя, до поділу на великоросів, українців і білорусів. Тобто Київська епоха розглядається як спільна історична спадщина великоросів, українців і білорусів. Багато західних істориків, мовознавців та літературознавців теж прийняли цю точку зору.

Таким чином, радянська інтерпретація відмовилася від претензій росіян на статус єдиного спадкоємця Київської імперії. Проте з тезою про єдину в етнічному сенсі колиску східних слов'ян, особливо, починаючи з 1954 року, пов'язувалася цільова настанова на їхнє возз'єднання, яке нібито відбулося в період між 1654 і 1945 роками та реалізувалося в родині радянських народів. Згідно цієї інтерпретації возз'єднання східних слов'ян представлене першим кроком до їхнього повторного злиття в єдиний народ у рамках Радянського Союзу. Фактично радянська російська історіографія нерідко інтерпретувала Київську державу як російську. Цьому сприяло також те, що і держава, і її населення, і їхня мова та література, зазвичай, називалися давньоруськими, однак ніколи давньоукраїнськими.

Отже, ми знову повернулися до етнонімів, які значно ускладнюють проблему. Київська держава та її слов'яномовне населення позначаються в джерелах як Русь, і це поняття стосується частково цілої держави, а частково тільки її центрів на Наддніпрянщині. Те, що цей етнонім первинно позначав північно-германські правлячі верстви Київської держави (що досі заперечують більшість російських і українських істориків), не має в даному випадку особливого значення.

Але як слід відтворювати цей термін сучасними мовами? В українській, а також у польській мові не виникає жодних проблем: *Русь* і відповідний прикметник *руський* відрізняються від назв Росії та росіян *(Росія/Rosja* і *російський/rosyjski)*. Хоча нині в російській історіографії

2 7-378

стосовно давньої історії здебільшого вживається поняття *«Русь»*, проте утворений від цього прикметник *«русский»* є ідентичний поняттю «росіянин». Навіть якщо використовується термін «давньоруський», напрошується ототожнення жителів Київської Русі з великоросами, а не з українцями, які мають зовсім іншу назву. Переклад поняття *«Русь»* як «Росія» і, насамперед, *«руський»* як «російський», перейняли в більшості іноземних мов. У Німеччині теж кажуть про давньоруську історію, мову і літературу, коли йдеться про Київську Русь.

Як розцінювати контроверсійні погляди про характер та спадщину Київської Русі?

Київська держава не була ані українською, ані російською національною державою, а, подібно до найбільших домодерних державних утворень, — багатонаціональною імперією, населеною не лише слов'янами, а й балтомовними, фіномовними та тюркомовними племенами. В елітах значну роль відігравали спершу нормани, потім греки і південні слов'яни. Більшість населення складали східні слов'яни, що поділялися, однак, не на три нинішні мовно-етнічні групи, а на численні племена. Мовне співвіднесення цих племен не можливе, бо літературною мовою того періоду була старослов'янська, яка згодом увібрала в себе регіональні елементи.

В українській науці підкреслюється, що на основі результатів досліджень з археології, антропології та історії мови українці буцімто є єдиними східними слов'янами, які були автохтонними протослов'янами, тоді як білоруси несуть на собі сильний відбиток балтійських, а великороси — фіно-угорських елементів. Без сумніву, східні слов'яни змішувалися з іншими етнічними групами, проте це стосується також і українців, щодо яких можна констатувати іранський і турецький впливи. Точка зору щодо спричиненого різними впливами та субстратами поділу східних слов'ян, який розпочався дуже рано, видається мені переконливішою, ніж офіційна радянська теза про те, що білоруси й українці начебто лише за часів литовського панування консолідувалися як самостійні етноси, тим більше, що в цьому випадку не пояснюються значні відмінності між білорусами і українцями. Проте етногенез трьох східнослов'янських народів був, без сумніву, процесом довготривалим, що розпочався в Київський період, але не закінчився.

Чи є українці або росіяни справжніми спадкоємцями Київської Русі? Територія Київської держави охоплювала основні споконвічні ареали розселення всіх трьох східнослов'янських етносів. Безперечно, його політичний центр навколо Києва населений сьогодні українцями. Проте українці охоче замовчують, що сучасний російський Новгород і сучасний російський, а раніше білоруський, Смоленськ також належали до серцевинної території Київської держави. Північно-східні землі спочатку перебували на периферії, але у другій половині XII сторіччя там утворився новий центр влади, князі якого час від часу оволодівали Києвом.

До населення Київської Русі належали предки всіх трьох східнослов'янських етносів. Від сформульованої ще 150 років тому російським істориком Погодіним тези про те, що населення Наддніпрянщини нібито втекло від кордону степу на Північний Схід сьогодні, в основному, відмовилися на користь тези про часткове переміщення населення на територію Галичини і Волині. Тому предками українців можна вважати жителів територій навколо Києва.

У XIV столітті Велике князівство Литовське у політичному сенсі вступило в права головного спадкоємця Київської держави. Його найважливішим конкурентом став Великий князь Московський, який походив з київської династії Рюриковичів. Після того, як у XVII та XVIII століттях більшість земель Київської Русі потрапили під владу Російської держави, Росія здавалася природним спадкоємцем Київської Русі.

В церковно-релігійному сенсі московський володар мав кращі карти, особливо коли литовський конкурент у 1386 році перейшов до римо-католицької віри. Київ залишався безперечним релігійним центром Русі до кінця XIII сторіччя, однак близько 1300 року митрополит переселився спочатку до Володимира, а потім і до Москви*. Отримання цієї спадщини Москвою пізніше знову було поставлене під сумнів, через утворення власної Київської резиденції митрополита у Речі Посполитій. Кілька років тому проблема церковної спадкоємності знову стала актуальною: яка церква має влаштовувати розкішне святкування тисячоліття Хрещення Русі у 1988 році — російська чи українська?

* У 1299 р. до Володимира переїздить київський митрополит Максим (грек за походженням). Офіційною резиденцією Москва стає у 1325 р. за митрополита Петра, який походив з Галичини.— *Прим. ред.*

Підсумовуючи, слід зазначити: однозначно можна стверджувати, що виняткове право росіян на спадщину Київської Русі не є очевидним. Аргументи українців (територія і населення) є вагомішими, ніж згадані росіянами династичні, політичні та церковні спадкоємності. Важко з розумінням ставитися до того, що таких київських володарів, як Святий Володимир чи Ярослав Мудрий називають росіянами; що росіяни висувають претензії на місто Київ з його культурною спадщиною і пам'ятками Печерського монастиря та Софійського собору, які збереглися до наших днів. З цього можна зробити висновок, що назви «Росія» для Київської держави, «росіяни» для її населення та «російська» чи «давньоруська» для мови, літератури чи державного об'єднання, є такими, що вводять нас в оману.

Проте Київська Русь не була також і українською державою, як це частково стверджувала українська історіографія. З одного боку, вона охоплювала предків не тільки українців, але великоросів і білорусів. Ймовірно, що східнослов'янські племена в період X-XIII століть різнилися мовно і культурно. Але теза про те, що три сучасні східнослов'янські народи існували в Київській державі нібито як повністю розвинені етнічні спільноти, не має (документального) підтвердження. Тому для позначення Київської держави та її населення не підходять поняття «російський» і «український». Замість них слід використовувати для держави та її населення іменники «Русь» і «східні слов'яни» та прикметник «східнослов'янський».

Настійно рекомендуємо видаляти назву «російська» стосовно Київської держави через її виразний політичний акцент на пріоритеті росіян перед українцями. Якщо колись буде подолана російська претензія на винятковість, яка відображена в термінології та залишається актуальною навіть після розпаду Радянського Союзу, ця суперечка, ймовірно, втратить свою гостроту. Адже вона, якщо підходити тверезо, є абсолютно зайвою, бо в ній оперують сучасними національними категоріями мислення, далекими від Середньовіччя.

3. Галицько-Волинське князівство – Литва – Польща: Україна у XIII–XVI століттях

Найважливішою єднальною ланкою між Київською державою та наступною політичною історією України було Галицько-Волинське князівство. Тут у південно-західному прикордонному регіоні Київської держави на безпечній відстані від степу сформувалося кілька особливостей, що мали залишатися характерними для пізнішої історії України. Хоча Галичина і Волинь, як і інші князівства східних слов'ян, перебували під монгольським пануванням, воно усе ж було значно слабшим, ніж на Північному Сході. Водночас вони підтримували тісні взаємини з країнами Центральної Європи. Це означало, з одного боку, постійні конфлікти з Польським та Угорським королівствами, з іншого — безпосередні торговельні, політичні та культурні зв'язки.

Ці контакти досягли апогею за часів правління Данила, найвидатнішого володаря об'єднаного князівства, що був коронований у 1253 році папським посланцем у якості короля Русі (rex Russiae). Однак пов'язані з цим переговори з папою Інокентієм IV про церковну унію та хрестовий похід проти монголів зазнали невдачі, і королівство Русь залишилося ефемерним. Подібно до Ярослава Мудрого, Данило встановлював династичні зв'язки з іншими європейськими династіями, з Угорщиною, Литвою та польськими князівствами. Через одруження свого сина Романа з племінницею останнього представника династії Бабенбергів він вплутався у конфлікти навколо спадщини герцогства Австрія. Як і його батько Роман, Данило тимчасово поставив Київ під свій контроль, прийняв титул великого князя і таким чином висунув претензії на київську спадщину. Проте вторгнення монголів

зруйнувало ці плани. Те, що ці претензії не зовсім забуто, з'ясувалося на початку XIV сторіччя, коли Київський митрополит переніс свою резиденцію до Володимира на Північному Сході Русі. Після цього онук Данила, за згодою Константинопольського патріарха, заснував незалежну митрополію у Галичі. Проте на цей момент апогей влади Галицько-Волинського князівства вже було перейдено.

Порівняно з Північно-Східною Руссю, внутрішній структурі Галицько-Волинського князівства притаманна низка центральноєвропейських елементів. З одного боку, міста залишалися тут і надалі важливим чинником. У контексті встановлення миру з монгольськими завойовниками (*Pax Mongolica*) знову пожвавилася торгівля між Заходом і Сходом. Міста Галичини і Волині відігравали значну роль як перевалочні пункти і переживали піднесення. Серед новозаснованих міст XIII сторіччя найважливішими були Холм і Львів. Подібно до польських та угорських правителів, князь Данило і його нащадки також запрошували в країну німецьких купців і ремісників, які незабаром складали значну частину міської верхівки. З близьких до степу земель східні слов'яни, євреї та вірмени мігрували на Захід: отже, деякі міста Галицько-Волинського князівства населяли чотири етнорелігійні групи.

З іншого боку, соціально-політична структура Галицького князівства вже від XII сторіччя була не так сильно зорієнтованою на князя, як у Володимиро-Суздальському чи у Волинському князівствах. Східнослов'янські бояри, дворянство брали тут активнішу участь у правлінні, що, імовірно, було пов'язано з регіональними особливостями і польськими та угорськими впливами. Однак, цей становий елемент, що обмежував центральну владу, сприяв також і політичному занепаду Галичини і Волині.

Протягом першої половини XIV сторіччя ця територія стала предметом суперечки серед її західних сусідів. У 1323 році вимерла правляча династія, і племінник останніх князів, Болеслав Мазовецький (фон Масов'єн), став володарем Галицько-Волинської землі. Він був пов'язаний родинними зв'язками як з польською, так і з литовською династіями, тому, коли в 1340 році його отруїли свої ж бояри через перевагу, яку він нібито надавав католикам, за спадщину цього князівства одразу ж вибухнула боротьба між обома великими східноєвропейськими державами, які саме переживали період піднесення. Після тривалої боротьби з перемінним успіхом найбільша частина Галицького князівства та Холм відійшли до Польського королівства, а Волинь, Підляшшя та кілька інших земель — до Великого князівства Литовського.

Найважливішим спадкоємцем Київської держави у XIV столітті стало Велике князівство Литовське. Його правителі, в першу чергу Гедимін, засновник нової династії, змогли поступово підпорядкувати також більшість земель України, окрім Білорусі. «*Omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere*» (вся Русь повинна належати литовцям) — так нібито сформулював свою програму син Гедиміна Ольгерд. У 1362 році він увійшов до Києва, який, однак, вже давно втратив своє колишнє значення. Велике князівство Литовське досягло в XIV і на початку XV сторіччя військових успіхів проти Московського князівства і Золотої Орди на Сході та проти Тевтонського ордена на Північному Заході і стало домінуючою державою у Східній Європі.

Велике князівство Литовське було хитко організованою багатонаціональною державою. Балтомовні литовці-язичники складали політичні панівні верстви. Важливіші східнослов'янські князівства передавалися родичам литовської правлячої династії, які потім, зазвичай, переходили у православну віру. Проте українські землі змогли зберегти за собою певну автономію та свій правовий і суспільний устрій, успадкований від Київської держави. Православне східнослов'янське дворянство зберегло свої землеволодіння та привілеї.

Починаючи з середини XIV сторіччя, переважна більшість населення Великого князівства Литовського складалася з православних східних слов'ян. Вони визначали основні риси культури країни: її офіційною мовою була східнослов'янська, літературною — церковнослов'янська, а литовська мова не стала літературною. Великі князі Литовські, котрі залишалися язичниками, неодноразово намагалися заснувати незалежну від Москви православну митрополію, що спершу не мало тривалого успіху. Проте у важливих сферах Велике князівство Литовське стало спадкоємцем Київської держави: її столиця та понад половина її території перебували під литовським пануванням. Деякі українські історики інтерпретують «Велике князівство Литва-Русь» як переважно східнослов'янську велику державу, в якій втілювалася державна спадкоємність української історії періоду пізнього Середньовіччя.

Західна периферія України, велика частина Галицького князівства, в середині XIV сторіччя увійшла до Польського королівства. Кордони з Литвою тривалий час залишалися спірними. Поляки називали новопридбану територію — *regnum Russiae* (королівство Русь), Червона Русь чи Галичина. Вона складала значну частину тоді ще невеликого Польського королівства. Галичина залишалася у складі Польщі понад чотири сторіччя, аж до першого поділу держави*.

Спочатку поляки також гарантували статус-кво, східнослов'янське право та східнослов'янську офіційну мову, права шляхти на землеволодіння та автономію урядування. Зберігався статус православної церкви, була відновлена заснована ще Галицькими князями митрополія. Проте водночас засновано римо-католицьке Львівське архієпископство, а вже на початку XV сторіччя тутешню православну церковну ієрархію знову ліквідовано. Отже, відбулася інтеграція Галичини у Польське королівство як в адміністративному, так і в правовому сенсі. Тільки католики могли користуватися постійно зростаючими привілеями шляхти, що стало потужним стимулом для зміни віросповідання. Тому упродовж XV сторіччя майже вся шляхта Галичини перейшла до римо-католицького віросповідання й перебувала під впливом польської мови та культури.

Інтеграція українських земель у Велике князівство Литовське відбувалася повільніше, ніж інтеграція Галичини у Польське королівство. Важливим поворотним пунктом стала польсько-литовська персональна унія 1385-1386 років. Великий князь Литовський Ягайло уклав шлюб зі спадкоємицею польського престолу Ядвігою, зайняв польський королівський трон, прийняв римо-католицьку віру та ім'я Владислав і став засновником династії Ягеллонів. Одночасно мали бути приведені до християнства римського обряду нехрещені жителі Великого князівства, себто литовці, але не православні східні слов'яни. Ягайло урочисто обіцяв приєднати землі Литви та Русі до Польського королівства та у 1387 році відвойовував Галичину, яку перед тим захопило Угорське королівство. Об'єднаним силам поляків і литовців вдалося в майбутньому відтіснити Тевтонський орден і отримати вирішальну перемогу над ним у 1410 році під Грюнвальдом (Танненберг).

* Перший поділ Речі Посполитої відбувся у 1772 р. — *Прим. ред.*

Унія 1385-1386 років мала відчутні наслідки для українців, переважна більшість яких жила у Великому князівстві Литовському. Між правителем і його православними підданими встановився конфесійний бар'єр, який був значно вищим, ніж з толерантними язичницькими князями литовськими. Щоправда, спершу теж було гарантовано статус-кво: правовий і соціальний устрій, східнослов'янська офіційна мова, автономний статус окремих земель, привілеї православної шляхти і свобода віросповідання. Проте згодом становище православних стало гіршим, ніж католиків литовців і поляків, а українці (й білоруси) Великого князівства Литовського поступово потрапляли під сильніший польський вплив. Тому польсько-литовська персональна унія з національної української точки зору оцінюється радше негативно.

Проте ця унія у жодному разі не означала кінець Великого князівства Литовського. У XV столітті воно залишалося самостійною великою державою і в період правління Вітовта (1392-1430) досягло апогею свого державного розквіту. Вітовт намагався зміцнити центральну владу і сильніше інтегрувати українські князівства. Його спадкоємці також продовжували адміністративну інтеграцію українських земель. Проте водночас зберігалася традиційна толерантність у релігійній і культурній сферах. Втім, також і в Литві привілеї польської шляхти спершу поширювалися лише на католиків, тому й тут розпочався перехід православної шляхти до католицтва. Проте у Великому князівстві Литовському тиск полонізації був значно слабшим, ніж у Польському королівстві, тому в Україні, насамперед на Волині, аж до середини XVI сторіччя зберігалася численна православна східнослов'янська шляхта. Упорядкувати складні права і привілеї окремих станів Великого князівства був покликаний Перший Литовський Статут, запроваджений 1529 року, що пов'язав східнослов'янські й західні елементи та в своїх основних рисах залишався чинним аж до XIX століття.

Важливі зміни міжнародної системи в середині XV сторіччя вплинули на Україну. Кримське ханство на Півдні стало могутньою державою, яка контролювала степи на північ від Чорного моря. Постійні вторгнення татар у південне прикордоння України, що призвели у 1482 році навіть до захоплення Києва, спричинили нову хвилю міграції з наближених до степів територій Наддніпрянщини. На Північному Сході, починаючи з середини XV сторіччя, консолідува-

лося Велике князівство Московське і за правління Івана III розпочало збирання земель Русі, що призвело до військової конфронтації з Литвою. Низка православних східнослов'янських князів добровільно перейшли на службу московському цареві. На початку XVI сторіччя до Московської держави відійшли так звані сіверські князівства із славним містом Черніговом, розташовані на Північному Сході українського ареалу розселення.

Протягом XVI сторіччя у взаєминах між князівством Литовським і Польським королівством, пов'язаними персональною унією, посилювалися тенденції до тісніших спільних дій. Під впливом московського наступу в Лівонській війні (1558-1582/83 роки), обидва партнери зблизилися ще більше. Згодом Люблінська унія 1569 року об'єднала князівство Литовське і Польське королівство «у нерозривне ціле». Хоча Велике князівство Литовське зберегло за собою деякі привілеї, однак тепер з'явилася велика Річ Посполита.

Вирішальне значення для України мало те, що тепер українські землі виділялися з території Великого князівства Литовського й підпорядковувалися безпосередньо Польському королівству. Таким чином, майже всі населені українцями землі об'єднано під польським правлінням. Виняток складали кілька прикордонних з Білоруссю земель, які залишилися в підпорядкуванні Литовського князівства; території, які кількома десятиліттями раніше відійшли до Московської держави; Буковина у складі Молдовського князівства і Закарпаття у складі Угорського королівства, обидва вони перебували під владою Османської імперії. Тепер українські землі у складі Польського королівства були розділені на воєводства й інтегровані в систему польського урядування. На відміну від магнатів, за реальну унію і за підпорядкування Польській короні виступила середня українська шляхта. Її особливий статус і землеволодіння були підтверджені польським королем, так само і православна віра, східнослов'янська офіційна мова та чинність Литовського Статуту.

Проте безпосереднє приєднання до Польського королівства прискорило культурну та релігійну інтеграцію української шляхти з польською. Фактично тепер лише перехід до католицтва забезпечував повні права і привілеї шляхти, що в XV і XVI століттях постійно зростали і зробили шляхту панівною верствою в соціальному та політичному сенсі. Привабливість шляхетського стану і квітучої

польської культури призводили до того, що до початку XVII сторіччя більшість української шляхти розчинилася серед католицької, яка власне формувала політичну націю королівства. Тільки нечисленні шляхетські роди залишалися православними. В той час утворилася глибока прірва між привілейованою католицькою шляхтою і основними верствами українського населення, які зосталися православними. Українці втратили найбільшу частину політичної та соціальної еліти, і це було основною проблемою їхньої історії, яка неодноразово поставала протягом наступних століть.

У Галичині у XV столітті, в інших землях України в другій половині XVI століття українська шляхта, значна частина якої була полонізованою, складала відносно тонкий прошарок населення. А польська шляхта складала у XVI столітті близько 10 відсотків усього населення. І там, і там над шляхтою домінувала невелика група магнатів. Велике землеволодіння таких українських родів як Острозькі чи Вишневецькі сягало розмірів князівств з площею у декілька тисяч квадратних кілометрів і сотнями селищ. У другій половині XVI сторіччя князь Василь-Костянтин Острозький мав найбільше після короля землеволодіння у всій Речі Посполитій. Проте, починаючи з XV сторіччя, польські магнати теж одержали великі землеволодіння в Галичині та на Поділлі, а після Люблінської унії також і в інших землях України. В якості управителів, орендарів, шинкарів та збирачів податків магнати призначали переважно євреїв. Єврейські орендарі маєтків навіть користувалися в повному обсязі правами панування над залежними селянами. Невдоволення українських селян, залежних від польської шляхти і експлуатованих нею, дедалі більшою мірою спрямовувалося проти євреїв, які протистояли їм як безпосередні гнобителі.

Родючість ґрунтів і міжнародна кон'юнктура на ринку зерна дозволили Україні в XV столітті стати країною-експортером зерна. Зерно відправляли морем до Західної Європи Віслою і через Ґданськ. З цим збіглося виникнення поміщицького господарства і деградація особисто вільного українського селянства до рівня кріпаків. Спершу це відбувалося в Галичині, а східні землі наслідували її приклад пізніше. Свобода переміщення і права володіння селян були обмежені, їх дедалі частіше залучали до панщини. Водночас розширювалися права шляхти. Втім, умови на Сході й Півдні України залишалися усе ж кращими, ніж на Заході України та в Польському королівстві. Цьому

сприяло прикордонне становище, що ускладнювало ефективний контроль над селянами. Посилення тиску на селян спричиняло рух втікачів з Ґаличини до Центральної України. У другій половині XVI сторіччя, внаслідок шляхетської та селянської колонізації, знову почали щільніше заселятися землі Наддніпрянщини. Коли система шляхетського поміщицького господарства почала охоплювати й ці землі, селяни тікали далі на Схід, вперше на Слобожанщину, яка перебувала під московською владою, і до козаків.

Починаючи з XIV сторіччя, великим містам України надавалося німецьке право самоврядування на зразок Маґдебурзького. Галичина зі Львовом (1356) знову була першою, її приклад наслідували Поділля з Кам'янцем (1374), а в XV та XVI столітті також інші землі України, зокрема Київ (наприкінці XV століття). Таким чином, у містах виникли територіальні громади на засадах самоврядування з магістратом, війтом, ремісницькими цехами. За центральноєвропейськими зразками у містах України запроваджено особливу правову й адміністративну структуру, якої не існувало в Московській державі, якщо не враховувати особливі випадки Новгорода та Пскова. Українські історики також підкреслюють, що межа існування міського права як важливого чинника європейського суспільного ладу, проходила на Сході України.

Однак православне міське населення, порівняно з католицьким, зазнавало утисків і не мало можливості користуватися привілеями міського права в повному обсязі. Внаслідок цього воно страждало від економічних та соціальних утисків. Місце українців займали інші етнічні групи, що їх запросили в країну володарі Галицько-Волинського князівства, Польського королівства та Князівства Литовського: крім поляків, це були німці, які домінували серед міщан Галичини; вірмени, котрі контролювали східну торгівлю; і, починаючи з XIV сторіччя, а особливо з 1569 року, дедалі більша кількість євреїв, котрі, подібно до вірмен, мали власний правовий статус і власні привілеї. Попри нові правові умови і розселення іноземних поселенців, тільки два міста України досягли певного розквіту — спочатку Львів, а пізніше Київ. Україна і надалі мала дуже нещільну мережу міських поселень і слабку міську буржуазію. Етнічно-конфесійний поділ міського населення сприяв цьому так само, як і постійно зростаюче домінування шляхти в економічному і політичному житті Речі Посполитої.

Для самосвідомості східнослов'янського населення Польського королівства і Великого князівства Литовського пріоритетне значення мало православ'я. Православна віра та східнослов'янська мова були так само тотожні, як католицтво і належність до польської спільноти. Проте частина полонізованої шляхти зберегла подвійну ідентичність і певний регіональний патріотизм, який поєднував його з батьківщиною Руссю (*patria Russia*). Літературна мова і висока культура українців та білорусів Речі Посполитої були настільки тісно пов'язані між собою, що стосовно представників тонкого прошарку освічених православних у XVI та на початку XVII сторіччя можна казати про їхню спільну руську ідентичність.

Переведення резиденції митрополита з Києва до Москви близько 1300 року розворушило церковно-політичні проблеми. Тепер православне населення Польського королівства та Литовського князівства було підпорядковане ієрарху, котрий тісно пов'язаний з Великим князем Московським, традиційним конкурентом литовського володаря в боротьбі за спадщину Русі. Тому Великі князі Литовські та Польські королі неодноразово засновували незалежні від Москви митрополії, однак Константинопольські патріархи підтримували єдність Київської митрополії під владою православної Москви. Вже досить рано Галицька митрополія піддавалася тиску з боку католицтва. Призначені Великими князями Литовськими, незалежні від Москви митрополити, не могли утримати свої позиції. Тільки після Флорентійської унії та появи самостійної Московської церкви 1458 року було відновлено православну митрополію Київської та всієї Русі, яка підпорядковувалася не Москві, а безпосередньо Константинопольському патріарху. Вона охоплювала не тільки православне населення Великого князівства Литовського, а й Галичини, підпорядкованої Польському королівству. Потім резиденцію митрополита перенесено до Вільни, і незабаром ієрархи потрапили в залежність від (католицьких) правителів. Внаслідок цього православна церква в Князівстві Литовському й Польському королівстві пережила невдовзі глибоку духовну, культурну та моральну кризу. Тільки після Люблінської унії митрополити знову повернулися до Києва.

Нові імпульси надходили від Реформації, що знайшла численних послідовників, особливо у Великому князівстві Литовському. Немало магнатів, серед них православних українців чи тих, котрі перейшли до католицтва, — прийняли кальвіністське віросповідання. Втім, на-

прикінці XVI сторіччя католицька церква змогла відновити свою перевагу, тим більше, що Реформація не знайшла прихильників серед українських селян.

У ході очолюваної єзуїтами Контрреформації знову було реанімовано плани про укладення Унії між православною та католицькою церквою. Ініціатива про переговори стосовно унії виходила від Польського королівства та української шляхти, велика частина якої перейшла до католицтва. Безпосередніми ініціаторами були чотири православні єпископи, які сподівалися за допомогою церковної унії усунути дискримінацію православних і подолати конфесійний розкол українців на католицьку еліту та основні православні верстви населення. Можливо приводом стало заснування 1589 року патріархату в Москві, що імпліцитно припускало верховенство над православними Речі Посполитої.

У грудні 1595 року православні єпископи вели переговори в Римі, які завершилися укладенням папою Климентієм VIII Унії між Римською та Православною церквою Речі Посполитої. Всупереч запеклому опору з боку православних українців доля Унії була остаточно та безповоротно вирішена у жовтні 1596 року на церковному соборі у Бересті. Більшість православних ієрархів підкорилися папі й прийняли головні елементи католицької догматики, в тому числі «*filioque*» — вчення про те, що Святий Дух виходить як від Отця, так і від Сина. Унійна церква зберегла православну обрядовість, право священиків на шлюб і власну церковну структуру.

Однак, не зважаючи на застосування примусових засобів, Берестейську церковну унію вдалося запровадити в Україні лише частково. Значна частина православного населення, а також шляхти, не приєдналися до Унії. Надалі православні боролися за відновлення своєї незалежної церковної ієрархії. Тільки в 1632 році польський король визнав існування двох церков і двох митрополитів, кожен з яких мав по чотири єпархії. Втім, православна церква залишалася обмеженою в правах порівняно з унійною. На відміну від унійних, православні єпископи не отримували місць у сенаті. Церковний розкол у Речі Посполитій мав для українців (як і для білорусів) тяжкі наслідки, які донині зберігають свій вплив.

У другій половині XVI сторіччя відбувся злет української культури, ініційований впливами Ренесансу, гуманізму та Реформації, що

передавалися поляками, проте особливий вплив мала здійснювана єзуїтами Контрреформація. У взаємодії церкви та мирян відбувалося звернення до традиційних православних і східнослов'янських цінностей, які протиставлялися домінуючій католицько-польській культурі. Волинський магнат князь Василь-Костянтин Острозький (1526-1608) спорудив у центрі своїх землеволодінь — у місті Острозі — друкарню, що видавала східнослов'янські книги. Найвідомішою була Острозька Біблія, надрукована 1581 року вигнаним з Москви Іваном Федоровим — перший друкований повний церковнослов'янський текст Біблії. Одночасно була заснована вища школа, так звана Острозька Академія, в якій греки та східні слов'яни викладали латиною, грецькою та церковнослов'янською мовами. Ректором школи був Герасим Смотрицький, віршовані твори якого збереглися, а серед учнів був його син Мелетій (Максим), котрий пізніше розробив церковнослов'янську граматику. Проте після смерті Острозького його спадкоємці передали академію єзуїтам.

Не тільки багаті магнати, а й інші групи населення розвивали культурну та релігійну діяльність у цей час. У містах України це були православні братства, що частково існували вже починаючи з XV сторіччя та були створені за західноєвропейським зразком. Їхню основу складав тонкий прошарок українських купців і ремісників, а також священнослужителі та шляхта. Братства, найважливіше з яких діяло у Львові, спочатку взяли на себе виконання церковних завдань і спорудили до кінця XVI століття в кількох містах України школи та друкарні. Завдяки опору зловживанням у православній церкві, полонізації, Григоріанській календарній реформі та Берестейській унії, діяльність братств щодо відродження української православної культури набула протонаціонального характеру.

Ці релігійні й культурні прагнення створювали духовні передумови злету українського політичного життя в першій половині XVII сторіччя. Організаційні та військові імпульси для цього надходили від запорозьких козаків, які саме у цей час консолідувалися як спільнота.

4. Запорозькі козаки й виникнення Гетьманської держави

Починаючи з кінця XV сторіччя в Україні, на кордоні Степу, з'являються нові історичні гравці — козаки — які матимуть центральне значення для історії України. З козаками асоціюються войовничодикі, шляхетні й жорстокі, вусаті й лисі вершники зі Сходу, які гарно співають та несамовито танцюють. Залежно від точки зору, вони викликають романтичні чи тривожні уявлення. Подвійність образу козака пов'язана з тим, що поняття та зміст соціальної групи козаків у ході сторіч зазнали основоположних змін.

Піднесення козацтва

Коли та як виникли козаки? Термін «козаки» походить з тюркських мов і означає «вільні воїни». Перші свідчення джерел, що з'являються в XV столітті, стосуються також і татар, що перебували на службі у татарських, литовських, польських чи східнослов'янських володарів, виконуючи військові та дипломатичні завдання у прикордонні степу. До цих татарських козаків долучалося все більше українців і росіян, і вже у XVI столітті козацтво визначалося переважно східнослов'янським елементом.

Характер українських і російських козаків вирішальною мірою був обумовлений навколишнім простором — прикордонням степу. Вони жили в лісовому приріччі у нижній течії Дніпра та в нижній течії Дону, що забезпечувало захист від вторгнень татар. Козаки займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, пізніше також і тваринництвом. Додатковим джерелом прибутку була здобич від розбійницьких набігів і військових походів. Спочатку найважливішим їхнім засобом пересування був не кінь, а човен — бо татарські

кочівники-вершники були значно вправнішими верхи. Тобто сферою їхнього життя був не степ, «дике поле», а ріка. Всі важливі групи козаків названі за ріками: дніпровські козаки, донські козаки, волзькі козаки, терські козаки.

Козаків неодноразово порівнювали з іншими типами спільнот прикордоння, наприклад, з гайдуками австрійського військового кордону чи піонерами американського рубежу. Певні паралелі можна виявити у пристосуванні до ситуації на кордоні, домінуванні військового чинника, демократичних інституцій, їхньої ролі в якості каталізаторів соціального протесту (соціальні бандити за Еріком Гобсбаумом) та в якості першопрохідників християнства. Міф про козаків можна також порівняти з міфами про Дикий Захід і про гайдуків як «шляхетних грабіжників». Значно більшою є подібність між українськими та російськими козаками, проте українська історіографія загалом применшує значення цього фактору.

В Україні козаки споруджували свої укріплені табори у прибережних лісах чи на островах Дніпра. Через те, що вони частково розташовувалися за порогами Дніпра, козаків називали запорозькими, тобто «козаками по той бік порогів». Найважливіший укріплений табір козаків називався Січчю, а табір дніпровських козаків, відповідно, Запорозькою Січчю.

Протягом XVI сторіччя козаки на степовому кордоні України об'єдналися у великі союзи. Приблизно в середині сторіччя князь Дмитро Вишневецький заснував Січ на дніпровському острові Хортиця й тимчасово надав їм стабільнішу організацію. Збори всіх козаків — Коло чи Рада — були вищим органом, який приймав рішення і вершив суд, обирав старшин і головного провідника козацького війська, гетьмана або отамана. Обраний гетьман одержував широкі повноваження, право страчувати та милувати. Всі козаки були зобов'язані до абсолютної покори, однак, можна було знову проголосувати за відсторонення гетьмана. Політична організація дніпровських козаків була своєрідною сумішшю централізованої військової дисципліни і демократичного устрою.

Австрійський посол Еріх Лясота за дорученням імператора Рудольфа II відвідав дніпровських козаків наприкінці XVI сторіччя, щоб залучити їх до союзу проти турків. У своєму звіті він описав інституцію Кола, розрізняючи два Кола: «Вони розділилися (як це в них

заведено, коли вони мають зробити щось важливе) і створили два Кола. В одному — їхній головнокомандуючий, у іншому — рядові, яких вони називають чернь (*Czerna*)».

Лясота описує також спосіб виборів шляхом «одностайного голосування» і той тиск, що його чинили прості козаки на знатних. Його відомості свідчать також про те, що вже у XVI столітті козаки були соціально диференційованими й виникали перші конфлікти між черню, себто простими козаками, та старшиною.

Соціальні відмінності між козаками були наслідком зростання їхньої чисельності. Унаслідок поширення кріпосництва та зростання тиску з боку польських магнатів дедалі більше українських селян втікали на кордон степу і приєднувалися до козаків, перейнявши їхній спосіб життя. Міщани і представники дрібної шляхти також тікали до козаків. Здебільшого з їхнього кола набиралися старшини і гетьмани. З їхньою чисельністю зростала не лише військова і політична вага козацьких армій, а також і їхня соціальна неоднорідність. Між корінними та новоприбулими козаками виникало дедалі більше конфліктів.

У другій половині XVI сторіччя козаки жили не тільки у заплавах Дніпра і на Запорозькій Січі, а й у новоспоруджених польських прикордонних фортецях дніпровського регіону та їхніх околицях. Відокремлення козаків від інших мешканців прикордоння, зокрема шляхти і селян спершу було нечітким. Ставлення Речі Посполитої до дніпровських козаків було суперечливим. З одного боку, практично незалежні, потужні у військовому відношенні та грабіжницькі козацькі армії, що служили притулком для селян-втікачів, були осередком неспокою. Демократичні елементи їхньої політичної організації були небажаною альтернативою владі польської шляхти та кріпосницькому устрою, що зміцнювався. З іншого боку, Річ Посполита потребувала військової сили козацьких найманців для посилення своїх військ, а також прикордонного населення й дозорців проти кримських татар, які періодично здійснювали набіги на землі Наддніпрянщини й Поділля, спустошуючи поселення і продаючи частину населення в неволю. Козаки хоча й надавали великого значення своїй самостійності, однак залежали від постачання харчів і зброї та хотіли грошового утримання з боку Речі Посполитої.

У другій половині XVI століття королі Речі Посполитої намагалися посилити свій контроль над дніпровськими козаками. Вони прий-

мали на свою службу обмежену кількість козаків у якості регулярних військ. Спершу це було 300, згодом до 8 000 реєстрових козаків, які одержували грошове утримання, оселялися, зазвичай, у прикордонних фортецях Київського регіону і мали у своєму розпорядженні значну земельну власність. Отже, Річ Посполита визнавала козаків привілейованою військовою верствою і кооптувала певну її частину у власне суспільство. Водночас унаслідок цього серед козаків відбувався розкол: реєстровим козакам протистояли невнесені до реєстру вільні козаки, чисельність яких дедалі більше зростала. Запорозька Січ, не будучи безпосередньо зобов'язаною ні тій, ні іншій групі і значною мірою позбавленою втручання з боку Речі Посполитої, залишалася самостійним центром і прихистком для втікачів по той бік дніпровських порогів.

Військове та політичне значення дніпровських козаків постійно зростало протягом перших десятиліть XVII сторіччя. Вони організовувалися в полки під проводом полковників, контролювали кордони степу і здійснювали на своїх човнах дедалі сміливіші експедиції проти османських і татарських фортець. Подібно до того, як це було з боку Варязької Русі понад 700 років тому, їм навіть вдавалося неодноразово вторгатися аж у гавань Константинополя та сіяти переляк і жах у серці Османської імперії. Також у походах Речі Посполитої проти Московської держави та османів козацькі найманці відігравали дедалі важливішу роль. Вони билися частіше пішки, ніж верхи, причому використовували укріплення з возів, які називали табором за зразком гуситів.

У другому десятилітті XVII сторіччя гетьманом реєстрових козаків став Петро Конашевич-Сагайдачний. Він не тільки очолював найважливіші військові походи козаків, а й істотною мірою вплинув на те, що дніпровські козаки встановили зв'язки з релігійно-культурною елітою Києва, яка формувалася в той час. Він був приречений на цю роль своєю біографією: адже походив з дрібної шляхти Західної України і, перш ніж приєднався до козаків, навчався у православній Острозькій академії. Сагайдачний виступав як захисник православ'я, дискримінованого після укладення Унії 1595-1596 років. Він підтримував Константинопольського патріарха, який у 1620 році призначив митрополита та єпископів без польської згоди і дбав про те, щоб того самого року козацьке військо колективно вступило до заснованого в

1615 році Київського братства. Відтоді захист православ'я став справою козаків, вони підтримували культурні прагнення у Києві, і це мало основоположне значення для виникнення протонаціональної етнічно-релігійної свідомості та організації влади в Україні у XVII сторіччі.

Тим самим центр ваги української історії та культури переміщався із Заходу, куди він зрушився після татаро-монгольської навали, назад — у регіон Наддніпрянщини. Однією з передумов того, що Київ тепер став центром кристалізації української історії, була інтенсивна колонізація Наддніпрянщини українськими селянами. Водночас на початку XVII сторіччя центр православного опору Берестейській унії та полонізації вцілому переміщався зі Львова, де посилювався тиск Контрреформації, до Києва. Як і понад 500 років тому, славний Печерський монастир став центром православно-церковнослов'янської культури. Виникли Лаврська друкарня і школа, а Київське православне братство, створене 1615 року на взірець Львівського, заснувало свою школу. Ці прагнення епохи культурного відродження поєдналися в 1630 роки у створенні вищої школи — Києво-Могилянської колегії*.

Петро Могила (1596–1647), засновник цієї названої на його честь православної колегії, був сином молдавського князя, вчився у братській школі у Львові та Паризькому університеті**. Потім на службі в польського короля набув військового досвіду, перш ніж у 1627 році став архімандритом Києво-Печерського монастиря, а в 1633*** році митрополитом православної церкви, тепер знову визнаної Річчю Посполитою. Могилянська колегія, наслідуючи приклад єзуїтських шкіл, великої ваги надавала проведенню занять латинською мовою і вивченню схоластичної діалектики та риторики. Це сприяло синтезу православно-східнослов'янської та західної культур, що відображено в цілому ряді підручників, шкільних драм, проповідей, панегіриків і віршованих творів латинською, польською та церковнослов'янською мовами. Київська колегія була основою славетної Києво-Могилянської Академії, яка пізніше також мала відіграти велику роль як посередник у передачі західних впливів до Росії.

* Йдеться про створення 1632 року Києво-Могилянської колегії шляхом поєднання Лаврської та Братської шкіл — *Прим. ред.*

** Припускають, що він міг навчатися в Сорбонні у Парижі — *Прим. ред.*

*** Петро Могила став митрополитом у листопаді 1632 року — *Прим. ред.*

У XVII столітті контроль Речі Посполитої над прикордонним регіоном України посилився. Цьому служила не тільки кооптація реєстрових козаків, а й заснування численних укріплених опорних пунктів. Полонізовані й польські магнати за допомогою своїх (переважно єврейських) управителів загарбували дедалі більше прикордонних земель та закріпачували тамтешніх селян.

Починаючи з кінця XVI сторіччя, проти цього протестувала значна частина населення прикордоння. Козаки, яких підтримували українські селяни і міщани, неодноразово повставали проти магнатів та управителів. Найважливішими носіями цих рухів були прості вільні козаки, опорою яких була Запорозька Січ і які частково також виступали проти реєстрових козаків, привілейованих Річчю Посполитою. Неодноразові повстання у XVII столітті разом із соціальним та політичним набували також і релігійного забарвлення.

Коли Річ Посполита почала обмежувати привілеї та чисельність реєстрових козаків, вони також почали брати дедалі активнішу участь в рухах протесту, що стали в тридцяті роки народними повстаннями проти польсько-литовського панування. Велике повстання 1637-1638 років було криваво придушене польськими військами, а надалі польський тиск значно посилився. Чисельність реєстрових козаків скоротили, їх підпорядкували польському командуванню, а прості козаки потрапили під контроль польських управителів і магнатів. Протягом наступного десятиліття ситуація хоча й залишалася спокійною, проте невдоволення жевріло серед широких верств українського населення — не лише серед різних категорій козаків, а й серед селян, міщан, дрібної шляхти і православного духовенства.

Повстання Хмельницького та виникнення Гетьманщини

Невдоволення вибухнуло у 1648 році в рамках великого народного повстання під проводом Богдана Хмельницького (приблизно 1595–1657), одного з найбільших європейських заворушень ранньомодерного періоду. Син українського дрібного шляхтича, Хмельницький навчався у школі єзуїтів, потім перебував на службі в польського короля — в реєстровому козацькому війську. Внаслідок конфлікту з одним польським шляхтичем, що висунув претензії на його маєток і пограбував його, він вирушив на Запорозьку Січ. Там, на початку 1648 року його проголосили гетьманом і йому вдалося ініціювати нове

повстання. Відстоюючи свої старі, обмежені у 1638 році, привілеї, козаки повстали передовсім проти польських магнатів та шляхти, меншою мірою — проти короля. Хмельницький уклав союз з кримськими татарами, і козацько-татарське військо завдало польському війську важких поразок.

Це стало сигналом для народного повстання на великій території України. Козаки стікалися до Хмельницького, а колись вільні українські селяни піднімалися проти шляхти, в залежність від якої вони потрапили і яка їх експлуатувала. До повстання також приєдналася частина українських міщан і дрібної шляхти. Велику кількість польської шляхти і управителів, католицьких священиків і євреїв було вбито, багато з них втекли до Речі Посполитої. Повстанці грабували маєтки та захоплювали їхні землі. Кріпосний лад у багатьох місцях замінила козацька адміністрація. Повстання також поширилося на частину Білорусі.

Особливо багато жертв було серед євреїв, які або перебували на службі в польських магнатів у якості управителів, орендарів, шинкарів і збирачів податків, або мешкали в містах і були крамарями. Тобто велика кількість євреїв була для українських селян і міщан безпосередніми представниками польської шляхетської влади. Соціальні причини винищення євреїв також підкреслював сучасник подій, єврейський хроніст і містик Натан Ганновер, який сам походив з Волині:

> «Маси православного населення зубожіли дедалі більше. Їх вважали неповноцінними істотами, рабами й слугами поляків та євреїв... Збирач податків на службі в шляхти — це найбільш поширена діяльність євреїв..., це збуджувало недоброзичливість селян і спричинило різню».

До цього додався традиційний релігійний антагонізм. Кількість єврейських жертв повстання неможливо визначити точно. Проте, це могло би бути щонайменше 10 000, а, можливо, і значно більше. Натан Ганновер пише: «Євреї відразу кинулися втікати. Вони бігли, рятуючи своє життя… Кому не вдалося втекти чи хто не був на це здатний — тих вбито».

Хроніки повідомляють про великі руйнування та жахливу жорстокість повстанців стосовно єврейських жінок і дітей. Тисячі зазнали насильного навернення до християнства. Ці перші великі погроми євреїв в історії Східної Європи вважаються в єврейській традиції одним з етапів історії страждань і попередником єврейських погромів в Україні, що відбувалися наприкінці XIX і на початку XX сторіччя, та Голокосту. Навіть якщо теза про багатовікову тяглість специфічного українського антисемітизму є неприпустимим історичним узагальненням, усе ж погроми євреїв 1648 року кидають тінь на народне повстання, яке в українській традиції представляє один з блискучих апогеїв національної історії.

Хмельницький здобув подальші успіхи в битвах з польськими військами і рушив походом зі своїм козацьким військом до Львова у Західній Україні, проте вже в січні 1649 року повернувся до Києва. Як повідомляв сучасник, там його зустріли як героя:

> «Велика юрба, все населення вітало його на околиці міста. Академія вітала його промовами та оплесками, як Мойсея (sic!), спасителя, освободителя й визволителя народу з лядської неволі».

В Києві Хмельницький і козаки налагодили тісні взаємини з православним духовенством і освіченою елітою міста, що сприяло розширенню та радикалізації цільових установок повстання. Тепер сам гетьман проголосив, що «виб'є з лядської неволі увесь руський народ, воюватиме за нашу віру православну». Проте його первісним завданням було не релігійне звільнення чи соціальна революція селян, а підтвердження козацьких привілеїв, чого він очікував від нового польського короля Яна Казимира.

У серпні 1649 року в місті Зборів Хмельницький уклав угоду з польським королем, який зробив істотні поступки козацькому війську: чисельність реєстрових козаків підвищувалася до 40 000, козакам гарантувалося вільне проживання у трьох воєводствах: Київському, Чернігівському і Брацлавському, польські військові та євреї мали бути виселені. Заборонялася дискримінація православної церкви, посади в Україні мали надавати лише православним шляхтичам. Зборівська угода була перемогою козаків і української еліти: селяни та їхнє соціальне становище не згадувалися.

Ця угода надавала козацькому війську короткий перепочинок, що дозволяло здійснити політичну консолідацію. Козаки створили в Україні владне об'єднання, що офіційно називалося Військом Запорозьким, а нині, зазвичай, називають Гетьманщиною. Адміністративний устрій виплював з військової організації козаків:

контрольовані Хмельницьким землі України по обох берегах Дніпра поділялися на 16 полків. Військовий штаб козацької старшини служив у якості центральної виконавчої влади, що підтримувала гетьмана. Щодо соціального устрою, то залишалося питання, чи переможуть егалітарні козацькі ідеали, чи місце вигнаної польської шляхти займе козацька еліта. Це стосувалося також і звільнених повстанням від кріпацтва українських селян. Відповідь на це вирішальне для подальшого розвитку України запитання була дана лише протягом наступних десятиліть.

Річ Посполита не могла задовольнитися відокремленням української Гетьманщини. У 1651 році завдано військового удару, який закінчився поразкою козаків під Берестечком, де козаків кинули напризволяще їхні кримськотатарські союзники. У новій угоді* автономія та привілеї козаків значно урізалися. В подальшому військові сутички тривали і Гетьманщина запорозьких козаків поступалася Речі Посполитій, яка тоді ще залишалася провідною східноєвропейською державою.

Таким чином, Хмельницький був змушений шукати союзників. Укладена 1648 року коаліція з кримськими татарами виявилася нестійкою; тому 1651 року гетьман уклав домовленість з Османською імперією як ймовірною державою-протектором. Водночас запорозькі козаки вступили у контакти з Московською державою.

Угода з Московською державою

Думка про зв'язок з православним царем не була новою. Неодноразово окремі лідери козаків і київського духовенства просили царя про його протекцію, не отримуючи у відповідь з Москви позитивних сигналів. Починаючи з 1648 року, Хмельницький також просив царя про допомогу і визначив його як покровителя Війська Запорозького. Проте цар Олексій Михайлович побоявся конфлікту з Річчю Посполитою і відмовився. Протягом 1652 і 1653 років до Москви знову приїздили дві козацькі делегації та просили царя, щоб він узяв Військо Запорозьке «під свою високу руку». Цього разу правитель і його дорадчий орган, боярська Дума, дали позитивну

* Йдеться про Білоцерківську угоду, укладену у вересні 1651 року. *Прим. ред.*

відповідь на прохання. Це рішення було ухвалене восени 1653 року Земським собором.

Москві було зрозуміло, що союз із запорозькими козаками неодмінно викличе військовий конфлікт з Річчю Посполитою. Тому до справи приступили дуже обережно — відрядили дипломатичну місію до Польщі, яка вимагала від короля укладення миру з козаками на підставі Зборівської угоди та відмови від переслідування православних. Нехтування цими вимогами, які Річ Посполита розглядала як втручання у свої внутрішні справи, послужило виправданням наступних дій.

Тепер Москва відрядила делегацію до України, і в січні 1654 року старшинська козацька Рада в Переяславі висловилася за підпорядкування царю і присяглася йому на вірність. Присягало також населення Києва та інших міст України. Дипломатична місія козаків відправилася до Москви з петицією Хмельницького, що налічувала 23 статті. В ній було зазначено, що цар має підтвердити права та привілеї козаків, шляхти й міщан, у тому числі також і вибори гетьмана козаками. Чисельність Війська Запорозького має складати не більш ніж 60 000 вояків, докладно визначалося грошове утримання для окремих груп і посадових осіб. Гетьман і військо мали зберігати за собою право підтримувати взаємини з іноземними державами. Найважливішим зустрічним кроком було зобов'язання козаків йти заради Московського царя на війну проти його ворогів. У березні 1654 року цар прийняв більшість пунктів петиції.

> «Ми, Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої та Малої Русі самодержець, пожалував підданому нашої Величності Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорозького... і всьому Війську Запорозькому, що Божою милістю нинішнього 7162 року, як гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке піддалися під нашу царську руку... і зложили присягу нам на вічну вірність».

> «Служити нам, великому государеві ... щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государів наказ, ходити і битись...»

Найважливіше обмеження петиції стосувалося зовнішньої політики: з турецьким султаном і польським королем можна було формувати взаємини лише з дозволу царя. В окремих домовленостях цар підтвердив шляхті, митрополиту і містам України їхні привілеї та права на самоврядування. Питання про бажану для Київського митрополита автономію української церкви та про наміри Москви розміщувати військові гарнізони в українських містах тимчасово залишилися відкритими.

Коли козаки в Переяславському соборі мали присягати цареві на вірність, вони вимагали, щоб московська делегація також принесла присягу від імені царя, — так як це робили польські королі — в якій цар зобов'язався б захищати країну та поважати права і привілеї козаків та інших станів. Однак московська делегація відхилила це бажання: присягати має тільки васал, а не цар, правитель, який милостиво наділяє правами та привілеями. Ця розбіжність у поглядах відображена лише в доповіді московського посла, однак вона проливає світло на відмінні концепції обох сторін.

Козаки, що жили за звичаями Речі Посполитої та Степу, розглядали угоду як щось на кшталт військової конвенції, яка хоча й підпорядковувала Гетьманщину, однак зберігала її самостійність. Для Москви, навпаки, йшлося про перший крок до інкорпорації України. Вже в угодах 1654 року цар називав себе «самодержцем всія Великої та Малої Русі», «Малу Русь» «вотчиною», а її населення — своїми підданими. На той момент запорозькі козаки були бажаними союзниками на Південному Заході, і для цього Москва була готова надати Гетьманщині широку автономію.

В історіографії представлені різні погляди. Різна інтерпретація джерел сприяла тому, що Переяславська угода та Березневі статті отримали в історіографії несхожі оцінки.

Спочатку підкреслювалося, що йдеться не про угоду, а про односторонньо підтверджену присягою домовленість. Але розбіжності існують і в середині таких понятійних різночитань. На передньому плані містяться державно-правові інтерпретації. Переважна більшість українських істориків вбачає в цій угоді військовий і політичний союз двох незалежних держав, двосторонню угоду, яка могла бути розірвана в будь-який час. Єдиною об'єднавчою ланкою Гетьманщини з Московською державою нібито був цар, і цей зв'язок визначають як

заступництво, або васалітет чи персональну унію. З російського боку, Переяславська угода інтерпретувалася переважно навпаки — тобто як включення Гетьманщини до складу Московської держави. Широка автономія буцімто не була гарантована на віки вічні, а повинна була б наново підтверджуватися стосовно кожного нового гетьмана. З точки зору радянської історіографії, починаючи з 1954 року, угода 1654 року прославлялася як «возз'єднання» України з Росією. Народи, розділені з XIII сторіччя державно, знову об'єдналися: українців звільнено від польського ярма та османської загрози. Таким чином, доля українців була навіки пов'язана з російським народом, що нібито мало всебічно прогресивні наслідки.

Угода 1654 року з Московською державою стала важливим поворотним пунктом в історії України та Східної Європи: відтоді українська історія була тісно пов'язана з російською. Це пояснює також і гарячі дискусії в історіографії щодо Переяславських подій 1654 року.

Насправді Переяславська угода дуже швидко застаріла, тому що обидва учасники не дотримувалися її положень. Велика війна між Росією, Річчю Посполитою і Швецією, яка розпочалася 1654 року, підірвала союз між Москвою та запорозькими козаками. У 1656 році цар уклав перемир'я з Річчю Посполитою, тоді ж Хмельницький розпочав переговори з Швецією. Після смерті Хмельницького у 1657 році новий гетьман Виговський знову домовився з Річчю Посполитою. Згідно Гадяцької угоди, укладеної 1658 року, козаки виторгували вигідні умови, що забезпечили б Україні практично рівноправний статус поряд з Королівством Польським та Великим князівством Литовським у якості третьої складової частини Речі Посполитої. Проте Гадяцьку угоду не затвердив польський Сейм. Невдовзі Москва знову підкорила козаків своїй владі. Цю нагоду використали, щоб у 1659 році змінити на користь Москви умови, внесені в угоду п'ять років тому. Можливості гетьмана у зовнішньополітичних взаєминах було істотно обмежено на користь царя, котрий розмістив російські гарнізони в шести українських містах, а самого гетьмана можна було змістити лише за згодою Москви. У 1663 році в Москві створили центральну установу, яка відповідала за справи України — це Малоросійська канцелярія (*«Малороссийский приказ»*). Попри такі інтеграційні заходи, адміністративна автономія Гетьманщини, її економічна і культурна самостійність, привілеї козацької верхівки усе ще зберігалися.

У п'ятдесятих і шістдесятих роках Україна була постійним театром воєнних дій. Важливим наслідком був поділ Гетьманщини між Москвою та Річчю Посполитою. Вже у 1663 році було обрано два гетьмана: один для Лівобережної, інший для Правобережної України; а в Андрусівському перемир'ї 1667 року Річ Посполита й Московська держава санкціонували цей поділ. Відтепер Дніпро мав бути кордоном. Річ Посполита відмовилася від Лівобережної України і на два роки від Києва, розташованого на правому березі, проте Москва не віддала Київ і пізніше. Запорозька Січ у нижній течії Дніпра потрапила під спільний протекторат обох держав.

Козаки Лівобережної України реагували на поділ України повстанням проти Московської адміністрації. А гетьман Правобережжя — Петро Дорошенко — шукав зближення з Османською імперією, щоб досягти за її допомогою возз'єднання. Хоча султан у подальшому і створив протекторат на значній території Правобережної України, Дорошенкові усе ж не вдалося ліквідувати поділ на тривалий термін. Так само в середині сімдесятих років не вдалося гетьману Івану Самойловичу втриматися на Лівобережжі. Постійні військові походи турків, татар, росіян, поляків і козаків різної політичної орієнтації призвели до спустошення великих територій, а 1670-і роки вважають особливо похмурим періодом — Руїною української історії. Великі частини українського населення мігрували з Правобережжя на Лівобережжя і далі на Схід до Слобожанщини, безпосередньо підпорядкованої Москві. З освоєнням прикордонних територій степу в 1680-х роках польський король ще раз підтвердив організацію та привілеї козаків на Правобережжі. 1699 року Правобережне гетьманство в рамках Речі Посполитої скасовано. Того самого року Османська імперія остаточно відмовилася від свого протекторату над частинами Правобережжя.

В укладеній 1686 року мирній угоді між Московською державою та Річчю Посполитою була підтверджена Андрусівська домовленість про поділ. Новим було те, що тепер протекторат Москви поширювався і на місто Київ з околицями, і на Запорозьку Січ. Того самого року Київську митрополію остаточно підпорядковано Московському патріарху. Останню спробу возз'єднати обидві частин Гетьманщини наприкінці XVII сторіччя здійснив гетьман Мазепа.

XVII століття — центральна епоха в українських історичних уявленнях. Багато українських істориків розглядають часи Хмельницького

як «золоту добу». Вперше з часів Галицько-Волинського князівства відбулася державна консолідація України. Втім, неодноразово поставало питання щодо причин невдачі цього державотворення: чому козацька Гетьманщина не стала самостійною державою, суверенною європейською силою, як вдалося тоді Нідерландам, Швейцарії чи Бранденбургу-Пруссії? Відповідь на це запитання слід шукати у взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. З одного боку, в міжнародній системі того часу: великі держави вирішували свої суперечки стосовно домінування в Східній Європі на спині України, а Гетьманщина розривалася між Московською, Польсько-Литовською державами та Османською імперією. З іншого боку, у внутрішній нестабільності Гетьманщини, соціальній напруженості між козаками та іншими соціальними верствами України.

Особливо позитивним є зображення Хмельницького та Гетьманщини в заснованій В'ячеславом Липинським державницькій історіографічній школі та в радянській історіографії, яка звеличила його, прославляючи як засновника російсько-української дружби. В народницькому напрямку української історіографії переважає критичніше ставлення, зокрема підкреслюється егоїстична, спрямована на збереження власних привілеїв політика Хмельницького та козацької верхівки, яка протиставлена соціальним інтересам простих козаків і українських селян. Український національний поет Шевченко в своїх творах також прославляв простих козаків, а не їхню верхівку. Спосіб життя та соціально-політична організація, відважні військові акції та демократично-егалітарні традиції, роль захисників православ'я проти мусульман і католиків, борців за волю українців дозволили запорозьким козакам стати частиною національної міфології. У національному русі XIX – початку XX сторіччя, а також в період національного самоусвідомлення, починаючи з 1989 року, українці намагалися спиратися на козацькі традиції.

Такі історичні уявлення перебувають в опозиції до польських, у яких оцінка Хмельницького і козаків є здебільшого негативною. Повстання Хмельницького буцімто не тільки прогаяло шанси України на розвиток у межах Речі Посполитої, а й втягнуло країну у важку кризу, від якої вона вже більше не змогла оговтатися. Тому в польських історичних уявленнях козаків розглядають як деструктивний, ненадійний елемент, що було великою мірою обумовлено романом Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем».

Хмельницький і українські козаки одержують ще негативнішу оцінку в єврейських історичних уявленнях: «Я називаю мою книгу *Yeven Metzula* («Глибоке багно»), — писав Натан Ганновер у своїй хроніці, надрукованій у 1653 році, — бо слова праведника стосуються цих жахливих подій і мають на увазі гнобителів, татар і православних, і заклятого ворога Хмеля, нехай ім'я його буде стерте».

Таким чином, період розквіту Гетьманщини є виразним прикладом того, як по-різному історична епоха може оцінюватися в окремих національних традиціях. Тому не випадково, що дискусії стосовно тих часів й досі супроводжуються емоціями та політичними суперечками.

5. Україна на початку XVIII століття

Після апогею часів Київської держави XI століття та розквіту Галицько-Волинського князівства XIII століття в першій половині XVII сторіччя Україна знову пережила економічний і культурний злет, а також створення державного об'єднання. Після того, як козацька Гетьманщина знову втратила свою незалежність і єдність, Україну спіткали війни та кризи, проте вона знову оговталася наприкінці сторіччя. Період розквіту (який був останнім упродовж тривалого часу) України на початку XVIII століття слід представити в систематичному розрізі, а саме: спочатку соціально-політична організація окремих регіонів, потім соціально-економічна структура та, врешті, культура українців і не українців.

На початку XVIII століття населена українцями територія була роздроблена на цілу низку різних сфер впливу (див. карту 2):

1. Лівобережна Гетьманщина з Києвом як автономний регіон Росії; 2. Розташована на схід від неї Слобідська Україна в Російській державі; 3. Формально також російська, однак, фактично, абсолютно незалежна Запорозька Січ у нижній течії Дніпра; 4. Правобережна Україна у складі Речі Посполитої; 5. Землі Галичини, Холмщини та Підляшшя, сильніше інтегровані у Королівство Польське; 6. Угорська Закарпатська Україна, яка до кінця XVII сторіччя перебувала під османським протекторатом і тепер входила до Габсбурзької імперії; 7. Північна Буковина у складі Молдовського князівства під владою Османської імперії.

Соціально-політична організація окремих регіонів

1. Гетьманщина чи Військо Запорозьке, що російський уряд називав Малоросією, розташовувалася на лівому березі Дніпра з Києвом як плацдармом на правому березі. До Гетьманщини також належала територія навколо Чернігова та Стародуба, яка в XVI столітті була частиною Московської держави, проте на початку XVII сторіччя знову перейшла під владу Речі Посполитої. Південні кордони Гетьманщини зі Степом та Запорозькою Січчю були невизначеними.

Населення Гетьманщини на початку XVIII століття налічувало приблизно 1,5 млн. жителів і складалося майже винятково з українців. Тільки на півночі жила певна кількість білорусів, що емігрували з Московської держави, та російські старовіри. Гетьманщина була адміністративно поділена на десять полків, що тепер мали переважно територіальний характер. Військовий особистий союз козацького війська перетворився на територіальну владу, під якою поряд з козаками жили численні селяни і міщани.

Політична структура Гетьманщини, принаймні теоретично, усе ще відповідала зразкам козацької демократії. Всі істотні рішення мали прийматися зборами всіх козаків, Військовою чи Генеральною Радою. Проте на практиці Військова Рада тепер скликалася лише для того, щоб обрати гетьмана та санкціонувати договори з Москвою. Поряд з козаками у Раді були представлені також православне духовенство та жителі великих міст, але не селяни. В політичній практиці набагато більше значення мав невеликий орган Старшинської Ради, що складався з військової та адміністративної еліти Гетьманщини.

Разом з цим гетьман зберігав значну повноту влади, особливо якщо гетьманом обирали таку сильну особистість як Мазепа. «Її ясновельможної царської величності Гетьман Війська Запорозького» був головою війська й адміністрації. Він призначав на адміністративні посади, наділяв землею та й сам володів великими маєтками. В якості виконавчої влади підтримку гетьману надавала генеральна старшина, у минулому штаб війська, пізніше щось на кшталт ради міністрів, з такими посадами як генеральний квартирмейстер, генеральний писар або канцлер, генеральний скарбник і двоє генеральних суддів. У регіональному врядуванні вирішальну роль відігравали начальники полків, полковники.

Гетьман, полковники та члени генеральної старшини володіли так званими ранговими маєтками. Вони отримували винагороду за рахунок податків і роботи селян, що жили на землях цих маєтків. Рангові маєтки були прив'язані до посади, проте поступово вкорінилося їхнє успадкування. Додатковим фінансовим джерелом для гетьмана та його уряду були податки селян і міщан, причому непрямі податки були важливішими за прямі.

Поряд з цивільною адміністрацією продовжувала існувати також військова організація козаків. З часів поділу Гетьманщини кількість козаків була визначена у 30 000 чоловік. Проте на початку XVIII століття значно більше козаків служили найманцями у російських військах. Крім того, гетьман мав особисту охорону з українських та іноземних найманців.

На початку XVIII століття Гетьманщина усе ще мала широку автономію. Гетьман і військо були прив'язані присягою на вірність цареві, а той, як правило, не порушував прав і привілеїв козаків. Створена для Гетьманщини в 1663 році установа, Малоросійська канцелярія (Малоросійський приказ), була підпорядкована Посольському приказу, що підкреслює слабкість підпорядкування Гетьманщини. Між Росією та Гетьманщиною існував митний кордон, казенні доходи з Гетьманщини залишалися в розпорядженні гетьмана. Росія в цей час не мала від України особливої фінансової користі, вона повинна була також забезпечувати утримання гарнізонів, які розміщувалися у найважливіших містах. Гарнізони служили для контролю козаків, які вважалися ненадійними, однак ці гарнізони були занадто слабкими, щоб забезпечувати реалізацію примусових заходів військовими методами.

Однак Гетьманщина мала лише обмежений суверенітет. Це проявлялося в її зовнішніх відносинах і в прийнятті інших важливих рішень, які потрібно було узгоджувати з російським урядом. Принцип панування Москви базувався — подібно до стосунків з іншими прикордонними регіонами — на співробітництві з елітою, лояльність і військова служба якої винагороджувалася привілеями та правами самоврядування. Проте широка автономія Гетьманщини в Росії на початку XVIII століття була унікальним явищем. Її можна порівняти хіба що із слабкими зв'язками з ногайсько-татарськими або калмицькими кочовими вершниками, які, подібно до запорозьких козаків, були важливими військовими союзниками для Росії.

3 7-378

2. На сході Гетьманщини була розташована Слобідська Україна. Під слободою мають на увазі або селище, або волю, і Грушевський називав цей регіон «землею вільних громад». Йдеться про південно-західну степову прикордонну територію Московської держави, яка спершу була незаселеною і лише упродовж XVII сторіччя поступово була захищена лініями прикордонних засік. Починаючи з середини XVII сторіччя і особливо після кризи сімдесятих років XVII сторіччя, козаки і селяни з обох берегів Дніпра масово мігрували з українських областей до цього новоосвоєного регіону. Водночас росіяни колонізували північні частини цієї прикордонної території.

Цар охоче приймав українських колоністів і поселяв як служивих селян чи служивих козаків. Він надавав козакам привілеї, а цей регіон поділявся на полки, як і Гетьманщина. Українські козаки засновували у Слобожанщині нові фортеці, наприклад, Харків у 1654 році. Полковників тут обирали на все життя, і вони володіли ще більшою повнотою влади, ніж у Гетьманщині. Проте Слобідська Україна в цілому не мала ні автономного статусу, ні гетьмана, а кожен полк був окремо підпорядкований московському воєводі прикордонної фортеці Білгород.

3. Починаючи з кінця XVII сторіччя, Запорозька Січ також перебувала під російським пануванням. Номінально стара козацька територія по обох берегах нижньої течії Дніпра була підпорядкована гетьману Лівобережної України, однак до першого десятиліття XVIII сторіччя Січ залишалася de facto незалежною. Запорозькі козаки, що налічували лише кілька тисяч осіб, надалі проводили політику пристосування поміж Росією й Османською імперією, а також кримськими татарами, дедалі більшою мірою залежними від султана.

Територія Запорозької Січі не була чітко окресленою, козаки усе ще не могли контролювати степ. Центром залишалася Січ — головний табір у нижній течії Дніпра. У той час, як Гетьманщина поступово ставала територією з цивільною адміністрацією та верхівкою, яка володіла землею, в запорозьких козаків значною мірою зберігалися старі ідеали козацтва. В силі залишався виборний принцип, Козацька Рада (Січова Рада), яка складалася з усіх січових козаків, залишалася найважливішим суб'єктом прийняття рішень. Рада, орган безпосередньої демократії козаків, щороку обирала нового табірного отамана (кошового отамана). Він був верховним полководцем, суддею, головою адміністрації, керівником у справах фінансів і зовнішньої політики.

Козацькі збори також обирали старшин, отже, традиційна військова демократія залишалася живою. Проте згодом також і тут посилилися олігархічні тенденції. Теоретично січові козаки мусили жити в целібаті. Однак целібат не був корисним для розвитку населення і тому обмежувався центром Січі, до якого жінки не мали доступу.

4. Починаючи з 1667 року, Правобережна Україна знову перебувала під владою Речі Посполитої, а в останній чверті XVII сторіччя Поділля тимчасово перебувало під османським пануванням. Після розпуску козацького війська в 1699 році, козаки під проводом полковника Семена Палія повстали в 1702 році проти Польщі, проте це повстання було придушене за допомогою лівобережного гетьмана Мазепи. Пізніше Правобережна Україна була приєднана у формі Київського (без міста Києва), Брацлавського та Подільського воєводств до системи польського урядування.

Частково спустошені прикордонні регіони знову були заселені спочатку завдяки переселенцям з Лівобережжя, потім дедалі більше завдяки українцям, євреям і полякам з польських територій. Польська та полонізована українська шляхта знову зміцніла та закріпачила українських селян. Євреї також відновили виконання своїх традиційних посередницьких функцій у якості шинкарів, управляючих маєтками та орендарів маєтків на селі, а також у якості крамарів і ремісників у містах. Таким чином, результати народного повстання періоду 1648-1649 років були анульовані. Проте ідеали козацтва продовжували жити у Правобережній Україні, що проявилося під час гайдамацьких повстань XVIII сторіччя.

5. Західноукраїнські регіони Галичина і Західна Волинь були інтегрованими в соціально-політичну систему Речі Посполитої упродовж тривалішого часу. Хоча тутешня частина українців і приєдналася на короткий термін до народного повстання 1648 року, проте козацька форма організації тут ніколи не спромоглася розвинутися. Польська шляхта домінувала в політичній і соціальній сфері, у містах українське населення також втратило свій вплив. Єдиним шляхом набуття політичного впливу був соціальний підйом до рівня шляхти чи міського урядування. Це ставало дедалі складніше і, зазвичай, призводило до полонізації. На Північному Заході та Заході, в першу чергу на Підляшші та Холмщині, польське поселення поступово відтісняло українське і в сільській місцевості.

6. Закарпаття, що з часів Середньовіччя належало до Угорського королівства, було інтегровано в систему угорського урядування, де панувала мадярська шляхта.

7. Буковина належала до князівства Молдова, яке перебувало під османським пануванням, а головну роль тут відігравала румунська шляхта.

Соціально-економічна структура

Окремі регіони України відрізнялися своєю соціально-економічною структурою. У західних землях соціальна еліта вже давно була неукраїнською: польська чи полонізована шляхта в Галичині та на Волині, мадярська шляхта в Закарпатті, румунська на Буковині. У Правобережній Україні польська та полонізована українська шляхта знову повернула собі те становище, яке втратила у 1648 році. Магнатські династії Потоцьких, Чарторийських, Замойських та Любомирських загарбали у свою власність великі частини України. Землеволодіння магнатів стали в Річпосполитській шляхетській республіці державами в державі з власним урядуванням, власним військом і власними містами. Багато маєтків здавалися в оренду дрібній шляхті чи євреям.

У Гетьманщині в другій половині XVII сторіччя сформувалася нова верхівка, козацька аристократія чи як вони себе називали — «значне військове товариство». В цю нову еліту вливалася також українська та полонізована шляхта, що приєднувалася до козаків. Вона могла зберігати свої привілеї і вносила в козацьку еліту традиції Русі та польської шляхти. Частково «значне військове товариство» формувалося також зі священнослужителів і міщан, однак передусім з представників козацтва. Старшина і голови центрального та місцевого урядування формували ядро нової аристократії.

Старшинська еліта одержувала привілеї та нерухоме майно. Спочатку це були переважно незаселені землі, проте згодом дедалі більше сіл переходило у володіння козацької верхівки. Поряд з офіційним наданням, землі також купували, окуповували та загарбували. Щоправда, маєтки початку XVIII сторіччя залишалися відносно невеликими. Тільки гетьман став великим землевласником: Мазепа мав у своєму володінні майже 20 000 дворів. До початку XVIII сторіччя сформувалася козацька еліта, що за своїми військовими та політичними функціями, привілеями, соціальним статусом і економічним становищем суттєво відрізнялася від козацької маси. Вона поступово йшла слідами польської і полонізованої шляхти, яку її предки вигнали з країни. Це проявилося і в тому, що козацька верхівка почала навіть називати себе шляхтою, обсадилася титулами й намагалася приписати собі генеалогічне дерево, яке мало сягати якомога далі в минуле. Втім, Росія ще не визнавала козацьку еліту за дворян.

Трохи пізніше соціальна диференціація козаків зачепила і Слобожанщину. Старшина й урядники одержували нерухоме майно та інші привілеї. Цю нову еліту називали на початку XVIII сторіччя «бунчуковими козаками». Навіть у Запорозькій Січі дійшло до соціальних відмінностей та поступового формування заможної козацької верхівки.

Порівняно з Річчю Посполитою та Росією, найважливішою особливістю соціальної структури в Гетьманщині, Слобідській Україні та Запорозькій Січі було існування широкого середнього класу вільних козаків. Козаки мали служити у війську та одержували за це виділену ділянку землі. Вони були звільнені від податків та інших повинностей, однак мусили самі дбати про своє військове спорядження, а також про своїх коней. Це не завжди було легко, окрім того, козаки, відсутні через участь у військових походах, мали самі обробляти свою землю. Отож, деякі козаки, які не могли виконувати свій військовий обов'язок, були змушені продавати свою землю. Багато хто деградував до рівня селян. З іншого боку, вони могли піднятися до козацької еліти, що ставало, втім, дедалі складнішим, адже верхівка поступово стала закритою. Російський уряд був зацікавлений у збереженні вільних козаків, бо охоче використовував їх на військовій службі. У сфері польського домінування на початку XVIII століття вільні козаки великою мірою втратили своє колишнє значення. Поряд із значним станом шляхти у шляхетській республіці не було місця для служилих недворянських верств.

Правовий та соціальний статус українських селян в окремих регіонах також відрізнявся. Загалом чинним залишалося те, що селяни поблизу кордону степу мали кращий статус, ніж на Заході та на Півночі, насамперед у Галичині, де місцева шляхта давно закріпачила селян. Це сприяло рухові селян-втікачів у напрямку степу.

Всю Східну Європу, Річ Посполиту, Угорщину та Росію охопив процес розвитку, спрямований на погіршення становища селян. Дедалі більша частина селян втрачала своє право вільного відходу, мусила сплачувати податки і працювати на панщині в землевласників. Закріпачених селян дедалі частіше позбавляли особистих прав і підпорядковували волі своїх панів. Розширення так званого «другого кріпосництва» охопило також і українські території. Однак тут їм протистояли традиції козаків, демократичного суспільства прикордоння та вільних служивих селян. Зіткнення цих традицій є одним з основних елементів української історії в ранньомодерний період.

В Галичині та на Волині на початку XVIII століття повністю сформувалася система кріпосництва з важкою панщиною і майже необмеженим правом землевласника (та відповідно його орендаря чи управляючого) розпоряджатися селянами. На Правобережжі становище селян було на разі трохи кращим, а обсяг податків і повинностей меншим. Необхідність нового заселення спустошених земель вимагала вільнішого соціального ладу. Поселенцям надавалося звільнення від податків і зборів терміном від 10 до 30 років. Однак після закінчення цих термінів і внаслідок розширення землеволодінь польських магнатів селяни також поступово деградували до рівня кріпаків.

Селяни Гетьманщини, які перебували в кріпосній залежності від польських землевласників, стали вільними власниками завдяки повстанню під проводом Хмельницького. Значно менше залишилося селян, що перебували в кріпосній залежності від монастирів чи шляхти, яка долучилася до козаків. Основна маса селян так званих «вільних сіл Війська Запорозького» обробляла свою власну землю, як це було ще до того, коли вони потрапили у кріпосний стан. Таким чином, дрібне селянство з індивідуальною земельною власністю було сильніше вкорінене у центральних регіонах України, ніж у західних. Вільні селяни повинні були сплачувати податки гетьману та нести службу.

Одночасно з формуванням нової козацької верхівки багато вільних селян потрапляло в нову залежність. Спочатку це були колоністи з того боку Дніпра, що поселялися на землях старшини. Вони мусили виконувати для землевласника повинності, які незабаром перетворилися на регулярну панщину. Скажімо, зберігся указ гетьмана Мазепи від 1701 року, в якому він забороняє працювати на землях пана понад два дні, а, отже, легалізує два дні панщини на тиждень. Проте селяни

Гетьманщини на початку XVIII століття не були кріпаками. Вони мали право відходу і були особисто вільними. Однак їхній статус поступово погіршувався і вони реагували на це протестами проти козацької верхівки. Дехто тікав на Запорозьку Січ, яка й надалі залишалася осередком незадоволених. Втім, новоприбулі не досягали там рівноправності з корінними козаками.

Найважливішою галуззю економіки в Україні було землеробство, яке в польських маєтках здійснювалося у формі поміщицького господарства. На Півночі вирощували жито, на Півдні — пшеницю, а також дедалі більше овес, коноплі, льон і хміль. Рівень аграрної технології на Заході був вищим, ніж на Сході. На новоосвоєних після військових спустошень землях Правобережжя велике значення мало тваринництво, в тому числі орієнтоване на експорт. У степах запорозькі козаки усе ще займалися своїм традиційним господарюванням: рибальством, полюванням і тваринництвом.

Окрім цього, розвивалися численні селянські ремесла. Насамперед, у поміщицьких господарствах польської шляхти виникали такі великі підприємства, як водяні млини, винокурні й заводи з виробництва поташу. Порівняно з цим, ранній розвиток промисловості був слабким в українських містах. Можна назвати лише кілька ткацьких підприємств у Львові, Києві чи Глухові.

Зовнішня торгівля Гетьманщини переживала на початку XVIII сторіччя певний розквіт. До Росії, Речі Посполитої, Османської імперії, Австрії та Німеччини експортували переважно сільськогосподарську продукцію (худобу, шкури, коноплі), а ввозили передусім готові товари: тканини, інструменти та зброю, а також сіль і хутра. Купці великих міст Гетьманщини формували міську верхівку. Переважно це були українці, хоча Ніжинське «Грецьке братство» володіло привілеями щодо південно-північної торгівлі.

На початку XVIII століття населення українських міст було соціальною групою, відокремленою від сільського населення завдяки своєму особливому юридичному статусу. Маґдебурзьке право, що його одержали найбільші міста, гарантувалося і надалі, а в другій половині XVII сторіччя навіть поширилося на нові міста. На чолі міського самоврядування стояв міський голова (війт), що обирався як маґістратом, так і громадянами. Втім, ці вибори мав підтверджувати гетьман, а у Києві навіть цар. У Гетьманщині полковники, місцева ад-

міністрація нерідко втручалися в міське самоврядування. В українських містах у Речі Посполитій саме шляхта було тією силою, що обмежувала міську автономію. Численні міста перебували у володінні польських шляхтичів. Ремісники організовувалися (принаймні частково й інакше, ніж у Росії) в цехи. Основна маса городян була бідною, багато хто займався землеробством.

Починаючи з середини XVII сторіччя, міста Західної України переживали, паралельно з економічним розвитком в інших частинах Речі Посполитої, певний занепад. Хоча вони й надалі володіли Маґдебурзьким правом і міським самоврядуванням, проте вплив польської шляхти ставав дедалі більшим. Львів, як і раніше, залишався єдиним містом надрегіонального значення, будучи давнім центром транзитної торгівлі.

На відміну від міст Східної України, які на початку XVIII століття мали переважно український характер, міста в українських регіонах Речі Посполитої були населені переважно не українцями. У міській владі тон тепер задавали поляки. Разом з цим існували закриті етнорелігійні громади євреїв, вірмен і греків, із специфічними привілеями й обов'язками. Невеликі процвітаючі вірменські громади у Львові та в інших містах брали активну участь у східній торгівлі між Ісфаганом і Віднем. Після укладеної з 1630-х років церковної унії з Римом, вірмени Речі Посполитої поступово перейшли до польської, як повсякденної мови.

Помітно зросла чисельність євреїв, насамперед, у маленьких містечках. Євреї Речі Посполитої були особливим станом, з власними правами й обов'язками, з широкою автономією. Вони жили у своїх громадах, кагалах (*kehilla*), користувалися широким самоврядуванням і свободою віросповідання. Євреї контролювали регіональну торгівлю й окремі ремісничі галузі, наприклад, пошиття одягу. Невеликій меншині багатих протистояла більшість бідних. Зі зменшенням традиційної толерантності, становище євреїв у містах і селах у XVIII столітті вже не було таким стабільним, як раніше. Католицька церква та християнське міське й сільське населення дедалі частіше виступали проти надання євреям привілеїв, які шляхта захищала вже не так надійно.

Навіть у ранньомодерний період українські міста, хоча й користувалися німецькими міськими статутами, однак не стали політичними спільнотами на основі солідарності (*Solidargemeinschaften*) центральноєвропейського типу. Так само досить непоказним залишалося їхнє економічне значення. Проте міська автономія та самоврядування існували тоді, коли правителі Росії лише збиралися впроваджувати їх у своїй країні.

Культури України

На початку XVIII століття Україна була точкою перетину різних релігій і культур. Поряд існували українська православна, українська унійна, польсько-католицька, єврейська та в менших осередках вірменська і грецька культури.

Українська культура усе ще мала сильний відбиток православ'я. Київська православна митрополія пережила піднесення у другій половині XVII сторіччя. Митрополити здійснювали політичний вплив у Гетьманщині, а представники вищого духовенства засідали у політичних органах влади. Одночасно гетьмани піклувалися про економічне благополуччя церков і монастирів. У такий спосіб підтверджувалися та розширювалися монастирські землеволодіння, разом з селянами, що жили там. Втім, підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії у 1686 році зменшило свободу дій ієрархів. Пізніше Чернігівська та Переяславська єпархії були вилучені з Київської митрополії та підпорядковані безпосередньо Москві.

Православне духовенство було поділено на чорне монастирське духовенство і біле світське. Монастирі, в першу чергу Києво-Печерський монастир, були центрами православної культури і мали значні землеволодіння. Церковний відбиток мала також система освіти Гетьманщини, що продовжувала традиції православних братств. Тодішні спостерігачі сходилися на тому, що шкільна освіта в Гетьманщині була розвинутішою, ніж у Росії. В 1650-і роки християнський мандрівник, що походив з міста Алеппо, дивувався значному поширенню навичок читання і писання, а в 1711 році датський дипломат Юст підкреслював, що еліта Гетьманщини є дуже освіченою, і навіть звичайні ченці Печерського монастиря вільно володіють латиною.

Церковні школи перебували під впливом церковнослов'янської традиції, а Київська академія — заснований Петром Могилою перший східнослов'янський вищий навчальний заклад, — сильніше орієнту-

валася на Захід. У 1689 році вона стала фактично повноцінною академією, де, окрім уже раніше здійснюваного викладання *artes liberales* (вільних мистецтв), запроваджено також чотирирічний навчальний курс теології та трирічний курс філософії*. У 1701 році російський цар підтвердив цей статус. Наприкінці XVII сторіччя за гетьмана Мазепи Києво-Могилянська академія пережила період розквіту. Тоді вона налічувала близько 2000 студентів. Мандрівники, зокрема англієць Джон Белл, називають її університетом. Запозичені від польських єзуїтських колегій риси західної раціональності поєдналися у плідну суміш з православною духовністю. В якості мови викладання домінувала латина, поряд з нею використовувалися також церковнослов'янська та польська мови. Київську академію доповнювали колегії в Чернігові, Переяславі та Харкові.

Тоді, коли Петро Великий почав «озахіднювати» Росію, Київська академія та українські колегії стали кузнями кадрів для Російської імперії. Наприклад, у першій половині XVIII сторіччя 60% єпископів Росії прибули з України. Серед найближчих соратників царя були такі випускники Київської академії як Стефан Яворський і Феофан Прокопович. Прокопович навчався в римській єзуїтській колегії, перш ніж його запросили як професора до Київської академії. Вплив України та Київської академії на російську культуру, її роль посередника-передавача західноєвропейських ідей неможливо переоцінити.

Епоха Мазепи була золотою добою українського чи козацького бароко. Виходячи із Західної України, насамперед зі Львова, архітектура в стилі бароко поширювалася також у Гетьманщині, поєднувалася з візантійськими традиціями у своєрідний новий стиль, яким можна милуватися й досі на прикладі численних церковних споруд. Орнаментальний стиль бароко домінував також і в українській літературі. Висока література, як і раніше, користувалася церковнослов'янською мовою і мала переважно релігійний характер. Центром літературної творчості залишався Києво-Печерський монастир.

Тут в 1674 році вперше з'явився «Синопсис», історична праця, що поєднувала західне гуманістичне багатство ідей з православними традиціями та містила зародки сучасної науковості. Її автором

* Про здобуття привілею на викладання наук академічного рівня — філософії та теології — вперше вказано в Акті Гадяцької унії 1658 року. — *Прим. ред.*

або редактором був Інокентій Гізель, який іммігрував з прусського Кенігсберга та перейшов у православ'я. В Києві він став професором, після смерті Петра Могили — ректором Академії, а в 1647 році — архімандритом Печерського монастиря. Автор «Синопсиса» захищав інтереси Печерського монастиря. Одночасно «Синопсис» — це твір, що так само, як і вірний цареві Гізель, представляв москвоцентричну точку зору на українську історію. До XIX століття «Синопсис» перевидавався щонайменше 17 разів і справив значний вплив на східнослов'янську історіографію. На противагу «Синопсису», «Хроніка» Феодосія Софоновича, козацькі літописи Самійла Величка та Григорія Граб'янки, які збереглися в рукописному варіанті, передавали образ історії, в якому сильніше відображені українські погляди.

У Речі Посполитій того часу зростав тиск католицизму на православ'я. До початку XVIII сторіччя єпархії Галичини та Волині, що залишалися православними, були приєднані до унійної церкви. Вже у 1646 році Ужгородська єпархія в угорському Закарпатті уклала унію з Римом. Але спроби привести населення Правобережжя до унійної церкви мали лише частковий успіх. Однак після 1708 року там вже не було православних єпархій, а православне населення, що залишилося, підпорядковувалося Київському митрополиту. Хоча автономія унійної церкви була підтверджена на Замойському синоді в 1720 році, вона усе ж за своєю внутрішньою структурою та обрядовістю наближалася до римо-католицької церкви.

Уніфікація церковної структури сприяла культурній полонізації. Православні братства зникали; деякі з їхніх послідовників переїздили до Києва. Орден Василіан частково намагався продовжити їхню діяльність. Унійні та православні священнослужителі в більшості випадків потрапляли в залежність від польської шляхти. Втім, разом із селянами, вони мали велике значення як носії української мови та культури. Проте система освіти була тепер майже винятково польською.

В Україні існувала значна кількість центрів польської культури. Вже наприкінці XVI сторіччя в Замості була заснована академія в стилі епохи Відродження, в якій працював поет Шимон Шимонович, котрий походив зі Львова. Міським головою Львова був поет Бартломей Зиморович, який у другій половині XVII сторіччя у своїх творах «Нові руські ідилії» та «Розбрат на Русі» звертався до ук-

раїнських тем, так само, як і його брат Шимон з віршованим твором «Роксоланки». Роксоланія, прикордонні землі Русі, стала у польській літературі ідилічною Аркадією, а пізніше небезпечним прикордонням козаків.

Найважливішими центрами польської освіти залишалися єзуїтські колегії, хоча у XVIII столітті набули значення школи піярів*. Вплив польської культури на Україну супроводжувався зворотнім впливом православно-східнослов'янського світу на Польщу. Постійне розширення Польщі на Схід і та значна роль, яку відігравали українські магнати в шляхетській республіці, — разом з королем Міхалом Корибутом Вишневецьким (1669-1673), який походив з полонізованої української князівської династії Вишневецьких, — призводили до певної орієнталізації польської культури, проявом якої була шляхетська ідеологія сарматизму.

Релігійно закоріненій єврейській культурі та добре розбудованій єврейській шкільній освіті в Україні було завдано тяжкого удару через погроми і вигнання 1648 року та наступні роки війни. Численні синагоги, школи і бібліотеки спалено. Поступово єврейське культурне життя знову почало відроджуватися на Правобережжі. В Галичині та на Волині єврейська культура змогла краще зберегтися, важливою залишалася, наприклад, школа (*Yeshiwa*) у Львові. Проте внаслідок заворушень центр традиційної равинської вченості тепер пересувався з Півдня на Північний Схід Речі Посполитої, насамперед, до Вільна. Євреї в Україні, на Поділлі, в Галичині та на Волині навпаки відверталися від традиційних знань Талмуду і Кабали та зверталися до месіанських учень. Таким чином, Поділля, Волинь та Галичину охопив народний рух воскресіння — хасидизм, який протягом XVIII сторіччя поширився на інші території Польщі.

На початку XVIII сторіччя і православні, і євреї змушені були страждати від постійно зростаючого тиску католицизму. Католицька церква домоглася прийняття низки актів, які дискримінували євреїв, а в Україні доходило до звинувачень у ритуальних убивствах і до насильницьких дій, особливо в середині XVIII сторіччя.

На початку XVIII століття Східна Україна в культурному сенсі відзначалася відносно єдиним православно-українсько-

* Йдеться про ченців ордену Піярів, які заснували у Львові школу для шляхетної молоді. — *Прим.ред.*

церковнослов'янським характером. На відміну від неї, Правобережна та Західна Україна відрізнялися паралельним існуванням різних культур і релігій. Тоді як поляки та українці, незважаючи на наявність соціальних і конфесійних кордонів, підтримували культурні взаємини, євреї залишалися в культурному сенсі значною мірою ізольованими, хоча й провадили інтенсивну економічну посередницьку діяльність.

Цей огляд підтверджує те, що на початку XVIII сторіччя неоднорідність регіонів України збільшилася. Після того, як майже вся Україна до 1648 року перебувала під польським пануванням, а більша її частина об'єдналася протягом наступних років у Гетьманщину, після поділу 1667 року окремі регіони розійшлися в процесі розвитку. При цьому українські еліти, міщани й українська культура змогли значно краще утриматися на територіях під російською владою, ніж на землях Речі Посполитої. Процвітання Гетьманщини пов'язується вцілому з ім'ям Мазепи. Однак саме після Мазепи і його невдалої спроби вирватися з-під російського панування, розпочалася посилена інтеграція України в Російську імперію.

6. Інтеграція в Російську імперію у XVIII столітті та поділи Польщі

Тривале правління Мазепи (1687–1708) було останнім періодом економічного та культурного розквіту Гетьманщини. Востаннє запорозькі козаки виступили в якості самостійного політичного чинника. З цієї причини, а також через те, що він зважився відступитися від Росії, Мазепа досі залишається однією з великих героїчних фігур у національному образі історії українців. Однак в історіографії це повною мірою має чинність лише для державницької школи, а Грушевський і народницький напрямок представляють Мазепу радше честолюбним владолюбцем, котрий нібито захищав інтереси еліт, а не народу. Російська та радянська традиція одностайно вбачають у Мазепі зрадника, в якості супротивника якому протистоїть ідеалізований великий реформатор Петро І. Про це свідчать також літературні твори, наприклад, відома поема Пушкіна «*Полтава*» та створена на її основі опера Чайковського «*Мазепа*». У Західній Європі Вольтер і Байрон прославили Мазепу як трагічного героя драматичної любовної історії.

Мазепа та Петро Великий

Іван Мазепа (1639–1709) походив з української правобережної шляхти, навчався у Києво-Могилянській колегії, потім у єзуїтській колегії у Варшаві. Після кількох років на службі у польського короля та подорожей по Західній Європі, 1669 року він пристав на службу до Правобережного гетьмана Дорошенка, пізніше до Лівобережного гетьмана Самойловича. У 1687 році його, за підтримки Москви, обрали спадкоємцем Самойловича. Освічений Мазепа, будучи гетьманом, сприяв розвитку православної культури та зміцнював позиції козацької старшини, якій виділялося дедалі більше землеволодінь. Не забував

він також і про себе. Як гетьман, Мазепа був лояльним до російської влади, був близько знайомий з молодим царем Петром, разом з яким взяв участь в облозі османської фортеці Азов. Під час Північної війни Мазепа стояв на боці Росії та за взаємною згодою з Петром у 1703 році загарбав Правобережну Україну. Приводом для цього послужило повстання козака Палія проти Речі Посполитої. Завдяки цьому Мазепі вдалося об'єднати обидві частини Гетьманщини Хмельницького.

Цар Петро тим часом підріс до рівня правителя, який хотів перетворити Росію з периферійної на велику європейську державу. Для цього необхідно було відтіснити Швецію, провідну північно-східноєвропейську силу. Щоб мати можливість фінансувати тривалу війну, слід краще використовувати економічні та кадрові ресурси держави. Необхідно було зробити державні інструменти влади ефективнішими, систематизувати та уніфікувати складні адміністративні й соціальні відносини.

Наслідком такої спрямованості російської політики став конфлікт інтересів щодо Гетьманщини. Для участі в Північній війні рекрутували велику кількість козаків, при цьому з'ясувалося, що вони безнадійно поступаються сучасному шведському війську. Таким чином, українські козаки значною мірою втратили свою найважливішу для Росії якість — військову боєздатність, а традиційні привілеї Гетьманщини також втратили свою обґрунтованість. Крім того, політична структура Гетьманщини, що базувалася на козацькій демократії, вже була несумісною з новими цільовими настановами Росії щодо уніфікації системи державної влади та соціального устрою.

Протягом перших років XVIII сторіччя російський тиск на Україну постійно зростав, що викликало невдоволення населення. Врешті, дійшло й до конфлікту між могутнім, впевненим у собі гетьманом і не менш самовпевненим царем. Мазепа спробував відновити політику лавірування за прикладом своїх попередників та розширити свій зовнішньополітичний простір для маневру. Коли Петро не підтримав його проти польського антикороля Станіслава Лєщинського, що перебував у союзницьких стосунках із Швецією, гетьман перейшов на бік шведського короля Карла XII, який восени 1708 року виступив у військовий похід на Україну. Швеція заявила про свою готовність бути новим протектором України.

Реакція царя Петра на відступництво Мазепи була миттєвою: російські війська спустошили резиденцію гетьмана, а пізніше і Запорозьку Січ, повбивали багатьох людей. Мазепу було скинуто, а православні ієрархи проголосили гетьманові анафему і прокляли його як друга католиків (латинників). Нового гетьмана Івана Скоропадського обрала козацька старшина, що залишалася лояльною до Росії. З'ясувалося, що частина козацької еліти не була готовою слідувати зовнішньополітичним авантюрам їхнього гетьмана. Таким чином, значною мірою Мазепа вже втратив ґрунт під ногами, ще до того, коли він разом із шведським королем програв вирішальну битву під Полтавою 28 червня 1709 року. Як і Карл XII, Мазепа та його прихильники також втекли до Османської імперії. Після смерті Мазепи того самого року його спадкоємець Пилип Орлик написав так звану Конституцію України. Протягом наступних років Орлик у всій Європі робив безуспішні спроби здобути підтримку для української справи.

Відступництво Мазепи послужило для уряду Петра Великого приводом для прискорення інтеграції Гетьманщини в Російську імперію. Військова могутність запорозьких козаків уже більше не виправдувала їхнього особливого статусу, а в модернізованій абсолютистській Росії вже не було місця для соціально-політичного устрою Гетьманщини. Усе ж не випадково, що обидва правителі, які хотіли перенести модель західного абсолютизму до Росії, — Петро Великий і Катерина II, — особливо інтенсивно прискорювали інтеграцію Гетьманщини у Російську імперію. Натомість упродовж проміжного періоду відбувалося часткове повернення до вільнішої системи домінування.

Козацьке самоврядування, політична організація Гетьманщини, яка дуже відрізнялася від російської моделі, після 1708 року поступово зазнавала обмежень. Доки Петро Великий був зайнятий Північною війною, це відбувалося маленькими кроками. Новому гетьманові Скоропадському спочатку було підтверджено старі права. Проте водночас Росія збільшила контроль над Гетьманщиною: посилено російські гарнізони, а утримувати їх тепер зобов'язали населення Гетьманщини. При дворі Гетьмана постійно перебував російський міністр. Надалі Росія активніше втручалася у справи регіонального урядування. Крім того, населення України, як і всі піддані царя, дедалі

більше залучалося до виконання, наприклад, таких повинностей, як участь у будівництві Санкт-Петербурга та каналів.

Проте перша пряма атака на автономію Гетьманщини відбулася лише після укладення Ніштадської мирної угоди*: у 1722 році замість ліквідованого у 1717 році «Малоросійського приказу» була створена «Малоросійська колегія», що її розташовано не в російській столиці, а при дворі Гетьмана. І підпорядковувалася ця установа вже не Міністерству закордонних справ, а Сенату, — себто стала інструментом внутрішньої політики. Її члени набиралися серед розташованих в Україні російських офіцерів. Малоросійська колегія одержала широкі повноваження: вона мала підтверджувати всі розпорядження Гетьмана, була Верховним судом і здійснювала контроль за фінансами. Вона стягувала прямі податки з населення Гетьманщини. Водночас повноваження гетьмана істотно обмежувалися. Логічним наслідком було і те, що після смерті Скоропадського у 1722 році не обирали нового Гетьмана. Здавалося, що на цьому епоха автономної Гетьманщини закінчилася остаточно.

Проте після смерті Петра Великого Малоросійську колегію знову ліквідували 1727 року, а самоврядування Гетьманщини відновили. Одночасно вдалося обрати нового Гетьмана в особі Данила Апостола. Втім, після його смерті в 1734 році це місце зайняло «Правління Гетьманського Уряду», до складу якого увійшло троє росіян і троє українців. Тільки в 1750 році імператриця Єлизавета знову призначила Гетьмана. Кирило Розумовський був молодшим братом Олексія Розумовського — українського фаворита і таємного чоловіка імператриці, котрий прибув до Петербурга як співак і стрімко злетів аж до спальні імператриці.

Кирило Розумовський (1728-1803), попри свій молодий вік — лише 22 роки, — на той час вже отримав вищу освіту в Західній Європі. А маючи лише 18 років був призначений Президентом Імператорської Академії Наук. Він одержав досить широкі повноваження як гетьман, проте справи вела старшинська рада від його імені, оскільки він часто перебував у Петербурзі. У стосунках з Росією старшина намагалася захищати традиційні права та привілеї. Розпочалися також деякі реформи законодавства. Після смерті імператриці Єлизавети та її спадкоємця Петра III, зібралася козацька Рада та попросила нову

* Мирний договір між Росією та Швецією 30 серпня 1721 р. — *Прим. ред.*

імператрицю Катерину, щоб вона повернула Гетьманщині повне самоврядування, однак це не здобуло належної уваги з боку молодої імператриці.

Ліквідація Гетьманщини та Січ за часів Катерини II

Зі вступом на престол Катерини II у 1762 році на передній план знову вийшли петровські цілі щодо централізації, систематизації та оптимальної мобілізації ресурсів. Водночас Катерина виступила проти застарілих привілеїв прикордонних провінцій, які здавалися освіченій імператриці перешкодами на шляху модернізації Росії. У 1764 році вона писала:

> «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися як вовки в ліс».

В листопаді 1764 року було остаточно ліквідовано посаду Гетьмана. Його місце знову зайняла змішана російсько-українська Малоросійська колегія під головуванням російського державного діяча Петра Румянцева, який і надалі керував політикою щодо України. Він співпрацював з лояльною елітою України за надійним рецептом та обіцяв їй дворянські привілеї за умови належної політичної поведінки. Проте у скликаній у 1767 році Комісії з питань розробки нового зводу законів, українські представники майже в унісон висловилися за підтвердження та відновлення старих привілеїв, прав і вольностей Гетьманщини.

Наступні інтеграційні кроки здійснювалися після російської перемоги над Османською імперією. Згідно Кучук-Кайнарджийської мирної угоди від 1774 року Кримське ханство було нейтралізоване, а Росія перебрала на себе контроль над степовими землями Північного Причорномор'я. Отже Україна вже не була прикордонням, а дніпровські козаки остаточно втратили свою військову функцію: Росія вже не мусила звертати на них жодної уваги.

У 1781 році російська адміністративна реформа 1775 року була перенесена і на Лівобережну Україну. Адміністративні одиниці полків скасовувалися і замінялися трьома губерніями, об'єднаними в Малоросійське генерал-губернаторство. Також скасовано центральні інституції Гетьманщини, а в 1786 році навіть і Малоросійська колегія. В 1783 році козацьке військо було ліквідоване та приєднане до російської армії у формі регулярних полків. Таким чином, приблизно до кінця XVIII сторіччя Гетьманщина була інтегрована в адміністративну систему Російської імперії. До XIX сторіччя змогли втриматися лише нечисленні регіональні особливості, так, наприклад, залишки старого правової системи у формі Литовського статуту та Маґдебурзького права. Отже, Лівобережна Україна стала звичайним регіоном Росії.

Приєднання Слобідської України, що ніколи не користувалася колективною автономією, відбулося ще швидше. У 1765 році вона стала звичайною провінцією Російської імперії, а козацьке самоврядування й армійська організація були скасовані.

Після руйнування військами Петра Великого Запорозька Січ перейшла під османський протекторат. Коли запорозькі козаки в 1734 знову перейшли до Росії, їм було гарантовано збереження козацького самоврядування. Однак після того, як Росія отримала контроль над степовими землями, Січі вже недовго залишилося існувати. Влада уже не мала потреби у військовій службі козаків, вони також заважали планам колонізації степового регіону. У Січі дедалі частіше виникали соціальні конфлікти між заможною верхівкою та десятками тисяч новоприбулих селян. Крім того, січові козаки підтримували народні повстання у Речі Посполитій. Народне повстання під проводом російського донського козака Пугачова дало підстави вважати доцільною остаточну ліквідацію джерела заворушень на Дніпрі. У 1775 році російські війська зруйнували Січ: її ліквідовано та інтегровано в губернську систему урядування:

> «Ми вважаємо за наш обов'язок перед Богом, перед нашою імперією та перед всім людством ліквідувати Запорозьку Січі та назву козаків, що походить від неї».

Це стало кінцем понад двохсотлітньої славної історії запорозьких козаків. Рештки козаків частково емігрували до Османської імперії та поселилися в гирлі Дунаю, частково залишилися як чорноморські козаки в Росії або переселилися на Кубань, де вони вже як кубанські козаки намагалися зберегти свої традиції.

Соціальна, економічна і культурна інтеграція

Адміністративне приєднання Гетьманщини не слід відокремлювати від соціальної інтеграції, поступового уподібнення соціальної структури російським зразкам. Поступова ліквідація автономії не відбувалася б так гладенько, якби їй не підігравала козацька верхівка. Співробітництво з неросійськими елітами та їхня кооптація у дворянство імперії здавна було наріжним каменем російської політики. Росія надавала привілеї та матеріальну власність козацькій верхівці, а та, в свою чергу, зголошувалася на втрату своєї адміністративної та політичної автономії.

Петро Великий переслідував прихильників Мазепи безжально, натомість лояльних козацьких керівників винагороджував подарунками та землеволодіннями. «Значне військове товариство» було організоване після того, як козацьку старшину de facto прирівняли до дворянства і по суті відокремили від інших станів. Проте Росія не визнавала їх дворянами, вони мусили сплачувати податки так само, як інші верстви, що несли повинності й не мали доступу до таких шляхетних освітніх установ, як кадетський корпус. Ще в 1731 році офіційно повідомлялося: «У Малоросії немає дворянства».

Проте на середньострокову перспективу Російська імперія, в якості партнера, потребувала верхівку на периферії, яку можна було б порівнювати з російським дворянством. Козацька еліта одержувала дедалі більше землеволодінь із залежними селянами, соціальний статус яких наближався до становища селян російського дворянства. Російський уряд також сприяв укладенню шлюбів з російською верхівкою. В комісії з розробки нового зводу законів 1767 року представників старшини вже зараховували до дворянського стану, а їхньою найнагальнішою вимогою була вимога рівноправ'я з російським дворянством.

Отже, останнім логічним кроком стало те, що імператорська «Жалувана грамота дворянству» 1785 року стосувалася також і козацької еліти. Втім, тільки її верхівка безпосередньо кооптувалася у дворянство. Інші повинні були спочатку підтвердити своє шляхетське походження, посилаючись на предка, що належав до польської шляхти, або знайти дванадцять свідків, які б підтвердили, що вони та їхні предки вели шляхетський спосіб життя. Частково ці процедури тяглися аж до XIX століття. Далеко не всю старшину прийняли у дворянство. Ті, кому це вдалося (частково за підробленими документами), змогли користуватися всіма привілеями російського дворянства: звільненням від служби, від податків, винятковим правом на земельне володіння з селянами, корпоративним самоврядуванням у регіонах, правовим захистом у стосунках з органами влади.

Ці привілеї, надані в більшості випадків починаючи з 1760-х років, та поступова європеїзація російської верхівки, зробили вступ у дворянський стан дуже привабливим. Таким чином у Російській імперії повторилося те, що трапилося з українською аристократією два сторіччя тому — в Речі Посполитій: соціальний підйом до пануючої верхівки, що супроводжувався культурною асиміляцією. Втім, спогади про часи автономної Гетьманщини збереглися серед еліти Лівобережної України, а її патріотизм став важливою основою сучасної української національної самосвідомості.

В подальшому багато українців ішли служити Російській імперії. Це було необхідно і з економічних міркувань, бо землеволодінь старшини було недостатньо для того способу життя, який відповідав їхньому соціальному стану. Тоді як більшість козацької старшини охоче ввійшли до імперської еліти, лише деякі намагалися чинити опір. До таких належав Василь Капніст, який вів таємні переговори в Берліні про можливий прусський протекторат над Україною.

Зрівнювання української верхівки з російською прискорювалося за рахунок того, що постійно зростало російське землеволодіння в Україні. Ще Петро Великий частково розподілив землі Мазепи та його прихильників серед російських магнатів, починаючи зі свого фаворита Меншикова. Катерина II наслідувала його приклад. Таким чином поширювався не тільки спосіб життя російського дворянства, а й російська форма кріпосництва.

Взагалі підйом козацької еліти у дворянство відбувався за рахунок українських селян та інших станів.

Соціальне і правове становище українських селян помітно погіршувалося. Цьому сприяли війни, які Росія вела проти Османської імперії. Україна служила стратегічним плацдармом, а українські селяни мусили розквартировувати російські війська та забезпечувати їх продовольством, надавати транспортні послуги, а частково їх ще й рекрутували до війська. Водночас поступово зростав тягар панщини. Проте селянам вдалося аж до середини XVIII сторіччя зберігати

свої права на землю і все ще володіти правом відходу. Майже третина селянства ще була вільною, тобто незалежною від будь-якого землевласника. Отже, на той час становище залежних селян у Лівобережній Україні відрізнялося від ситуації як у Речі Посполитій, так і в Росії.

Тільки починаючи з 1760-х років, права українських селян почали обмежуватися: протягом 1760-х і 1770-х років було обмежене їхнє право відходу і остаточно скасоване у 1783 році — на 134 роки пізніше, ніж у російських залежних селян. Подушні податки також перенесено в Україну. Таким чином, у Лівобережній Україні були створені передумови для кріпосництва за російським зразком.

Вільні козаки змогли довше зберігати свій специфічний соціальний статус. Хоча їхня військова організація була скасована, стан козацьких служивих селян залишався. Коли в 1782 році проводилася реєстрація козаків, зареєструвалося понад 400 000 чоловічих душ, серед них багато селян, що хотіли уникнути кріпацтва. Тяжка військова повинність хоча і спричиняла подальше погіршення економічного становища козаків, проте вони аж до 1830-х років залишалися особливою військовою категорією державних селян з правом землеволодіння та на продаж алкоголю.

Міське населення України теж змогло зберегти свою специфічну організацію згідно Маґдебурзького права, що мала, втім, радше символічний характер, аніж реальне втілення. Незабаром старі інституції вступили у конфлікт з інституціями впровадженої в Україні у 1785 році нової російської системи міського урядування. Остаточно Маґдебурзьке право було скасоване в Україні лише у 1830-х роках.

Економічна інтеграція Лівобережної України випливала з перемінних пріоритетів російської економічної політики. За умов протекціоністського меркантилізму часів Петра Великого торгівля імперії була зорієнтована на нові порти на Балтійському морі. Безпосередню торгівлю України з західними країнами частково заборонили, українські комерсанти порівняно з російськими зазнавали утисків. Вже в другій половині XVIII сторіччя російських купців у Лівобережній Україні було більше й вони були заможнішими, аніж українські.

Рання індустріалізація петровського періоду навряд чи допомогла Україні: їй приписано функцію постачальника сільськогосподарських продуктів. Слід згадати лише кілька державних текстильних мануфактур у Слобідській Україні. Інші галузі промисловості, наприклад, виробництво поташу, розглядались як конкуренти та піддавалися дискримінації. В цілому, петровська економічна політика, що її в українській історіографії описують як колоніальну, завдала ремісництву і торгівлі в Лівобережній Україні такого удару, від якого вони не змогли оговтатися. З послабленням економічних утисків, приблизно в середині сторіччя, були скасовані митні кордони з Росією, а Лівобережна Україна поступово інтегрувалася в російський ринок.

Культурна інтеграція України була тісно пов'язана з церквою. У XVIII столітті українська церква втратила останні залишки своєї колишньої автономії. Престол київського митрополита залишався тимчасово осиротілим і остаточно втратив свій видатний статус. Через 22 роки після Росії*, у 1786 році в Лівобережній Україні були секуляризовані церковні та монастирські землі. Як і в Росії, церковних та монастирських селян зараховано до категорії державних селян.

Церковні освітні установи, Київська академія та колегії України, втратили таким чином свою економічну базу. Хоча вони збереглися, проте залежали від урядових субсидій і в секуляризованій Російській імперії швидко втратили своє значення. До 1811 року приблизно 1000 студентів регулярно навчалися в Київський академії. Більшість з них були синами священиків, що є доказом трансформації загальноосвітнього вищого навчального закладу в Духовну академію. До секуляризації школи України надалі виконували функцію кузні кадрів. Чимало українських дворян, які згодом робили кар'єру в Росії, навчалися в них, наприклад, як і видатний український мислитель XVIII сторіччя Григорій Сковорода (1722-1794). Сковорода, крім того, удосконалював свою освіту в Західній Європі, пізніше працював викладачем у Переяславській і Харківській колегіях, а між тим подорожував Україною як мандрівний філософ. Він залишив багату спадщину у вигляді філософських листів латиною та церковнослов'янською мовою, що не утворює закриту систему, а прагне поєднати у життєвій філософії античне, релігійне та просвітницьке мислення під головним гаслом самопізнання.

На питання щодо мовної інтеграції Лівобережжя у XVIII столітті дослідники відповідають по-різному. Так, указ Петра Великого від 1720 року інтерпретують як заборону україномовних публікацій, хоча, мож-

* У 1764 р. церковні володіння в Росії були передані під управління колегії Економії. — *Прим. ред.*

ливо, це була лише спроба забезпечити впровадження нового російського шрифту в Україні. Так само політика уніфікації Катерини II не орієнтувалася на цілеспрямовану мовну русифікацію хоча б тому, що імператриця й не думала про існування якоїсь української літературної мови. Проте de facto прогресуюча адміністративна та соціальна інтеграція Лівобережжя вела до поширення російської мови за рахунок по-українському забарвленої церковнослов'янської та латини. Російська мова, яка і в Росії перемогла як літературна, дедалі більше приймалася українською елітою. В 1765 році навіть у Київській академії російську мову оголошено мовою викладання.

Нова «озахіднена» російська дворянська культура протягом XVIII сторіччя стала привабливою для української верхівки. І це після того, як українці, маючи західну освіту, раніше відчували власну вищість порівняно з «московитами». Спосіб життя, культура, мова (поряд з російською також французька) російського дворянства поширювалися в Україні. Зважаючи на відсутність релігійного бар'єру та культурну спорідненість, це відбувалося швидше, ніж з іншими неросійськими елітами. Кількість сімейних зв'язків між російським і новим українським дворянством також зростала. Дедалі більше представників української еліти робили кар'єру в армії та в органах державної влади досягали високих посад у блискучій столиці: слід згадати таких особистостей, як Олександр Безбородько чи Віктор Кочубей. Відносно добра освіта української еліти полегшувала їхню кар'єру в армії та в бюрократії. Не випадково Петро Завадовський, випускник Київської академії, став у Росії в 1782 році головою «Комісії про заснування народних училищ», а в 1802 році першим міністром народної освіти.

Тобто, за відносно швидку і бездоганну інтеграцію Гетьманщини в Російську імперію відповідальність лежить не лише на російському уряді, а й на українській еліті. Традиційні права Гетьманщини, традиції козацької демократії зберігалися козацькою верхівкою аж до XVIII століття. Вона була б єдиною силою, яка могла б чинити опір російській політиці. Проте більшість козацької старшини не була особливо схильною до цього, а скористалася нагодою для одержання привабливих прав та привілеїв російських дворян. Жертвою стали інші верстви, насамперед селяни, що потрапили у кріпосну залежність.

Українська народницька історіографія закидала українській верхівці, що вона тим самим зрадила інтереси нації та народу. Проте такі докори навряд чи адекватні для XVIII сторіччя, коли соціальна, станова лояльність була набагато важливішою, аніж етнічна чи навіть національна. Проте фактом є те, що після першої хвилі асиміляції в Речі Посполитій, українці знову втратили свою еліту, яка асимілювалася через (соціальний) підйом, і це є важливим елементом їхньої історії. Ще раз це мало відбутися у XX сторіччі.

Українці в Речі Посполитій

У XVIII столітті тривала інтеграція українських земель і в Речі Посполитій, де жило понад половину українців. Одночасно посилилася економічна та політична криза шляхетської республіки під російським протекторатом, упровадженим Петром Великим у 1717 році. Польська та полонізована українська шляхта, а особливо багаті магнати надалі зміцнювали свій соціальний статус відносно інших станів. Усередині сторіччя приблизно 40 династій магнатів мали у своєму володінні не менше ніж три чверті земель Правобережжя. Наприклад, династія Потоцьких лише в Уманському регіоні володіла 8 містами і 173 селами; загалом їй належало понад 100 000 українських селян. На службі в магнатів перебували численні єврейські орендарі маєтків, управителі та шинкарі. Колишня українська еліта була тепер не лише цілковито полонізованою, а також відокремленою конфесійно від унійних або православних українських селян, які переважно були кріпаками.

Римо-католицька церква надалі розбудовувала своє привілейоване становище. Унійна церква навіть і тепер не досягла рівноправ'я, якого прагнула, тоді як залишки православного населення вже не мали власної церковної організації. Дискримінація православних надавала російському урядові добрі можливості втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Ситуація так званих дисидентів була приводом для втручання як для Росії, так і для Пруссії.

Бомба соціальних і конфесійних конфліктів вибухнула у формі протестного руху гайдамаків. Термін «гайдамаки» так само, як і термін «гайдуки» на Балканах, походить з турецької мови та означає залежно від точки зору: українських учасників руху опору проти польського панування, або розбійників чи партизанів. Гайдамаки, що рекрутувалися з числа колишніх козаків та православних селян, жили ніби розбійники в лісах. Ватажками інколи ставали козаки з Лівобережжя та

Запорозької Січі. Їхні малі та великі акції були спрямовані переважно проти польських землевласників та їхніх єврейських орендарів і управителів, проти римо-католицького та унійного духовенства.

Повстання гайдамаків 1734 і 1750 років приваблювали також багато українських селян. Було вбито велику кількість польських шляхтичів і євреїв. Метою повстань були ліквідація кріпацтва та повернення землі селянам, рівноправ'я православних і відродження козацької організації, давніх козацьких вольностей. Подібно до більшості народних повстань епохи, що передувала Новому часу, вони мали на меті відновлення *status quo*, доброго старовинного права.

Найзапекліше повстання, так звана Коліївщина, відбулося в 1768 році під час однієї з криз шляхетської республіки, коли Барська конфедерація виступила проти російської влади, а також проти її втручання в релігійні справи Речі Посполитої. Військовими ватажками гайдамаків знову були козаки з Січі та з приватних військових об'єднань польських магнатів. Українські селяни складали основну масу повстанців. До них приєдналася частина міського населення та навіть окремі шляхтичі. Повстання 1768 року набуло особливо кривавого характеру: у захопленому повстанцями місті Умані було вбито 2000 поляків і євреїв. Річ Посполита, яку стрясали кризи, не могла власними силами впоратися з повстаннями гайдамаків і їх придушували російські війська. Після цього польські органи влади здійснили жорстокі репресії, що коштували життя тисячам українських селян.

Гайдамаки увійшли в українську народну поезію як шляхетні захисники православної віри та інтересів народу. Вони стали безсмертними завдяки поемі Шевченка «Гайдамаки». Насправді гайдамаки являли собою сполучну ланку між козацькими традиціями XVII та національним рухом XIX сторіч у Правобережній Україні. Проте в єврейській традиції гайдамаки, подібно до козаків Хмельницького, залишилися в пам'яті як жорстокі переслідувачі євреїв, як друга ланка в низці переслідувань євреїв в Україні після повстання 1648 року.

Повстання гайдамаків увиразнили нестабільність соціально-політичного устрою польської шляхетської республіки у XVIII столітті. Вторгнення російських військ також надавали зовнішньополітичного значення цим бунтам і саме Коліївщина належить до передісторії поділів Польщі.

Внаслідок першого поділу Польщі у 1772 році разом з власне польськими регіонами до Імперії Габсбургів відійшли Галичина та Східне Поділля. Ці землі отримали назву «Королівство Галичина і Лодомерія», чим робилося посилання на тимчасовий угорський протекторат над цим регіоном у XIII столітті. Трьома роками пізніше Австрія також зайняла Буковину, яка на півночі була частково населена українськими селянами і належала до князівства Молдова, що перебувало під османським протекторатом. Після другого поділу Польщі 1793 року вся Правобережна Україна відійшла до Російської імперії. Вона була адміністративно організована в рамках Київської, Подільської та Волинської губерній.

Таким чином, наприкінці XVIII сторіччя було покладено край понад чотирьохсотлітній, частково двохсотлітній приналежності значної частини України до Польсько-Литовської держави. Тривале польське панування оцінюється в українській традиції, в народних переказах та народницькій історіографії переважно негативно. Його сприймають як соціальне та конфесійне гноблення з боку пихатих польських панів, які ніколи не сприймали українців як рівних собі. Проте таке сприйняття не може затьмарити того, наскільки сильно відобразилася на історії України приналежність її великої частини до польської шляхетської республіки. Вона сприяла доступу до західних політичних структур і цінностей, на які українці посилаються донині, відмежовуючись від великоросів. Прикладом є міське право, станові конституційні елементи, латинсько-західноєвропейські культурні традиції, інтелектуальний вплив схоластики, гуманізму, Реформації та Контрреформації. Наприкінці XVIII сторіччя польська шляхта та польська культура усе ще відігравали свою роль в Україні. Навіть після загибелі їхньої держави їхній вплив на українців залишався ефективним: у Російській імперії — аж до другої половини XIX сторіччя, а в Західній Україні — до Другої світової війни.

7. Україна за царя та імператора. Початок українського національного руху в першій половині XIX сторіччя

В XIX столітті всі українці перебували під владою Петербурзьких чи Віденських імператорів. Внаслідок поділу на Російську та Габсбурзьку імперії посилювалися відмінності між польською Західною Україною (починаючи з XIV сторіччя) і Центральною та Східною Україною. Проте навіть в Україні, що перебувала під російським пануванням, зберігалися історично обумовлені особливості субрегіонів: Південної, Правобережної та Лівобережної України.

Інтеграція Південної та Правобережної України у Російську імперію

Нинішня Південна Україна, степовий регіон на північ від Чорного моря, була приєднана до Російської імперії лише наприкінці XVIII сторіччя як так звана «Новоросія». Раніше степ був вотчиною кочівників-вершників, починаючи від скіфів, гунів, аварів, хазарів, угорців, печенігів, половців (куманів) аж до монголів, останньою державою-правонаступником яких було Кримськотатарське ханство. З XVI сторіччя до степового регіону рушили запорозькі козаки, не заселяючи його на тривалий термін, за винятком осередків на Дніпрі. Російська перемога над Османською імперією в 1774 році, знищення Запорозької Січі в 1775 році та остаточна анексія Кримського ханства в 1783 році створили передумови для освоєння та заселення цього регіону.

В середині XVIII сторіччя розпочалося заселення Новоросії у формі військової колонізації: в якості службових селян передусім поселено сербів, румунів та інші християнські етноси з Османської

імперії. Другий етап освоєння, що тривав з кінця XVIII аж до середини XIX сторіччя, проходив під знаком економіки: пасовища і родючі чорноземи степу мали використовуватися для ведення сільського господарства. Одночасно погляд російського уряду спрямовувався на Чорне море: нові порти мали надати новий імпульс зовнішній торгівлі та служити військовим стратегічним цілям.

Російська імперія заохочувала селян переселятися до Новоросії обіцянками привілеїв. Державні селяни з України, серед них багато козаків, а також селяни з внутрішніх областей Росії, переселялися в Південну Україну. Дворяни одержували тут земельні володіння за тієї умови, що вони заселять їх селянами. Крім того, з початку XIX сторіччя в Південну Україну запрошували іноземних колоністів з різних країн, насамперед, з Німеччини. Вже починаючи з 1780-х років, на нижньому Придніпров'ї на території колишньої Запорозької Січі поселялися німецькі менонітн, що іммігрували із Західної Пруссії. Німецькі колоністи одержували виділені їм відносно великі земельні ділянки, а також їм надавали низку привілеїв, зокрема, звільнення від військової служби, право на самоврядування та свободу віросповідання. Після того, як німці, котрі іммігрували в період пізнього Середньовіччя в здебільшого здавна полонізовані міста Західної України, вже вдруге за рахунок колоністів утворилася німецька меншина в Україні. Так звані чорноморські німці (Schwarzmeerdeutschen) виправдовували очікування уряду, і багато з них стали процвітаючими хліборобами і підприємцями.

Поряд з державною колонізацією продовжувалася стихійна міграція селян у напрямку степу. Державні селяни і кріпаки з України та Росії перебиралися на новоосвоєні землі, що обіцяло не тільки кращі економічні перспективи, а й вільнішу атмосферу. Проте з часом кріпосний устрій поширився і там. Держава передавала високопоставленим сановникам великі землеволодіння. Наприклад, так князь Вяземський отримав біля Січі не менше ніж 200 000 десятин (приблизно 2 000 кв. км). На цій спочатку незаселеній землі російські дворяни поступово поселили російських і українських залежних селян. Проте частка кріпаків залишалася у Новоросії меншою, ніж у Правобережній Україні.

Російська держава започаткувала також ініціативу щодо заснування міст у Новоросії, наприклад Катеринослава (нині Дніпропетровськ) у 1783 році. Найважливішим новим містом стало в 1794 році портове

місто Одеса, що невдовзі перетворилося на економічний центр нового регіону. Одеса сконцентрувала на собі зовнішню торгівлю через Чорне море і стала найважливішим портом Російської імперії для експорту зерна. Її населення стрімко зростало: від 12 500 жителів у 1808 році і понад 40 000 у 1820 році до 69 000 у 1840 році. У 1856 році Одеса з понад 100 000 жителів була третім за величиною містом Російської імперії. Незабаром місто на Чорному морі стало плавильним котлом національностей: окрім росіян, тут жили євреї, греки, болгари, вірмени, німці, італійці та французи. Українці залишалися незначною меншиною: найбільше місто України було найменш українським.

Новоросія, новоосвоєний степовий регіон на північ від Чорного моря, відрізнялася від інших земель України та Російської імперії швидким приростом населення, своєю строкатою етнічною сумішшю, значними темпами зростання в сільському господарстві та торгівлі, своїм вільнішим соціальним устроєм, меншою кількістю кріпаків і більшою соціальною мобільністю, а також своїм вільнішим, підприємницьким та космополітичним духом перших поселенців. Хоча українці, переважно селяни, завжди складали більшість населення Новоросії, однак вони брали в цьому меншу участь, ніж інші етнічні групи.

У процесі чотирьох поділів Польщі в період з 1772 до 1815 рр.* найбільша частина існуючої з часів Середньовіччя Речі Посполитої потрапила під російське панування. Однак польська шляхетська нація не змирилася зі втратою державної самостійності, тому польське питання істотно визначало внутрішню і зовнішню політику Росії XIX століття. Польське питання також суттєво впливало на російську політику щодо українців, які здебільшого були залежними від польського дворянства.

Російська політика щодо корінних польських земель відрізнялася від політики щодо регіонів з переважно східнослов'янським населенням на Сході. Створене в 1815 р. Царство Польське, на південно-східній периферії якого жили великі групи українців, одержало широку автономію**. Втім, ця автономія, як і у випадку української Гетьманщини

* Четвертий поділ Польщі відбувся за рішеннями Віденського конгресу 1815 р. До Росії було приєднано герцогство Варшавське і ці території були, перейменовані у Царство Польське. — *Прим. ред.*

** У 1815 р. імператор Олександр I запровадив у Царстві Польському Конституційну хартію, головні положення якої він планував згодом поширити на Росію. — *Прим. ред.*

у XVII столітті, по-різному інтерпретувалася обома сторонами. Це стало причиною польського повстання 1830-1831 років, яке закінчило експеримент стосовно досить самостійного Царства Польського.

На відміну від цих земель, Правобережна Україна, яка внаслідок другого поділу Польщі в 1793 році (та в незначній частині після третього поділу в 1795 році) вперше відійшла до Росії і так само, як і землі Білорусії та Литви, була приєднана до російської губернської адміністративної системи. Таким чином, польське та полонізоване українське дворянство втратило свій статус провідної політичної сили, що перейшов до російської бюрократії. Проте російський уряд шукав співробітництва з польським дворянством. Він призначав на численні керівні посади поляків, а також залишив польську мову як офіційну та мову судочинства. Лояльне польське поміщицьке дворянство кооптувалося в дворянство імперії, а його права землеволодіння були підтверджені. Російський уряд співпрацював насамперед з багатими польськими магнатами, великі землеволодіння яких збільшилися упродовж першої чверті XIX сторіччя. Натомість частина великої кількості бідних дворян була декласована до рівня податного стану насамперед після повстання 1830-1831 років.

Наслідком Листопадового повстання, в якому брали участь велика кількість польських дворян України, але не їхні українські селяни, став відхід від прагматичної політики співробітництва. Власність польських дворян, що повстали проти царя, була конфіскована. Уніфіковано адміністративну систему та запроваджено офіційну російську мову. Багато поляків втратили своє становище в системі регіонального урядування, багато емігрували. Втім, лояльні польські магнати змогли зберегти свої соціальні й економічні переваги.

Для українських селян під російським пануванням майже все залишилося по-старому: навіть після 1830 року вони зоставалися кріпаками польських землевласників-католиків, їхні права за російським зразком були обмежені навіть більше, водночас зростали їхні повинності. Отже, вони залишалися під культурним впливом поляків, які надалі розвивали польську систему освіти в Україні. Втім, після поділів російський уряд продовжував боротьбу російської церкви проти унійної. Ще за правління переважно толерантної Катерини II було скасовано майже всі унійні єпархії, і чимало українців-уніатів (частково в примусовому порядку) повертали в лоно православ'я.

Після листопадового повстання безпосередній тиск росіян на уніатів послабився, але натомість посилилися релігійні та культурні інтеграційні заходи. Численні римо-католицькі монастирі в Україні були закриті, а їхні володіння конфісковані. В 1839 році скасовано унійну церкву. Польську мову вилучали з вжитку в адміністративній системі та судочинстві, закривали польські середні та вищі навчальні заклади. Хоча українців-уніатів і вдалося приєднати до православної церкви, проте заходи проти польської культури виявилися неефективними. Поляки залишилися в соціальному, економічному та культурному сенсі визначальною групою на Правобережній Україні.

Після поділів Польщі Росія гарантувала станову корпоративну організацію міст, у тому числі й багатьох маленьких містечок. Чимало міст залишилися у володінні магнатів, наприклад, переважно єврейський Бердичів — з його понад 50 000 мешканців у 1860 році — належав Радзивилам. У результаті поділів Польщі вперше значна кількість євреїв потрапила під російське панування. Спочатку євреї були інтегровані у міські стани як рівноправні. Євреї, котрі виконували на селі функції шинкарів або орендарів, не пасували до цієї схеми, і тому уряд зі змінним успіхом намагався переселяти їх до міст. Мотивом для цього було прагнення зруйнувати соціальний стан євреїв в українському селі та звільнити православних селян від залежності від нехристиян. Ухвалена спочатку рівноправність євреїв незабаром знову була обмежена. Найважливішим було обмеження «смугою осілості» їхньої географічної мобільності, а поза нею євреї не могли мати постійного місця проживання. До єврейської смуги осілості, окрім колишніх польських земель, належали також Лівобережна Україна та Новоросія. Багато євреїв, скориставшись нагодою, влаштувалися крамарями і ремісниками в містах Південної та Східної України. Проте мета — інтегрувати євреїв у міське суспільство — зазнала фіаско. Євреї і далі жили у своїх спільнотах, відділених від християнського населення. В містечках Правобережної України вони складали значний відсоток населення.

Тоді як на Півдні та Заході підросійської України протягом першої половини XIX сторіччя відбувалися істотні зміни, ситуація на Лівобережній Україні залишалася стабільною. До найважливіших соціальних груп належало українське, дедалі більшою мірою русифіковане дворянство, етнічно змішане міське населення: крім українців

і росіян, також і євреї; українське селянство, серед них козаки, яких у 1830-і роки остаточно оголосили державними селянами, а також українське православне духовенство, яке поступилося зростаючому тиску русифікації. Колишня Гетьманщина втратила своє центральне значення як ядро кристалізації українського політичного та культурного життя і стала другорядною, навіть економічно відсталою провінцією Російської імперії. Старий центр Київ став центром Правобережної України, тоді як Харків, розташований на Сході — в колишній Слобідській Україні, — розвинувся у новий регіональний центр, характер якого значною мірою відзначався насамперед російськими рисами.

Освоєння Новоросії та заснування портів на Чорному морі дало нові імпульси економічному розвитку всієї України. Кращі експортні можливості внаслідок значно скорочених маршрутів перевезення спричинили розширення галузей тваринництва та зернового господарства. Заможніші дворяни переходили в своїх великих маєтках на ведення сільського господарства, поставленого на комерційну основу. В цей час Україна стала житницею Європи. Поширювалося вирощування тютюну, цукрових буряків, фруктів і кукурудзи. Ринком збуту цих сільськогосподарських продуктів (меншою мірою це стосувалося зерна) була Російська імперія. У 1822 році протекціоністський митний тариф закрив український ринок для іноземної конкуренції, отже, Україна, в свою чергу, була змушена імпортувати російські готові товари, насамперед текстильні. Такі заходи створили невигідне становище для розвитку української промисловості, порівняно з російською та польською. Вона спеціалізувалася на переробці сільськогосподарських продуктів і організовувалася передусім польськими і російськими поміщиками на селі за допомогою кріпаків. Важливими галузями залишалися винокурне та суконне виробництво; приблизно в середині сторіччя ключовою галуззю промисловості стали цукрорафінадні заводи, де застосовувалися також і сучасні технології. На Правобережній Україні цим бізнесом займалися польські магнати та євреї. У 1850-х роках Україна виробляла 80% цукру в Російської імперії, однак вона відставала в галузях важкої та текстильної промисловості.

4 7-378

«Тірольці Сходу»

Австрійська коронна земля «Королівство Галичина і Лодомерія» охоплювала не тільки більшу частину української Галичини, а й великі частини Малопольщі на Заході, переважно заселеної поляками. Незважаючи на своє королівське найменування, Галичина була наділена лише обмеженою політичною автономією, по суті вона була просто адміністративною одиницею. Поняття Галичина у XIX столітті було двозначним, тому власне Галичину, місцевість навколо Львова, часто позначають як Східну Галичину. До коронної землі Галичини належала до 1849 року також Буковина, заселена, крім українців, румунами та євреями, а заселені українцями землі Закарпаття й далі підпорядковували угорській владі.

Політично ключову групу Західної України складали представники німецько-австрійської бюрократії та армії, однак у соціальному та культурному сенсі домінуючою верствою в Галичині залишалися польські поміщики, на Буковині — румуни, в Закарпатті — мадяри. Євреї, виконуючи функції крамарів та ремісників у містах і шинкарів на селі (на службі в польських дворян), відігравали свою традиційну роль посередників. Українці, яких офіційна влада називала *Ruthenen*, а вони самі себе — русинами, — у Східній Галичині та в Північній Буковині складали більшість лише на селі.

Реформи, запроваджені наприкінці XVIII сторіччя за правління Йосифа II, привели до певного поліпшення правового і соціального становища кріпаків. Втім, польське дворянство докладало зусиль до того, щоб зберігалися економічна залежність і панщинні повинності українських селян. В економічному сенсі Східна Галичина та Буковина мали переважно аграрний характер. Відносно щільне, на відміну від Східної України, заселення та відсутність вільних земель для колонізації загострювали земельний дефіцит і продовольчу ситуацію українських селян. Старі економічні зв'язки Галичини були перервані поділами Польщі, тому в межах Австрії вона відігравала роль відсталої периферії.

Унійна чи Греко-католицька (з 1774 року) церква була для українців Галичини єдиною організаційною опорою проти сильного польського тиску. Австрія надала Унійній церкві рівноправність, у якій їй відмовила Польща, і в 1808 році Львівський єпископ був призначений

Галицьким митрополитом. Ще в 1771 році для закарпатських українців, які теж були уніатами, була заснована Мукачівська єпархія. Для греко-католицького духовенства Марія Терезія ще в 1774 році заснувала у Відні теологічну семінарію — Барбареум. Її місце у вісімдесятих роках зайняла семінарія у Львові. Заснований у 1784 році Львівський університет був німецьким університетом, у якому найважливішою мовою викладання до 1824 року була латина. В рамках Руського Інституту (*Studium Ruthenicum*) в період між 1787 і 1809 роками також читалися церковнослов'янсько-українські лекції. Водночас були створені засади українськомовної системи початкової шкільної освіти. Внаслідок реакції в Австрії й опору польського дворянства система освіти в Галичині пізніше зазнала фіаско. Однак була створена база для культурно-релігійного відродження. Реформи створили основи для сталої лояльності українських селян і священнослужителів стосовно австрійського імператора, що стало підставою для назви русинів «Тірольці Сходу».

Початок українського національного руху

Наприкінці XVIII – початку XIX сторіччя у всій Європі виникали національні рухи. Протягом століття вони стали визначальною історичною силою, перетворили станові суспільства й етнічні групи на нації, які згодом висунули вимогу створення національних держав. Не всі народи Європи були одночасно охоплені національним рухом, радше можна було спостерігати зміщення етапів, що випливало з рівня соціально-економічного розвитку, політичної ситуації у певній країні та культурних традицій.

У XVIII столітті більшість етнічних груп існували в багатонаціональних імперіях в умовах політичного та соціального панування над ними еліт іншого етнічного походження. Часто вони не мали розмовної літературної мови та високої літератури. Національні рухи виникали, зазвичай, з пробудженням культури: невелика група інтелігентів починала перейматися мовою, культурою та історією народу. З часом додавалися політичні цілі, переважно у формі вимог автономії. На цьому етапі політичної агітації національно активна інтелігенція намагалася мобілізувати для національної справи широкі верстви населення.

З кінця XVIII сторіччя окремі особистості серед українців теж почали цікавитися українською мовою і культурою. При цьому на чолі процесу стояли українці з Російської імперії, з колишньої Гетьманщини та Слобожанщини. Початком вважається поява в 1798 році першого написаного українською розмовною мовою літературного твору — «Енеїди» Івана Котляревського, що на основі легенди про Енея відображав українську сучасність у бурлескному стилі. Слідом за ним упродовж перших десятиліть XIX сторіччя з'явилися інші белетристичні твори українською мовою, наприклад, повісті та оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка, а також вірші й переклади Петра Гулака-Артемовського. Водночас розпочалося збирання українських народних пісень і козацьких епосів, так званих «дум». Українська мова також стала об'єктом дослідження, зокрема, росіянина Ізмаїла Срезневського, котрий тоді працював у Харкові.

Поряд з мовою і народною літературою українці прагнули відмежуватися від поляків і росіян також за допомогою історії. Найважливішим історичний твором була, мабуть, анонімна «История Русов», що з'явилася на початку XIX сторіччя. Вона побачила світ у 1846 році (російською мовою), проте, як зауважував у 1838 році німецький мандрівник Йоган Коль, вже давно була поширена «в багатьох копіях по всій країні». «История Русов» заклала основу для самостійної історії української нації, що починається з Київської Русі та досягає свого апогею в козацьку епоху.

Йдеться про ненауковий, однак, дуже захопливо написаний твір. Змальований ним образ історії справляв значний вплив не лише на Шевченка, а й на Гоголя і Пушкіна. Науковий розгляд української історії започаткував росіянин Дмитро Бантиш-Каменський своєю чотиритомною працею «История Малой России».

Ким були носії цього культурного руху пробудження? До уваги слід брати передусім українське дворянство, нащадків козацької верхівки Лівобережжя, які змогли зберегти малоросійський регіональний патріотизм. Серед молодих інтелігентів дворянські сини теж складали більшість. Здебільшого національні будителі розмовляли й писали російською, працювали як лояльні піддані царя в російській адміністрації чи у сфері освіти. Нерідко це були навіть росіяни, що захоплювалися справою українського народу. Через тодішнє російське суспільство пройшла українофільська хвиля, яку царський уряд

підтримував як противагу полякам. Наприклад, українські оповідання «Вечера на хуторе близ Диканьки» українця Гоголя, який писав російською мовою, із захопленням сприйняли в Петербурзі на початку тридцятих років. У Польщі в першій половині XIX сторіччя теж існувала українська течія, що відкрила козацтво та була спрямована проти Росії. Як «українська школа» в польській літературі, так само й російські українофіли розглядали українців як регіональний варіант їхньої власної нації.

Важливі імпульси для українського національного руху виходили з Харківського університету. Він був заснований у 1805 році за участі регіонального дворянства на основі вже існуючої колегії. Хоча це й був російський університет, він став першим центром інтелектуального піднесення в Україні. Тут зустрілися більшість національних будителів, наприклад, мовознавець Срезневський, історик Костомаров та поет Гулак, який навіть був ректором університету. У тридцяті роки основний центр культурного життя перемістився до Києва. У 1834 році тут також засновано російський університет, що мав замінити ліквідовані після Листопадового повстання польські навчальні заклади цього регіону та протидіяти впливу поляків. Однак поляки і надалі не тільки переважали серед студентів, а й довелося знову залучати поляків як викладачів, бо кваліфікованих росіян чи навіть українців було недостатньо.

З Наддніпрянщини походив Тарас Шевченко (1814-1861), що був утіленням першого апогею національно-культурного пробудження і переходу до політичного етапу українського національного руху. Народжений у 1814 році, син кріпака, малий Шевченко спочатку був пастушком, потім козачком у свого пана — поміщика Енгельгарда. З ним Шевченко у 1831 році поїхав до Петербурга, де завдяки своєму великому таланту став учнем живописця. Ним опікувалися один з найвідоміших художників Брюллов і один з найвідоміших тодішніх поетів Жуковський. Брюллов намалював портрет Жуковського, який продали, і викупили Шевченка з кріпацтва у 1838 році. Після цього Шевченко став студентом столичної Академії мистецтв.

Крім живопису, Шевченко звертався до поезії та писав романтичні балади про Україну і козаків. У 1840 році з'явилася перша збірка його українських віршів під назвою «*Кобзар*», якою молодий поет продовжив традиції українських народних співців — кобзарів, що

співали під кобзу. У 1842 році він опублікував поему «Гайдамаки», присвячену Коліївщині 1768 року. За нею з'явилися наступні поетичні твори, що оспівували козацьку епоху, але прославляли лише простих козаків, а не їхню верхівку. Героями його творів стали також селяни-кріпаки, які страждали від своїх поміщиків. Шевченкові вдалося у своїх творах об'єднати різні діалекти української народної мови з церковнослов'янськими елементами в літературну, цілком сформовану в художньому сенсі, мову. Тим самим він відіграв роль, подібну ролі Пушкіна в Росії.

У 1844 і 1845 роках з'явилися вірші, сповнені прямої соціальної та політичної критики існуючих обставин. У поемі «Сон» Шевченко створює сатиричну картину царської бюрократії. Із спогляданням пам'ятника, спорудженого в Петербурзі Катериною II на честь Петра Великого, він пов'язує слова, які звучать обвинуваченням:

«П е р в о м у в т о р а я
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той п е р в и й , що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє...»

Наприкінці 1845 року Шевченко написав «Заповіт», у якому закликає своїх земляків до повстання:

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.»

Ці вірші, згідно поліцейського звіту, «полные бунтовских мыслей и невероятных дерзостей даже против особ императорськой фамилии», спричинили те, що у 1847 році Шевченка засудили на десятилітнє заслання до Казахстану. Після цього він повернувся до Петербурга, і помер там у 1861 році. Трагічна доля зробила його національним мучеником і разом з тим — завдяки його кріпацькому походженню — національним міфом, символом долі поневоленої України. Його доробок, у якому висока літературна якість поєднувалася з соціальними і національними цільовими настановами, став Євангелієм для всіх наступних українських патріотів. Ще більшою мірою, ніж Міцкевич для поляків чи Пушкін для росіян, Шевченко став національним поетом України. Всупереч цензурним заборонам його твори були дуже поширені в Україні. Пізніше день його народження та день смерті регулярно відзначали не тільки інтелігенти, а й селяни.

Засудження Шевченка відбувалося у контексті процесу проти першої політично орієнтованої української організації — «Братства Святих Кирила та Мефодія» (Кирило-Мефодіївського братства). Вона виникла в середині 1840-х років у Київському університеті як гурток молодих ідеалістів. Їхнє найменування на честь слов'янських апостолів вказує на контекст панславізм, який підтримувало це угрупування. Водночас відчувався вплив на погляди братства ідей романтизму, особливо польської поезії. З притаманними рисами романтизму і релігійності братство порушувало питання про місце України у слов'янському світі. Метою було створення федерації слов'янських народів, у межах якої ключова роль відводилася автономній Україні. З цим пов'язувалися політичні цілі свободи та рівності, демократії та ліквідації кріпосництва.

Своє найбільш чітке вираження такі ідеали знайшли у творі, що називався «*Закон Божий*» чи «*Книга битія українського народу*», який виразно наслідував «*Книги польського народу і польського пілігримства*» («*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*») Адама Міцкевича. Цей твір у біблійному стилі проголошував ідеали слов'янської єдності, козацької демократії (проти Московської автократії), православ'я та народу (проти Польщі). Подібно до Міцкевича, вони розвивають ідеї національного месіанства:

> «Україна відродиться зі своєї могили і знову призве своїх слов'янських братів, і будуть вони чути їхній заклик, і слов'янство підніметься (повстане), і більше не буде ні царя, ні царевича, ні цариці,... ні пана, ні боярина, ні кріпака і ні раба ні в Московії, ні в Польщі, ні в Україні, ні в чехів, хорватів, сербів і болгар… І стане Україна незалежною республікою в союзі слов'ян. Тоді усі народи, коли вони покажуть на географічній карті на місце, де буде нанесена Україна, скажуть: «Цей камінь, на який зодчі не звернули увагу, став наріжним каменем».

Кирило-Мефодіївське братство було невеликим гуртком, який складався приблизно з дюжини інтелігентів. До них належав і молодий історик Микола Костомаров (1817-1885), якого вважають автором «Книг битія українського народу». Він виріс в Україні, був позашлюбним сином російського поміщика та його кріпачки — української селянки, з 1846 року працював у Київському університеті. На відміну від нього, інші дві знамениті постаті українського національного руху, Тарас Шевченко та письменник і історик Пантелеймон Куліш (1819-1897), котрий походив із старовинного козацького роду, підтримували з «Братством» слабкий зв'язок.

Братство проіснувало лише близько року: його учасників заарештували на підставі доносу вже в 1847 році. Органи влади дуже серйозно сприймали цю справу. Начальник 3-го відділення жандармерії вважав: «Слов'янофільство перетворилося в Києві та в Малоросії на українофільство. Там молоді люди дбають про відновлення мови, літератури та звичаїв Малоросії аж до мрій про повернення козацтва та Гетьманщини...». Ще небезпечнішими здавалися йому вірші Шевченка, «через які в Малоросії могли б поширюватися думки про можливість існування України як самостійної держави».

Щодо останнього, то російський чиновник, без сумніву, перебільшував. Цей гурток ніколи не дійшов до створення якоїсь міцної політичної програми чи навіть до проведення політичних акцій. Втім, це відповідає духові періоду наприкінці правління Миколи І, коли опозиційні течії придушувалися вже в зародку. Майже одночасно подібної долі зазнав гурток петрашевців, до якого належав Достоєвський. Звинувачених членів чи прихильників братства притягнули до суду в Петербурзі. Їх обвинувачено в соціалізмі, сепаратизмі та колабораціонізмі з поляками й кинуто до в'язниці. Пізніше їх вислали до різних областей Російської імперії, причому Шевченкові призначили найжорстокіше покарання: десять років заслання рядовим солдатом на кордоні степу — в окремий Оренбурзький корпус.

Досить вільно організований київський гурток, який складався з кількох молодих інтелігентів і проіснував не більше року, був лише нерішучою спробою створення національного угрупування. Тільки *ex eventu* Кирило-Мефодіївське братство набуло свого історичного значення як перша організація українського національного руху з політичними цілями. Ще важливішими за їхню діяльність та ідеали,

відірвані від життя, стали судовий процес над ними та їхнє покарання, що зробили з них мучеників національної справи.

Через рік після покарання братства розпочалася революція в Західній і Центральній Європі. Революція 1848 року сприяла швидкій політичній мобілізації українців Габсбурзької імперії, яка, втім, невдовзі знову стихла.

Носієм культурного руху пробудження в Галичині було греко-католицьке духовенство, сільська інтелігенція русинів. Більшість священнослужителів була лояльною до Відня та політично консервативною. В культурному сенсі вони залишалися вірними церковнослов'янській мові та традиції, але пізніше поступилися польському впливу. Але вже на початку XIX століття доходило до протестів духовенства проти прогресуючої полонізації. У 1816 році в Перемишлі було засноване освітнє товариство греко-католицького духовенства (*Societas Presbyterorum*), що присвятило себе поширенню релігійних творів, написаних руською мовою. У 1830-х роках відбулася дискусія стосовно мовного питання, у ході якої священнослужителі надалі відстоювали український варіант церковнослов'янської мови. В якості можливої літературної мови розглядалася також великоросійська — це був перший натяк на русофільські тенденції в Галичині. Хоча руська народна мова і використовувалася як мова викладання у початкових школах, однак, її, зазвичай, вважали не літературною мовою, а польським діалектом. Усе ж у 1834 році* з'явилася руська граматика Йосипа Левицького, до речі, німецькою мовою.

У 1830-1840 роки пробудження української культури в Галичині досягло першого апогею. Важливі імпульси надійшли від інших слов'ян Габсбурзької монархії, зокрема, від чехів і словаків, а також з Наддніпрянської України, де культурний рух розпочався дещо раніше. У Львові сформувався патріотичний гурток, який став відомим як «Руська Трійця». Трійцю створили: перший український поет Галичини Маркіян Шашкевич (1811-1843), історик і етнограф Іван Вагилевич (1811-1866) і перший професор української мови Львівського університету Яків Головацький (1814-1888). Усі троє виступали на захист української народної мови як основи нової літературної мови та писали свої твори українською мовою. Найвідомішим став альманах

* Перші граматики руської мови: Іван Могильницький — 1822 р.; Йосип Лозинський — 1833 р. — *Прим. ред.*

«Русалка Дністровая», що з'явився в 1837 році в угорському Пешті. Неможливість публікуватися у Львові була пов'язана з опором з боку унійного духовенства та австрійської бюрократії. Львівський поліцмейстер писав з цього приводу: «Ми ледве дамо собі ради з однією нацією, а ці дурні голови хочуть ще розбудити мертвопоховану руську націю».

Ставлення Відня змінилося під час революції 1848 року, коли з його боку робилися спроби протиставити русинів більш небезпечним полякам, подібно до того, як мобілізували слов'ян Угорщини проти мадяр. Антагонізм щодо польської верхівки справді був ключовою проблемою для українців Галичини, і не лише тому, що поляки володіли українськими селянами як великі землевласники, але й тому, що вони політично вимагали всієї Галичини тільки для себе. Це приводило українців на бік австрійської влади, і намісник граф Стадіон підтримував їхні прагнення. З польського боку висувалися твердження, що буцімто Стадіон вигадав русинів.

Вже в травні 1848 року українці заснували у Львові «Головну Раду Руську» на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем, яка хоча й оголосила Східну Галичину українською, проте залишилася лояльною до монархії. Водночас інтенсифікувалися культурна діяльність: вперше вийшла друком українська газета, розпочало свою діяльність засноване за зразком інших австрійських слов'ян культурне товариство «Галицько-Руська Матиця», а у Львівському університеті створено кафедру української мови. В австрійському парламенті зайняли свої місця 27 українських депутатів, що виступали за поділ королівства Галичина і Лодомерія на східну українську та західну польську частини. В цьому вони не досягли жодного успіху, проте їм надано дозвіл на впровадження української мови на всіх ступенях шкільної освіти. Ще важливішою для українців стала ліквідація кріпацтва в Галичині, оголошена у квітні 1848 року.

На Буковині революція 1848 року спричинила рух українських селян проти румунського дворянства. В Закарпатті вперше розгорнувся політичний рух русинів. Його лідер Адольф Добрянський виступив проти панування мадярів і пропагував здійснення спільних дій з українцями з Австрії та насамперед з Росії.

Проте цей динамічний етап тривав лише 277 днів. За австрійського неоабсолютизму національні організації припинили існування та настала епоха реакції. Проте революція 1848 року для українців, як і для інших народів Габсбурзької імперії, мала важливі наслідки. Вперше національний рух русинів зміг вільно розгорнути свою діяльність, а також висунути політичні вимоги. Скасування кріпосництва створило передумови для соціальної мобілізації українських селян і для поширення національного руху на ширші верстви населення. Хоча спершу так не виглядало, але національний рух українців Галичини під час революції 1848 року випередив українців у Росії, які стартували трохи раніше.

8. Модернізація та національний рух до 1914 року

Друга половина XIX століття принесла Україні поштовх для політичної й економічної модернізації. Український національний рух інтенсивно розвивався у Російській та в Габсбурзькій імперіях. Якими були взаємозв'язки між цими обома процесами? Яку відповідь слід дати на основне для України питання про взаємозалежність між національним рухом і модернізацією? Вирішальною передумовою для створення нації та національного руху в народів, які переважно складалися з селян, було скасування кріпацтва. Тільки звільнення селян створювало передумови для соціальної мобілізації більшості населення і водночас для поширення національної ідеології та впливу інтелігенції на ширші верстви населення.

Реформи та індустріалізація

В австрійській Галичині кріпацтво було скасовано у 1848 році після першого подібного кроку за Йосифа II. Втім, селяни залишилися з високими боргами і податками, а у п'ятдесятих і шістдесятих роках українські селяни і польські аристократи вирішували запеклу суперечку щодо сервітутів, власності на ліси і пасовища. Конфлікт інтересів між групами, що відрізнялися етнічно, конфесійно та соціально, підвищив політичну свідомість українських селян. Зростання соціальних відмінностей дозволило збільшитися не тільки тонкій верстві заможніших селян, а й пролетаріатові сільськогосподарських робітників, що близько 1900 року складав приблизно одну шосту сільського населення Східної Галичини.

Кріпацтво в Російській імперії було скасоване лише в 1861 році, на 13 років пізніше, ніж в Австрійській. Поміщицькі селяни одержа-

ли особисту волю і права власності на землю (після перехідного етапу). Втім, вони втратили близько 30% своїх земель у родючих районах Лівобережної та Південної України, які відійшли дворянству*. Крім того, селяни мусили викупляти землю в процесі довготривалих викупних операцій. Це означало тяжкий фінансовий тягар, який додавався до звичайних прямих і непрямих податків. Не слід забувати, що більшість українських селян в Південній і Східній Україні були не кріпаками, а державними селянами, безпосередньо підпорядкованими російській адміністрації. До цієї категорії належали також колишні козаки. Внаслідок реформи 1866 року** державні селяни зберегли свою, як правило, велику земельну власність, однак теж мусили її викупляти. Селяни сприймали викуп землі як несправедливий, адже вони здавна вважали себе її власниками. Це особливо стосувалося України, де індивідуальні права власності були більш узвичаєні, ніж у Росії.

Селяни Правобережжя, переважно кріпаки польських дворян, одержали в 1863 році дещо кращі умови викупу, ніж селяни в Росії: їхні земельні ділянки не зменшилися, а в середньому навіть трохи збільшилися***. Не випадково це відбулося саме в 1863 році: той факт, що українські селяни звільнялися тут за відносно сприятливіших умов, було реакцією на польське січневе повстання. Російський уряд намагався протиставити селян польському дворянству, що знову проявило свою нелояльність.

Звільнення селян не вирішило економічних та соціальних проблем України. Географічна і соціальна мобільність селян залишалася в Росії обмеженою. Громада на засадах перерозподілу (*община*), запроваджена росіянами і на значній території України, діяла тепер як додаткове гальмо модернізації. Проте звільнення селян було обов'язковою передумовою для соціально-економічної модернізації та для соціальної і національної мобілізації українських селян.

* Ці дані можуть бути правильними лише для губерній Південної України (Катеринославської, Херсонської та Таврійської). Натомість у Харківській та Полтавській губерніях селяни після реформи 1861 р. в середньому отримали землі менше на 5%, а в Чернігівській — на 14%. — *Прим. ред.*

** Йдеться про закон від 24 листопада 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян у 36 губерніях», дія якого не поширювалася на Правобережну Україну. — *Прим. ред.*

*** При переході на викуп селяни Волинської губернії отримали землі більше на 15%, Подільської — на 18% і Київської — на 21%. При цьому необхідно враховувати також зменшення розміру оброку в середньому майже на 50% — *Прим. ред.*

У 1860 роках Росія та Австрія запроваджували наступні реформи, що мали прискорити бажану модернізацію обох імперій. Великі реформи Олександра II, судова, міська реформи, реформа шкільної освіти та армійські реформи перенесені також і в Україну. Земська реформа, що надавала певні права самоврядування станам у регіонах, насамперед дворянству, була проведена в 1864 році лише в Східній і Південній Україні. В Правобережній Україні, де домінувало польське дворянство, це відбулося лише в 1911 році. Реформи удосконалили інфраструктуру в провінції, проте користь від них мали передусім вищі та середні верстви населення, які були переважно неукраїнськими. Послідовнішою була реформа в Австрії, яка після почину 1848 року перетворила у 1860 роках абсолютистську державу на конституційну. Цією реформою гарантовано основні громадянські права, наприклад, свобода преси та право на об'єднання в спілки, а парламентська система уможливила політичну участь на регіональному і загальнодержавному рівні. Євреї одержали основні громадянські права, проте не були визнані як окрема національність. Українці Галичини, на відміну від них, одержали політичну рівноправність з іншими національностями. Втім, виборче право згідно станових, національних або майнових критеріїв утискало права українських селян порівняно з поляками. Після Аусгляйху 1867 року з Угорщиною посилилась співпраця Відня з поляками Галичини, що ще більше погіршило становище українців. Ще у 1861 році вони обирали 49 з 144 депутатів до Галицького Сойму та 12 депутатів до Віденського парламенту — Державної ради. А вже у 1876 році лише 14 українців засідали в Галицькому Соймі і тільки троє в Державній раді. Польська мова знову зайняла панівне становище: вона стала офіційною, хоча українській мові теж залишено певні права. Зокрема зберігалися україномовні народні (неповні середні) школи, у Львові засновано українська гімназію, а в програмі Львівського університету були українські лекції. Хоча русини Галичини до 1914 року перебували під політичним, соціальним і культурним домінуванням поляків, відтепер вони мали у своєму розпорядженні основні громадянські права, право певної участі в політиці та мовно-культурні можливості для розвитку — саме всі ті здобутки, про які українці в Російській імперії могли тільки мріяти. До 1905 там не існувало ні конституції, ні гарантій основних громадянських прав і свобод, ні парламенту, ні україномовних шкіл.

Найважливішим компонентом модернізації Російської імперії була індустріалізація, яка енергійно прискорювала розвиток держави в останній третині XIX сторіччя. Для історії України велике значення мало те, що зростання сучасної промисловості зосереджувалося у Південній Україні. Будівництво залізниць протягом 1860-1880-х років створило для цього важливі передумови. Таким способом найважливіші міста України були зв'язані між собою та з Росією. Найважливішою для промислового розвитку Південної України стала так звана Катерининська залізниця, урочисто відкрита в 1884 році. Вона зв'язала поклади кам'яного вугілля Донбасу з містом Катеринославом на закруті Дніпра та з покладами залізної руди Кривого Рогу, що розташований на захід звідти.

Починаючи з 1870-х років, у дедалі більшому обсязі експлуатувалися поклади кам'яного вугілля Донбасу, важливий поштовх цьому дало судноплавство на Чорному морі. Вже у 1880 році тут видобувалися 43% вугілля Російської імперії, у 1900 році — 68%. Якщо не враховувати внесок Королівства Польського, то відповідні частки складали навіть 76 і 90%. Залізну руду Криворіжжя почали інтенсивно видобувати лише починаючи з вісімдесятих і, особливо, дев'яностих років. Виробництво заліза і сталі в Південній Україні збільшилося упродовж останніх 15 років XIX сторіччя у 27 разів і досягло в 1900 році 54% загального обсягу продукції Російської імперії. На Донбасі, у Катеринославі та в Харкові виникли великі комплекси важкої промисловості. Дуже великі інвестиції стали можливими значною мірою за рахунок іноземного капіталу. Таким чином, Південна Україна пережила наприкінці XIX сторіччя безпрецедентний промисловий бум і стала найважливішим центром гірничодобувної та важкої промисловості Російської імперії.

В Правобережній Україні бурхливо розвивалася цукрова промисловість і протягом останніх чотирьох десятиліть XIX сторіччя виробництво цукру в Україні збільшилося в п'ять разів. На відміну від неї, українська текстильна промисловість надалі все більше відставала від російської та польської. Галичина залишалася слабко розвиненою у промисловому сенсі. Єдиним винятком було видобування нафти, яким керували іноземні фірми. В другій половині XIX сторіччя посилилася комерціалізація в сільському господарстві. Дворяни Правобережної та Південної України дедалі частіше переходили на

товарне виробництво. Це стосувалося таких спеціалізованих культур, як цукрові буряки у Правобережній, тютюн у Лівобережній, та передусім орієнтованого на експорт хліборобства Південної України та Поділля, чому сприяв розвиток Одеського порту і залізниці. Менш сенсаційними були зміни в сільському господарстві Галичини.

Соціальна й економічна модернізація, індустріалізація, урбанізація та поділ праці в окремих регіонах України в межах Російської імперії розвинулися значно більше, ніж в австрійській Галичині. Тим часом ця модернізація майже не надавала імпульсів для українського національного руху в Росії. Ця суперечність стає зрозумілою, якщо зважити на те, що бурхливий соціально-економічний розвиток підросійської України значною мірою відбувався без участі українців. Не українські селяни, а російські та польські дворяни і німецькі колоністи займалися орієнтованим на експорт, переведеним на комерційну основу сільським господарством. Торгівля перебувала здебільшого в руках євреїв і росіян. Більшість промислових підприємств з переробки харчових продуктів у Правобережній Україні належали або польським дворянам, або євреям. Гірничодобувна і важка промисловість на Півдні контролювалися іноземцями та росіянами. Серед промислових робітників українці так само залишалися в меншості, в сучасних галузях переважали росіяни, які переселялися з різних регіонів Росії до Південної України, що переживала бум. Одним із них був батько Микити Хрущова, селянин з Курської губернії, що приїхав на Донбас. В усіх великих містах України неукраїнці складали переважну більшість населення.

Уповільнений національний рух і репресивна політика щодо українців у Російській імперії

Модернізація України навіть гальмувала український національний рух, адже вона підсилювала інтенсивність асиміляції українців російським суспільством. Українці, які переселялися в міста, піднімалися в еліти чи знаходили роботу як промислові робітники, були значною частиною русифіковані. Цьому сприяла також політика російського уряду, що, починаючи з 1860-х років, репресивними заходами перешкоджав розвитку української культури. Крім того, загальноросійський опозиційний і революційний рух у другій половині XIX сторіччя створив конкуренцію національному рухові.

Український національний рух у Російській імперії після розгрому Кирило-Мефодіївського братства переживав спад. Членів товариства амністували лише після смерті Миколи I, і останнім — Тараса Шевченка, котрий зміг повернутися в 1859 році до Петербурга*, де він помер двома роками пізніше через підірване здоров'я. На початку 1860-х років такі важливі представники українського руху як Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров і Василь Білозерський знову створили в Петербурзі гурток «Основа», що видавав журнал під однойменною назвою. Гурток «Основа» ставив перед собою скромніші цілі, ніж братство сорокових років. На передній план вийшли види культурної діяльності на кшталт дослідження історії та фольклору, публікація літературних творів українською мовою та сприяння народній просвіті.

Костомаров у своїй статті «Дві руські народності», що опублікована в «Основі» у 1861 році, спробував також продовжити політичну програму Кирило-Мефодіївського братства. Він знову визначив становище українців між поляками та великоросами. При цьому він характеризує українців як схильних до індивідуалізму, стихійності, поетичності й таких, що люблять природу. Натомість великоросів вважає схильними до колективізму, соціальної дисципліни, матеріалістів та «ворогів природи». Він особливо підкреслює, що серед українців російська форма сільської громади не має жодної традиції:

> «Здійснюване у примусовому порядку спільне використання землі та колективна відповідальність «усіх за кожного» здається українцеві найгіршою та найнесправедливішою формою кабали. Історія не навчила його придушувати своє почуття приватної власності.»

Хоча мовно українці є більш віддаленими від поляків, проте за своїм національним характером є буцімто більш схожими на поляків, аніж на росіян. Втім, «поляки — це аристократичний, а українці — демократичний народ».

Протягом перших ліберальних років правління Олександра II в Україні виникли нові національні угруповання, так звані *«громади»*. В громади збиралися інтелігенти, викладачі та студенти, щоб розвивати культурну діяльність і сприяти народній просвіті, в тому числі й через мережу недільних шкіл з українською мовою викладання. Упродовж

* Т.Шевченко повернувся в Петербург у березні 1858 року — *Прим. ред.*

цих років окремі представники польської чи полонізованої дворянської інтелігенції Правобережжя почали захоплюватися українськими селянами. Найвідомішим з-поміж цих так званих «*хлопоманів*» (від польського «*chłop*» — селянин) був Володимир Антонович (1834-1908), який пізніше став видатним істориком. У своїй «Сповіді», що була опублікована у 1862 році в «Основі», відмовився від цінностей польського дворянства і визнав себе прихильником українства:

> «...поляки-шляхтичі мають перед судом совісті два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятись його інтересами, повернутись до його національності, і невтомною працею і любов'ю спокутувати те зло, що було завдано українському народові їхнім класом, або залишитися в ролі визискувачів чужої праці і ворогів національного розвитку свого народу».

Навіть скромні, переважно культурні прагнення збуджували недовіру російської влади. Народолюбство українців, їхній потяг до селян викликали підозру. Відокремлення «малоросів» від росіян, яке розпочалося, наштовхнулося також на нерозуміння чи спротив серед широких верств російського суспільства, яке тоді поступово охоплювали національні ідеї. Вирішальне значення мало те, що російська влада та суспільство вбачали тісний зв'язок між «українофілами» та національним рухом поляків.

Польське повстання 1863 року надало націоналістичним силам вирішальний поштовх. Численні польські дворяни Правобережної України взяли участь у повстанні. Вони намагалися здобути підтримку тонкої верстви української інтелігенції та українських селян і давали селянам всілякі обіцянки в україномовних прокламаціях. Втім, вони не досягли успіху, натомість російському урядові вдалося мобілізувати українських селян проти польського дворянства. Занадто глибокими були соціальні та релігійні образи, завдані польським дворянством, що його українці цього регіону усе ще вважали своїм основним супротивником.

Від наступу уряду передусім постраждало польське дворянство та католицьке духовенство. Наслідком стали страти, депортації, експропріації, остаточна адміністративна інтеграція Царства Польського, репресивні заходи проти католицької церкви та польської культури. У 1860 роки велику частину російського суспільства охопили

антипольські настрої. Тепер російські націоналісти штибу Михайла Каткова активніше закликали вжити енергійних заходів також проти національних рухів українців, білорусів і литовців, яких обзивали «витвором фанатичної польської пропаганди» та «єзуїтсько-польською інтригою». «Малоросів» буцімто слід захистити від поляків і знову об'єднати з російською нацією.

Реакція влади була швидкою та жорсткою: українські «громади» заборонили, недільні школи закрили, деяких активістів вислали у північні регіони Росії. Вже в червні 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв випустив таємний циркуляр, що мав стати програмою політики щодо України. Заборонялося викладання українською мовою, а також друк шкільних та релігійних україномовних видань, за винятком художньої літератури. Обґрунтування заборони підкреслює народницькі тенденції «українофілів», їхній зв'язок з польським повстанням і приналежність українців до російського народу:

> «Ніколи не існувало окремої малоросійської мови, немає її тепер і ніколи не буде. Цей діалект, яким користується простий народ, є російським, тільки зіпсованим через польські впливи. Російська мова є так само зрозумілою малоросам, як і росіянам, вони розуміють її навіть легше, ніж так звану українську мову, що вигадується тепер для них кількома малоросами й особливо деякими поляками».

Циркуляр 1863 року започаткував сувору політику мовної русифікації щодо українців, яка мала тривати — більш-менш послідовно реалізована — сорок років. Вона заходила ще далі, ніж політика асиміляції щодо поляків, хоча українці під час повстання 1863 року залишилися вірними цареві. Проте російський уряд і суспільство надалі розглядали українську проблему в тісному контексті з польською. «Малоросів», а також білорусів і литовців необхідно позбавити шкідливого впливу бунтівних поляків і повністю повернути в лоно російського народу. Можливе відокремлення українців, вагомих кількісно, з їхньою стратегічно й економічно важливою територією, загрожувало вирішальним чином послабити не тільки російську державу, а й російську націю. Вже тоді виявився тісний зв'язок між українським питанням і формуванням російської нації та національної ідентичності — він залишається актуальним і досі.

Коли наприкінці шістдесятих років політичний тиск дещо послабшав, культурні осередки — «громади» знову ожили. Київська громада складалася з молодих інтелігентів, які розвинули культурну та наукову діяльність. Вони пов'язали свою діяльність з новозаснованим у 1873 році Південно-західним відділенням Російського Географічного товариства і використовували в якості свого рупора російськомовну газету «Киевский телеграф». Виразниками ідей цього руху стали історики Володимир Антонович і Михайло Драгоманов, які викладали в Київському університеті. Колишній польський шляхтич Антонович був представником поміркованого, суто культурного напрямку. Натомість Драгоманов, який, подібно до багатьох інших активістів національного руху, походив з козацької старшини Лівобережжя, пов'язував культурні вимоги з політичними та соціальними. Деякі студенти захоплювалися популярними тоді аграрно-соціалістичними ідеями російських народників й намагалися об'єднати їх із специфічно українськими цільовими настановами.

Перш ніж ця нова спроба політизації українського національного руху змогла поширитися за межі кількох гуртків інтелігенції, знову втрутилася російська влада. Призначена у 1875 році комісія для боротьби з українським рухом почала підозрювати його в полонофільстві та сепаратизмі, знайшлася також нова риса — соціалістичні нахили. За рекомендацією комісії закрили Південно-Західне відділення Географічного товариства та газету «Киевский телеграф». У 1876 році імператор Олександр II, котрий перебував у містечку Бад Емс на лікуванні, підписав ще один таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ. Емський указ підтвердив ухвалену в 1863 році, однак пом'якшену відтоді заборону друку україномовних текстів, і доповнив це заборонами україномовних театральних вистав і друку українських пісень. Одночасно заборонялося ввозити україномовні твори з-за кордону — це була реакція на розквіт української культури в австрійській Галичині.

Суворі заборони україномовних публікацій стали вирішальними перешкодами для розвитку культури та народної просвіти. Відсутність національно-мовної комунікації особливо відбивалася на формуванні нації українців у Росії, адже їхній національний рух перебував на ранньому, культурному етапі. Без шкіл з викладанням рідною мовою, без журналів, газет і театрів, без національних організацій, віддавна заборонених за режиму царської автократії, український національний рух у Російській імперії був приречений на стагнацію.

Після такого розвитку подій частина радикальніших українців звернулася до загальноросійського руху опозиції. Російські народники в середині сімдесятих років одним з основних напрямків своєї діяльності вибрали агітацію серед селян України і намагалися просвітити їх також за допомогою україномовних брошур. Радикалізація народників до тероризму розпочалася наприкінці сімдесятих років також і в Україні. Майже половина членів заснованої в 1879 році організації «Народна воля», що хотіла скинути царат за допомогою методів терору, походила з України, передусім з багатоетнічного котла «Новоросії» на Півдні. Втім, про українців можна говорити тільки частково, адже вони були принаймні якоюсь мірою русифікованими. Наприклад, Андрій Желябов, один з організаторів вбивства Олександра II у 1881 році, народився українським кріпаком. Робітничий рух і марксистські ідеї досить рано знайшли відгук в Україні, насамперед в індустріалізованому Південному Сході. У більшості радикальних рухів поряд з росіянами, євреями та поляками взяли участь і українці, проте вони переслідували не національні, а міжнародно-революційні цілі. Водночас їхня активна участь у загальноросійських організаціях, зазвичай, спричиняла їхню культурну русифікацію. У такий спосіб російський революційний рух склав серйозну конкуренцію українському національному рухові.

Поміркованим членам Київської громади вдалося у вісімдесятих роках трохи відновити свою культурну діяльність. Однак, нові переслідування «українофілів» Російської імперії спонукали перенесення основного осередку національного руху за кордон. Михайла Драгоманова (1841-1895) звільнили з посади викладача античної історії в Київському університеті, й він емігрував до Женеви. Починаючи з 1889, року він викладав у Софійському університеті. В Женеві Драгоманов видавав журнал «Громада», де публікував чисельнні політичні статті, що зробили його найважливішим українським політичним мислителем того часу.

Драгоманов усвідомив, що політична програма, яка мала зачепити маси українців-селян, мусила поєднати національні цілі з соціальними та демократичними. Він пропагував помірковані соціалістичні ідеї, звільнення робітників і селян від панування непрацюючих станів, звільнення українських народних мас від переважно неукраїнських еліт. Драгоманов підкреслював самостійність української нації, яка, на відміну від московитів, тісно пов'язана з Європою. Він хоча й боровся з росій-

ською централізацією, однак виступав не за самостійність України, а за перетворення царистської імперії на федерацію вільних і рівноправних народів. Отже, Драгоманов сприйняв ідеї своїх попередників Шевченка і Костомарова, розвинув їх та збагатив новими думками. Вплив ідей Драгоманова на український національний рух був великим: спочатку цей вплив проявився в австрійській Галичині, куди протягом сімдесятих років перемістився основний центр національного руху.

Динамічний розвиток національного руху в Галичині

Починаючи з середини шістдесятих років, після спаду в період неоабсолютизму український національний рух почав заново оживати в Галичині. Передумови для цього були створені заснуванням австрійської конституційної держави, що гарантувала основні права й уможливлювала участь у політиці. Співпраця Відня з поляками Галичини після 1867 року знову погіршила становище українців, однак сприяла їхній мобілізації для національно-політичного та соціального протистояння з поляками.

Спочатку на передньому плані перебувала діяльність у галузі культури. 1869 року у Львові засновано перший україномовний літературний журнал «Правда», в якому також публікувалися твори з підросійської України. В середині сімдесятих років у Галичині вже було 62 україномовних періодичних видання. Формувалися національні організації, найважливішою серед них була «Просвіта», що через численні читацькі клуби сприяла народній освіті на селі та поширювала національні ідеї. До неї додалося Літературно-наукове товариство імені Шевченка (1873) і перші українські кооперативи (у вісімдесятих роках).

Найважливішими носіями українського національного руху в Галичині усе ще були греко-католицькі священики. Унійна церква надавала організаційну мережу для національних організацій, священики створювали інфраструктуру для руху на селі. У середині вісімдесятих років вони складали 60% голів читацьких товариств. Разом зі священиками важливу роль посередників виконували кантори — групи нижчого духовенства, які були соціально ближчими до селян. Тотожність віросповідання та етнічності, а також спільне вороже ставлення до католицького польського дворянства сприяли активній діяльності українських священнослужителів серед селян.

Греко-католицьке духовенство також впливало на політичну орієнтацію національного руху. Його консервативне крило, так звані старорусини, до вісімдесятих років контролювали численні друковані органи та національні інституції. Чимало з них після мирової «угоди» Відня з поляками Галичини почали покладати свої надії на Росію. Так звані русофіли чи москвофіли оголосили українську мову російським діалектом і прагнули до об'єднання русинів з великоросійською нацією. Дехто із світської інтелігенції набув проросійської орієнтації, наприклад, Яків Головацький, член Руської Трійці та перший професор української мови у Львівському університеті, котрий емігрував до Росії. Так само в Закарпатті очолюваний Адольфом Добрянським національний рух набув проросійської спрямованості, однак, національні сили русинів були послаблені мадяризацією, форсованою після 1867 року.

Надзвичайно велику привабливість русофільського руху, очолюваного, як не парадоксально, представниками забороненої в Росії унійної церкви, можна зрозуміти тільки взявши до уваги фундаментальний антагонізм щодо поляків і мадярів (у Закарпатті). Внаслідок «угоди» з поляками і мадярами імператор відмовився від своєї ролі захисника русинів, тому здійснювалися пошуки нового союзника в особі царя. Втім, орієнтація на Росію, яку дедалі більше охоплювали панславістські течії, провокувало недовіру австрійської офіційної влади. У 1882 році зміщено греко-католицького митрополита й відбулися перші процеси проти русофільської інтелігенції та священиків.

Консервативні старорусини порівняно з ліберальними угрупованнями, а русофіли (москвофіли) порівняно з українофільськими популістами (народовцями) поступово почали втрачати ґрунт під ногами. Крім нижчого духовенства, тепер дедалі більше світської інтелігенції, викладачів і студентів об'єднувалися в культурні організації та виступали на захист самостійної української культури. Під впливом поезій Шевченка та поглядів Костомарова вони розвивали політичні та соціальні ідеї. Коли спроба мирової угоди з поляками зазнала невдачі, радикальні тенденції посилилися. Деякі молоді інтелігенти заснували радикальний антиклерикальний і соціалістичний напрямок, що перебував під сильним впливом ідей Драгоманова. Його лідерами були етнограф і письменник Михайло Павлик та найвидатніший західноукраїнський письменник Іван Франко (1856-1916), який також був публіцистом, історіком літератури, етнографом і перекладачем. У 1890

році вони заснували першу українську політичну партію — Русько-Українську Радикальну партію, що мала на меті досягнення аграрно-соціалістичних антиклерикальних цілей. Але більше прихильників залучила на свій бік поміркованіша, заснована в 1899 році, Українська Національно-демократична партія, в якій зібралися ліво-ліберальні народовці та нижче греко-католицьке духовенство. Водночас у Галичині засновано Українську Соціал-демократичну партію.

Таким чином, наприкінці XIX сторіччя низка політичних течій українців Галичини і Буковини (дещо пізніше) організувалася в партії. Консервативні старорусини і русофіли теж зберегли свою присутність. Частково їх підтримувала Росія, а напередодні Першої світової війни відбулися нові процеси проти русинів-русофілів, що виступали за «єдність російського народу від Карпат до Камчатки». Водночас інтелігенція вперше заявила про вимогу незалежної України — це зробив у 1895-1896 роках Юліян Бачинський своїм твором «*Ukraina irredenta*», пізніше його підтримали радикали і частина націонал-демократів.

Однак, у практичній політиці українські депутати у Віденському парламенті — Державній раді — та у Галицькому Соймі, досягали скромніших цілей, наприклад, реформи виборчого законодавства, що відбулася в 1907 році та призвела до кращого представництва русинів у Соймі. Вимога адміністративного поділу коронної землі Галичини не мала успіху. В системі вищої освіти в 1894 році вдалося організувати кафедру східноєвропейської (фактично української) історії у Львівському університеті, на яку запросили з Києва молодого Михайла Грушевського (1866-1934). На початку XX століття на перший план вийшла потреба власного українського університету. Андрей Шептицький, який, починаючи з 1900 року, був унійним митрополитом Галицьким, теж підтримував ці культурні цілі. Напруженість у стосунках з польською верхівкою посилювалася й досягла кульмінації у 1908 році, коли український студент убив галицького намісника графа Потоцького. Заворушення на селі теж були спрямовані переважно проти польського дворянства. Упродовж 1902-1903 і 1906 років великі аграрні страйки охопили понад 100 000 українських селян і сільськогосподарських робітників.

На початку XX століття український національний рух у Галичині став масовим. За допомогою священнослужителів і вчителів вдалося розбудити національну самосвідомість частини українських селян, мобілізувати їх для національної справи та об'єднати у національні

організації. Якщо в 1885 році «Просвіта» налічувала лише 2525 членів, то напередодні Першої світової війни їх було вже 36 500 на 77 ділянках. До цього слід додати 197 000 членів майже 3 000 читацьких клубів, що приєдналися до «Просвіти». Важливими були економічні організації українських селян, насамперед, щільна мережа приблизно 500 кредитних, споживчих і закупівельних спілок (у 1911 році). Масовими стали дозвіллєві організації, наприклад, створений за чеським зразком гімнастичний союз «Сокіл» та Стрілецька і спортивна спілка «Січ», названа на честь Запорозької Січі. Таку саму роль у Буковині відігравали національні організації на кшталт культурного товариства «Руська бесіда» та сільськогосподарські кооперативи. Починаючи з вісімдесятих років, українські жінки на чолі з Наталею Кобринською теж почали створювати свої організації. Розвивалася україномовна періодика, яка стала також місцем публікації для українців з Росії.

Утворення партій і революція в Росії

Тоді, коли Галичина стала П'ємонтом українського національного руху, українці Росії залишалися скутими автократичною системою влади і мовними заборонами. Але наприкінці XIX сторіччя тут створювалися таємні політичні організації. Невелика група радикальних студентів зібралася у 1891 році біля могили Шевченка, щоб заснувати Братство тарасівців. Націонал-революційно та по-марксистському налаштовані студенти з Харкова заснували у 1900 році першу політичну партію в Східній Україні — Революційну українську партію (РУП). Партія розгорнула активну агітацію серед студентів, селян і робітників, причому вона друкувала свої прокламації на Галичині. Незабаром, однак, дійшло до конфліктів стосовно значущості національних і соціалістичних цілей і до розколу на три групи.

У першій програмі РУП Микола Міхновський висунув вимогу незалежності України. Проте невдовзі партія висловилася за Україну в межах Російської федерації, після чого невелике національне крило оголосило про свою самостійність як Українська Народна партія. Ця партія під проводом Михайловського сповідувала крайній націоналізм, одначе, не мала особливого впливу.

У 1904 році від РУП відкололося ліве крило — Українська соціал-демократична спілка, що приєдналася в 1908 році до російської соціал-

демократії. Решта РУП змінила свою назву в 1905 році на Українську соціал-демократичну робочу партію (УСДРП). Вона і далі намагалася поєднувати соціалістичні та національні цілі, проте навіть під час революції 1905 року не змогла залучити до своїх лав понад кілька тисяч членів. Серед її лідерів були Володимир Винниченко і Симон Петлюра — ті постаті, які після 1917 року мали відіграти велику політичну роль.

Поміркований напрямок «Громади» об'єднався в 1897 році у не скріплену міцною дисципліною організацію демократичного спрямування, а пізніше — після 1903 року — у дві партії, що в 1905 році об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію конституційно-парламентської орієнтації. Тут опинилося багато видатних українських інтелектуалів, втім, це об'єднання теж залишилося невеликим.

Поряд з українськими партіями, численних прихильників серед російського, єврейського та українського населення України знайшли такі всеросійські партії, як соціал-революціонери (есери) — серед селян, російські соціал-демократи і Загальний Єврейський робітничий союз (Бунд) — у містах.

Під час революції 1905 року розрядилася соціальна і національна напруженість у всій Російській імперії. Лівобережна Україна вже з 1902 року була охоплена сильними селянськими заворушеннями, а в Південній Україні за умов тимчасової промислової депресії посилився страйковий рух промислових робітників. Протягом 1905 і 1906 років українські селяни та сільськогосподарські робітники повставали проти поміщиків, відбирали у великих землевласників ліси, луки та сільськогосподарські угіддя, грабували поміщицькі садиби й підпалювали їх. У містах України, як і в Росії, теж доходило до страйків і демонстрацій. Одеса прославилася бунтом на броненосці «Потьомкін» і повстанням, що вибухнуло після цього і спричинило численні жертви.

Гарантія громадянських прав і свобод, яку цар Микола II дав під тиском революції, вперше уможливила вільний розвиток національної комунікації в Україні, що перебувала під російським пануванням. Засновано численні друковані органи, серед них україномовна щоденна газета *«Рада»*, що виходила аж до 1914 року. Створене за галицьким зразком товариство *«Просвіта»* в 1906 році заснувало 150 місцевих осередків, почали формуватися селянські кооперативи. В Києві з ініціативи Грушевського, що повернувся до Росії, засновано Українське Наукове товариство. Влада пішла на поступки і в мовній

політиці. Вже в 1905 році російська Академія Наук (більшістю лише в один голос) висловилася за допуск української мови як мови викладання в школі. Однак вже в 1906 році ці поступки скасували, в Росії не могла бути створена система україномовної народної освіти.

Нав'язана навесні 1906 року Конституція трималася принципу «єдиної та неподільної Росії» і домінування російської мови. В перший російський парламент — Першу та Другу Думу — було обрано відповідно 63 і 47 українських депутатів. Це були переважно селяни, які об'єдналися в «думську громаду», близьку до аграрно-соціалістичних «трудовиків». У парламенті вони вимагали більше землі для селян, а також шкіл з викладанням рідною мовою та політичної автономії для України. У Третій та Четвертій Думах (1907-1917 рр.), скликаних на основі нового обмежувального виборчого законодавства, засідали лише 20 українців, переважно консервативні священики. Втім, вони також подали низку заяв щодо впровадження української мови в школах і судах, які, однак, спіткала невдача через російську більшість у Думі.

Протягом останніх років напередодні Першої світової війни російський націоналізм набирав дедалі більшої ваги в Думі, публіцистиці та в уряді. Національний рух українців здавався їм особливою загрозою для російської нації, складовою частиною якої вважали «малоросів». Не тільки крайні націоналісти штибу «Київського клубу русских націоналістів» виступали проти культурних і політичних вимог українців, а навіть ліберальні політики на кштал Петра Струве, який у 1912 висловився про український національний рух як про загрозу «гігантського та безпрецедентного розколу російської нації».

Починаючи з 1907 року, царистська політика знову відкликала більшість поступок, зроблених українцям. Нові партії та культурні організації знову виштовхувалися в нелегальне становище. Поміркованi сили об'єдналися в 1908 році у «Товариство українських поступовців». Більшість україномовних друкованих органів змушені були припинити свій випуск, і до 1910 року було закрито регіональні осередки Товариства «Просвіта». Коли уряд заборонив у 1914 році заплановані торжества з нагоди сторіччя від дня народження Тараса Шевченка і звинуватив національного поета у сепаратизмі та блюзнірстві, в Києві відбулися демонстрації української молоді.

Український національний рух у Росії до Першої світової війни не став масовим рухом. Він поширювався, в основному, серед тонко-

го прошарку інтелектуалів, переважно дітей дворян чи священиків. Українські селяни на початку XX сторіччя хоча й були соціально більш мобілізованими, проте значно меншою мірою охоплені національним рухом. На відміну від Галичини, у Росії була відсутня національно свідома сільська інтелігенція, яка могла б служити сполучною ланкою між інтелектуалами міста і селом. Священики і вчителі, що виступали перед селянами як представники російського міста та російської держави, не користувалися великою довірою. Лише в Лівобережній Україні спочатку деякі дворяни, а пізніше також освічені службовці земства намагалися взяти на себе цю ключову функцію, втім, навіть у цьому епіцентрі українського національного руху їм не вдалося мобілізувати селянські маси. Революційна українська партія також не досягла особливого успіху в своїй спробі активізувати селян, висуваючи аграрно-соціалістичні, соціал-демократичні та національні вимоги. Занадто великою була недовіра українських селян до міста, занадто великою була конкуренція з боку російських соціалістичних партій.

Хоча Наддніпрянщина і Галичина, Київ і Львів були зв'язані між собою взаємними впливами організаційного, особистого та ідейного характеру, що дозволяє говорити про український національний рух, проте, з іншого боку, несхожість загальних політичних умов, неузгодженість процесів і значні відмінності між групами носіїв вказують на неоднорідність обох частин цього руху. Сьогодні вже неможливо визначити, чи були ці відмінності настільки великими, щоб привести до формування двох українських націй.

Як відповісти на поставлене на початку цього розділу запитання про взаємозв'язок національного руху та модернізації? Порівняння між українцями в Галичині та в Росії може убезпечити нас від узагальнень. Очевидно, що хоча звільнення селян і було необхідною умовою для розвитку національного руху, однак прискорена індустріалізація та урбанізація, як вона відбувалася в частині Східної України, не обов'язково мала бути сприятливою для національного руху, так само недостатньо потужна економічно модернізація Галичини стала перешкодою для національного руху. Так само важливими видаються загальні умови політичної системи, політика щодо національностей і освітня політика відповідного уряду.

9. Україна напередодні Першої світової війни

Перш ніж наша оповідь подолає межу подій 1914-1917 років, слід ще раз зробити проміжну зупинку. Подібно до розповіді про початок XVIII ст., я хотів би представити тут у систематичному розрізі почергово демографічну, соціальну й економічну структуру, а також культури України напередодні Першої світової війни. Така основа є необхідною для розуміння бурхливих подій війни, революції та українського державотворення (розділ 10).

Українці та не українці

Район поселення українців у Бессарабії та Буковині в 1900 році межував з районом поселення румунів, в Закарпатті сусідами були угорці та словаки, в Галичині, Холмщині та Підляшші — поляки, на Півночі — білоруси, на Сході — великороси, в Криму — кримські татари (дивися карту 3). Етнічні кордони скрізь були нечіткими: як меншина, українці жили серед своїх сусідів — румунів, словаків, поляків і великоросів. А росіяни, євреї, поляки, білоруси, німці, румуни, греки, болгари, чехи та цигани жили на території, де переважало українське населення.

Близько 1910 року в Російській та Габсбурзькій імперіях загалом було приблизно 33 млн. українців. З них лише приблизно 4 млн (12%) жили у Габсбурзькій імперії, де вони складали 8% всього населення, а в Ціслейтанії* — восьму частину від загальної кількості населення. Приблизно 29 млн українців у Росії складали 18% населення імперії і таким чином були другою за величиною етнічною групою після росіян. Щоб представити точніші дані щодо Росії, нам слід звернутися

* Узагальнююча назва території Австро-Угорщини, куди входили власне Австрія, Чехія, Моравія, Сілезія, Ґарц, Істрія, Трієст, Далмація, Буковина, Галичина і Крайна. Друга частина імперії (Угорщина з Трансільванією, Фіуме і Хорвато-Славонією) називалася Транслейтанія. — *Прим. ред.*

до результатів перепису населення 1897 року. Він визначав національності імперії за ознаками рідної мови, в тому числі також і так званих малоросів, що суперечило офіційній політиці того часу.

В 1897 році у регіонах України, що перебували під російським пануванням, 17 млн українців складали 72,6% населення. До цього додавалися приблизно 2,8 млн росіян (11,8%), 1,9 млн євреїв (8,1%), майже півмільйона німців (2,1%), 400 000 поляків (1,7%) та нечисленні групи білорусів, болгар, румун, греків, чехів, вірмен і циган. Найвища концентрація українців — 93% була на центральних землях Лівобережжя, в Полтавській губернії. В Південній Україні частка українців складала лише 56,1% (порівняно з 21,4% росіян, 7,6% євреїв і 4,4% німців). На Правобережжі було особливо багато євреїв — 12,5%, а українців — 77%. Понад 3 млн українців жили поруч з росіянами в чорноземних регіонах Курської та Воронезької губерній, які межували на Сході з Україною, а також на землях Війська Донського та Кавказького передгір'я.

3,3 млн. українців складали 62% населення у східній частині коронних земель Галичини в 1910 році; їм протистояли 25% поляків і 12% євреїв. Натомість у Галичині в цілому частка русинів складала лише 40% (супроти 48% поляків і 11% євреїв). Українці на Буковині (305 000 осіб — 38%) жили поруч з румунами, євреями та німцями; в Закарпатті приблизно 450 000 русинів були розпорошені по кількох угорських округах, де жили також угорці, євреї та словаки. Приблизно 500 000 українців усе ще жили в північно-західних, переважно польських і білоруських землях Холмщини та Підляшшя.

Навіть для східноєвропейських умов населення України було в етнічному сенсі надзвичайно строкатим і змішаним. На відміну від інших найбільших європейських народів, в українців не було великої, етнічно закритої серцевини поселення. Етнічні меншини поляків і євреїв іммігрували в Україну ще з Середньовіччя, росіяни та німецькі колоністи — починаючи з XVIII сторіччя. Протягом XIX століття частка українського населення надалі зменшувалася як у російській, так і в австрійській частинах. Втім, у степових районах Південної України українці також були іммігрантами.

Природний приріст українського населення напередодні Першої світової війни був дуже високим. Щорічний темп приросту, що складав 20 осіб на 1000, був вищим ніж в цілому високий середній показник у Росії, що складав 16 осіб на 1000. Причиною цього була не стільки висока народжуваність, що поступово навіть знижувалася, а радше смертність, яка в українців була значно нижчою, ніж у росіян. Українці в Галичині мали дещо нижчі показники народжуваності та трохи вищі смертності, ніж у Російській імперії: їхній природний приріст населення з 14 особами на 1000 щорічно мав значно нижчі показники.

Незважаючи на це, демографічний тиск був великим і в Галичині, і в Закарпатті. В період між 1890 і 1913 роками від 600 000 до 800 000 українців емігрували з Габсбурзької імперії. Більшість з них виїхали до Сполучених Штатів Америки і Канади, заклавши фундамент досі потужних українських діаспор у цих країнах. До цього слід додати велику кількість сезонних робітників: напередодні Першої світової війни понад 50 000 українців щороку тимчасово прибували до Габсбурзької імперії як робоча сила. Одночасно з українцями приблизно 270 000 євреїв і 600 000 поляків з Галичини також емігрували до Сполучених Штатів.

Переселення українських селян у Росію, яке відбувалося упродовж століть, здійснювалася на Південь і Схід, у неосвоєні для сільського господарства та малонаселені регіони. Спочатку більшість українських поселенців приваблювала Новоросія, а в другій половині XIX століття — степові території на Північному Кавказі та Нижній Волзі. Протягом двох десятиліть напередодні Першої світової війни близько двох мільйонів українців, здебільшого з Лівобережжя, через Урал переселилися до Південного Сибіру, Північного Казахстану та Далекого Сходу. Втім, значна частина не була задоволена життєвими умовами в Азії та поверталася в Україну. Втім, на півночі Казахстану в 1914 році українці складали 30% населення, а на Далекому Сході біля Амуру і Тихого океану, в так званій «Зеленій Україні» — понад 40% населення. Постійна міграція селянського населення значно посилювала демографічну розпорошеність українців.

Соціальні групи на селі та в місті

Провідною та найбільшою соціальною групою в Україні напередодні Першої світової війни були селяни. У 1897 році серед селян України, що перебували під російським пануванням, українці складали близько 85% і становили переважну більшість. До цього слід додати росіян і німецьких колоністів, особливо багато яких жили на півдні — в Новоросії. Українці були селянським народом: 87% українців Росії та понад 90% русинів Габсбурзької імперії займалися сільським господарством.

Більшість українців мали дрібні селянські господарства з невеликою кількістю орної землі, якої ледь вистачало, щоб прогодувати себе. Починаючи з шістдесятих років, внаслідок швидкого зростання кількості населення значно зменшилися земельні паї. В Галичині та на Правобережній Україні також сформувався аграрний пролетаріат, що працював на землеволодіннях польських магнатів. Частка великого землеволодіння складала в найбільших регіонах України понад 40%; тільки на Лівобережжі, що мало виразніший козацько-дрібноселянський характер, вона була менш значною. Українські селяни купували й орендували додаткову землю, однак вони не могли за рахунок цього компенсувати зменшення земельних паїв, яке було наслідком демографічного зростання.

Проте відносно невеликі розміри земельних паїв недостатньо пояснюють причини скрутного економічного становища більшості українських селян. Принаймні настільки ж важливими були примітивна аграрна технологія та застарілі методи вирощування сільськогосподарських культур — трипільна система господарства і недостатнє застосування добрив — а внаслідок цього, низька продуктивність праці. У приналежній до Російської імперії Україні, з її родючими ґрунтами та новими відкритими для поселення просторами, землеробство залишалося екстенсивним. Натомість українські селяни Галичини, за підтримки кооперативів і селянських банків, посилено намагалися модернізувати землеробство, зокрема, впроваджуючи сівозміну чи переходячи на тваринництво. Багато українських селян залежали від додаткових заробітків несільськогосподарського характеру. Високо розвиненими були ремесла, наприклад, ткацтво, гончарство чи виробництво шкур, а також промисли, як-от чумацтво. Раніше українських селян, зазвичай, розглядали як експлуатованих державою та дворянами злидарів, що ставали дедалі біднішими, однак нові дослідження про Російську імперію та Галичину дають підстави сумніватися в цьому. Вони підкреслюють, що українські та російські селяни, принаймні в деяких регіонах, гнучко пристосовувалися до нових умов, зокрема, до зменшення їхніх земельних паїв, і дбали про те, щоб їхні доходи залишалися стабільними.

Українські селяни жили спільно в громадах. Однак, українська історіографія підкреслює відмінність між російською *общиною* з періодичним перерозподілом землі та колективною власністю й українською *громадою*, яка була нібито добровільним об'єднанням індивідуальних селянських господарств. Російська форма громади була поширена до 1861 року лише на Півдні та Сході, а після реформи її запровадили також в інших регіонах України. Однак її бойкотували численні українські громади, не здійснюючи жодного перерозподілу земель. Коли Столипінські реформи дозволили вихід з громади та навіть їхній розпуск, цією можливістю скористалося більше українців, аніж росіян. Втім, не можна зловживати стереотипами росіянина-колективіста та українця-індивідуаліста. Новітні дослідження показали, що російські селяни у XIX та на початку XX сторіччя теж були набагато більш індивідуалістичними, ніж це вважалося раніше. Крім того, громада на засадах перерозподілу землі була не наслідком первіснокомуністичної російської душі, як стверджували *народники*, а винаходом російської держави.

В селах поряд із селянами жили також священнослужителі та вчителі. Унійне духовенство і вчителі україномовних восьмилітніх шкіл Галичини здебільшого мали виражену русинську ідентичність, натомість священнослужителі та вчителі в Росії були переважно русифікованими. Наприклад, у 1897 році половина священнослужителів України вказували російську як свою рідну мову, а в Херсонській губернії Новоросії таких було три чверті.

Села німецьких колоністів у Південній Україні та на Волині були окремим світом. Німці мали у своєму розпорядженні значно більше земельної власності, ніж українці, і насамперед у Новоросії вони в економічному сенсі формували досить заможний сільський середній прошарок. Між німецьким і українським селом майже не було контактів, чому сприяли конфесійні та мовні відмінності. Втім, українці нерідко служили батраками в німецьких господарствах. До українських селян німці Причорномор'я ставилися, як правило, зверхньо і не вважали їх рівними собі. Проте до Першої світової війни майже не було відкритого спротиву українських селян іноземним, заможним поселенцям.

Євреї теж жили в українських селах, однак лише їх невелика частина займалася сільським господарством, насамперед у кількох єврейських колоніях у Новоросії. Таким єврейським колоністом був Давид Бронштейн, батько Троцького. Переважна більшість євреїв намагалася заробляти як крамарі, ремісники, дрібні торговці або шин-

5 7-378

карі, а частина їх ще залишалася на службі в польських магнатів. Тому продовжували існувати соціальні та економічні протиріччя між українськими селянами та єврейськими посередниками.

Напередодні Першої світової війни українські селяни жили в традиційному світі села, що визначався родиною та садибним господарством, давніми звичаями та зміною пір року. Цьому гармонійному, духовно врівноваженому та закритому щодо зовнішнього світу села, протистояв світ міста, який мав здаватися українським селянам двічі чужим, адже місто і в культурному сенсі було неукраїнським. Щодо цього тодішній спостерігач зауважував:

> «Місто панує над селом, а «іноземці» панують у місті. Місто притягує все багатство до себе та майже нічого не повертає селу. Воно стягує податки, що майже ніколи не повертаються в українське село... У місті потрібно платити хабарі... Місто одягнене дорого, як на свято, воно добре їсть і п'є... У селі навпаки не має майже нічого, крім злиднів, невігластва й тяжкої праці. Місто існує для панів, воно чуже. Воно не наше, не українське. Воно російське, єврейське, польське, але не наше».

Протягом десятиліть напередодні Першої світової війни міста України переживали бурхливе зростання. Наприкінці XIX сторіччя Одеса налічувала понад 400 000, а в 1914 році — понад 650 000 жителів, Київ зріс від 250 000 до понад 500 000, Харків — від 175 000 до 250 000, Катеринослав — від 113 000 до 218 000, Львів як найважливіше місто і транспортний вузол Західної України налічував у 1880 році 100 000, а в 1910 році — 220 000 жителів. Ступінь урбанізації Новоросії у 1897 році складав понад 20%, що значно перевищувало середній показник по Україні, який складав 13%.

Неможливо переоцінити значення для української історії того факту, що урбанізація України значною мірою відбувалася без участі українців. Українські селяни не мігрували у великій кількості до міст, і наприкінці XIX сторіччя українців було надзвичайно мало, порівняно із загальною чисельністю міського населення, особливо чітко це проявлялося саме в найбільш урбанізованому регіоні на Півдні. Ще більш незначною була частка українців у великих містах, окрім того, вона постійно зменшувалася, наприклад, у Києві від 30% у 1874 році, 22% у 1897 році до 16% у 1914 році. В Одесі у 1897 році жило лише 9%

українців, у Катеринославі — 16%, а в Харкові — 26%. У Львові українці складали приблизно одну п'яту частину населення в 1910 році, однак понад половина з них користувалися польською як розмовною мовою. Більшою була частка українців у невеликих містах, насамперед на Лівобережній Україні: з 83 000 жителів провінційного міста Полтави — 56% були українцями.

Наприкінці XIX сторіччя в регіонах, підпорядкованих Російській імперії українці складали 32%, росіяни 34%, а євреї 27% міського населення. Проте, лише 5,6% українців усієї Росії жили в містах. Отже, ступінь їхньої урбанізації був значно нижчим, ніж у росіян (15,9% по всій Російській імперії). Більшість українського міського населення належала до нижчих верств, водночас важливі посади у сферах економіки, адміністрації та культури були зайняті представниками інших етносів. У шести центральних губерніях України українці складали лише приблизно 9% заможних міських верхніх верств купецького стану.

Характер великих міст визначався російськими рисами. У 1897 році росіяни складали в Харкові 63%, в Києві — 54%, в Одесі — 49% населення. Адміністративна, військова, економічна та культурна еліта, а також велика частина міських нижніх верств населення складалися переважно або з росіян, або з русифікованих українців. Те саме стосується кваліфікованих робітників у стрімко зростаючих важкій і гірничодобувній промисловості Півдня. Для майбутнього важливим було те, що характер промислового пролетаріату України мав російські риси. В галузі промислової переробки харчових продуктів на Заході та на Півночі працювало більше українських робітників, які, втім, залишалися тісно пов'язаними з селом. У великих містах Галичини поляки відігравали роль, подібну до ролі росіян у Російській імперії. Складаючи майже половину населення, вони робили Львів переважно польським містом. До цього слід додати тонкий німецько-австрійський прошарок чиновників і офіцерів значною мірою полонізовану, проте у конфесійному сенсі незалежну невелику групу вірмен-уніатів.

В усіх містах України жило багато євреїв. Найбільшою частка євреїв була в невеликих містах Правобережжя і Галичини: 80% у Бердичеві, 70% у Бродах, половина в Житомирі. У Львові євреї складали приблизно чверть, у Чернівцях — третину, в Одесі — 31%

і в Катеринославі — 35% населення. У Києві вони складали 6%, а в Харкові — 12% населення. В Західній і Південній Україні, а також дедалі більшою мірою на Лівобережжі євреї контролювали роздрібну торгівлю, насамперед торгівлю сільськогосподарськими продуктами, дрібне підприємництво та певні ремісничі галузі, як-от кравецтво та шевство. В шести центральних українських губерніях Російської імперії вони складали 81% працівників торгівлі та кредитної системи і 30% працівників ремісничої та промислової галузей. У Галичині 87% усіх торговців були євреями. Євреї також зберігали свою традиційну функцію посередника між містом і селом.

Надзвичайно щільне представництво євреїв серед міських професій і дуже високі показники народжуваності призводили до того, що основна маса євреїв насилу могли заробити на життя і прогодувати сім'ї за рахунок жалюгідних доходів від їхнього бізнесу. Швидко збільшувалася кількість так званих «повітряних людей» («*Luftmenschen*»), що не займалися жодною унормованою трудовою діяльністю, а жили, так би мовити, повітрям. Тільки незначній частині (приблизно 2%) євреїв вдавалося потрапити до міської верхівки комерсантів і підприємців, як-от відомі цукрозаводчики Бродські. В Одесі, де напередодні Першої світової війни жило приблизно 200 000 євреїв, існувала відносно широка верства заможних комерсантів і банкірів, які контролювали більшість торговельних компаній і підприємств, понад половина лікарів і адвокатів міста теж були євреями. Однак переважна більшість євреїв жила в глибокій бідності в закритому світі їхніх перенаселених містечок (*Schtetl*) чи єврейських кварталів великих міст.

Після Гайдамаччини протягом цілого сторіччя Україні не доводилося переживати насильницьких анти-єврейських акцій. Але в 1871 році в Одесі відбулися перші акції, ініційовані місцевими греками. Перші масові погроми, що відбулися в Російській імперії у 1881 році після вбивства Олександра II, теж були зосереджені в містах України. Приблизно 40 євреїв було вбито, багатьох людей поранено та пограбовано. Погроми здійснювали передусім міські нижчі верстви, російські залізничники та робітники, що приїхали в Україну в пошуках поденної роботи. Вони розглядали євреїв як цапів відбувайлів у невирішених соціальних проблемах. З міст, які мали насамперед російський характер, анти-єврейські акції перемістилися також і в села. Цей сценарій повторився у 1905 році, коли відбувалася набагато потужніша

ескалація насильства, і під час масових погромів було вбито близько 1000 євреїв та зруйновано єврейські будинки та крамниці. Цього разу ексцеси теж підтримували російські антиреволюційні націоналістично-антисемітські організації.

Хоча найбільші єврейські погроми 1881 та 1905 років відбувалися в Україні, однак, на відміну від різанини XVII-XVIII століть, тепер рушійною силою були не українські козаки та селяни, а міське населення, серед якого переважав російський елемент. Попри те, що участь у цьому брали також і українські селяни та міщани, жахливі погроми 1881 та 1905 років не можна пояснити наявністю традиції специфічно українського антисемітизму.

Як у Росії, так і в Австро-Угорщині тон у вищих верствах усе ще задавало дворянство. Дворяни домінували серед бюрократії та військових, великих землевласників у сільському господарстві та підприємців у деяких галузях промисловості. В Галичині польське дворянство, що володіло приблизно 40% орних земель, складало провідну верству на чолі з такими багатими магнатськими родинами як Потоцькі чи Любомирські. Галичина була єдиною частиною колишньої Речі Посполитої, де поляки однозначно домінували як політично, так і соціально. Проте, всупереч репресивній російській політиці, польські магнати і середні дворянські верстви значною мірою змогли втримати свої позиції на Правобережжі як ключові верстви населення — і в соціальному, і в економічному сенсі. На початку XX сторіччя майже половина земельної власності та численні промислові підприємства все ще перебували в їхніх руках. Втім, росіяни домінували тепер у бюрократичній та військовій сферах.

В інших регіонах України саме російське дворянство абсолютно однозначно було тією верствою, що відігравала ключову роль в усіх галузях. Втім, у 1897 році, не менше 26% дворян в Україні вказували «малоросійську» як рідну мову. Вони зосереджувалися насамперед на території колишньої Гетьманщини, де нащадки козацької старшини частково зберігали свій патріотизм щодо власної країни.

Узагальнюючи, можна зробити висновок про картину певного міжетнічного поділу праці в Україні. Соціальна та етнічна класифікація в основному збігалися. Дворянська верхівка (землевласники, бюрократія) складалася з росіян (в Російської імперії) і/чи поляків (в Галичині та на Правобережжі), так само й верхівка багатших комер-

сантів і підприємців. Сюди належала також частина євреїв, які, окрім того, скрізь в Україні (у містах та селах) домінували в галузях ремісництва, роздрібної торгівлі та дрібного підприємництва. Для українців залишалося сільське господарство, де вони виразно переважали за своєю кількістю, однак в економічному сенсі значно відставали від дворянських садибних господарств і німецьких колоністів. Більшість українських міщан, робітників, прислуги та дрібних підприємців залишалися тісно пов'язаними з українським селом. Тобто, величезну більшість українців складало базове сільське населення, якому протистояли середні класи та верхівка з інших етнічних груп. Тонкий прошарок української інтелігенції міг заповнити цей пробіл лише незначною мірою. На селі українці були представлені серед священиків (насамперед, унійних у Галичині), вчителів, лікарів і службовців земських адміністрацій. У містах утворилася тонка верства світської інтелігенції зі студентів, адвокатів, викладачів середньої і вищої школи, письменників і журналістів, що опиралася сильному тиску русифікації та полонізації і стала найважливішим двигуном національного руху. Соціально-етнічна структура перешкоджала соціальній мобільності українців. Соціальний підйом на позиції, що їх практично монопольно займали інші етнічні групи, був особливо складним, а наслідками чого були соціальна напруга і економічне суперництво між етнічними групами.

Сільське господарство і насамперед землеробство залишалося найважливішою галуззю економіки України. В Україні містилася третина посівних площ європейської частини Росії, на якій вироблялося майже 40% сільськогосподарської продукції. Родючі землі усе ще забезпечували відносно високі врожаї. Проте, сучасні методи виробництва застосовувалися майже винятково у дворянських землеволодіннях, які працювали на експорт. На Півночі вирощували жито і овес, на Півдні — переважно пшеницю і ячмінь. Майже половина російського вирощування пшениці припадала на Україну, і пшениця очолювала список експортних товарів. З України походила половина експорту зерна і 90% експорту пшениці Російської імперії, що мало велике значення для державного бюджету. Серед технічних культур важливим було вирощування цукрових буряків (насамперед на Правобережній Україні, що забезпечувала понад 80% загальноросійського виробництва) і тютюну (насамперед на Лівобережжі, де

вироблялося приблизно 70% продукції Росії). В Галичині дедалі більшого значення набувало вирощування картоплі. Тваринництво залишалося важливою галуззю у степових областях, а поголів'я худоби в Україні було значно вищим, ніж у Росії. Продаж худоби, домашньої птиці та яєць забезпечував селян готівкою.

Важливою галуззю виробництва для українських селян усе ще залишалися ремесла, насамперед, домашнє ткацтво. Натомість українська текстильна промисловість залишалася слаборозвиненою. В Україні вироблялося лише близько одного відсотка бавовняних тканин Російської імперії. Зате приблизно 200 цукрових заводів виробляли понад 70% загальноросійського виробництва цукру. Крім того, в галузі переробки сільськогосподарської продукції важливу роль відігравали тютюнові фабрики, млини і винокурні.

Після тимчасової депресії протягом перших років XX сторіччя, починаючи з 1908 року, гірничодобувна і важка промисловість у Південній Україні надалі зростали. Видобування кам'яного вугілля на Донбасі в період між 1900 і 1913 роками подвоїлося, а постійна частка від загальноросійського обсягу виробництва складала приблизно 70% (а без Царства Польського навіть 87%). Напередодні Першої світової війни майже три чверті видобутої в Російській імперії залізної руди та 55% (а без Царства Польського — 63%) сталі походили з України. Важка промисловість була сконцентрована на Донбасі, з центром у Юзівці (нині Донецьк), і навколо Катеринослава та Кривого Рогу на Дніпрі.

В цілому приблизно 19% загальноросійського виробництва промислової продукції припадало перед Першою світовою війною на Україну і складало частку, що приблизно відповідала частці її населення. Однак, різні галузі промисловості розвивалися дуже нерівномірно, що вело до тісної економічної інтеграції з іншими регіонами імперії. Такі галузі, як вугільна промисловість, виробництво сталі та цукру, в яких Україна мала майже монопольні позиції, а також висока частка виробництва експортного зерна, робили її незамінною складовою частиною економіки Російської імперії. З іншого боку, Україна залежала від імпорту готових товарів, насамперед текстилю з Росії. Для Росії Україна мала значення передусім як постачальниця сировини та як ринок збуту готових виробів. Чи перебувала Україна через це в колоніальній залежності від російського центру? Хоча цілком можна розпізнати елементи економічно-колоніальних стосунків,

проте високий рівень інвестицій, що вливалися в Південну Україну, та стрімкий розвиток окремих галузей, у тому числі й переробної галузі промисловості, усе ж обмежують слушність цієї тези. Крім того, в очах російського уряду Південна Україна і без того належала Росії. Втім, варто ще раз нагадати, що носіями економічного буму були переважно не українці.

Щодо Східної Галичини, то видобуток нафти і нафтопереробні заводи Дрогобича й Борислава залишалися єдиним сектором, який мав надрегіональне значення. У видобуванні нафти, фінансованому переважно іноземним капіталом, Галичина зі своїми 5% загальносвітового обсягу виробництва, посідала у 1909 році третє місце після США та Російської імперії (Баку, Грозний). Однак, в цілому Галичина залишалася економічно відсталим регіоном Цислейтанії.

Народна освіта та культури етнічних груп

Українці, що були переважно селянами, залишалися у своїй більшості неписьменними, попри безперечні успіхи у сфері народної освіти обох держав: у 1897 році не вміли читати 81% українців віком понад 10 років і 95% українських жінок, що жили в Російській імперії. В росіян рівень неписьменності цього року був значно нижчим, складаючи 71% по всій імперії і трохи більше 60% в Україні. Згідно даних перепису населення, могла читати майже половина євреїв, і 87% причорноморських німців. Після того, як українці ще у XVIII столітті мали вищий, ніж у росіян, рівень писемності, тепер вони значно відставали. Хоча шкільна освіта росіян і українців на початку XX сторіччя успішно розвивалася, усе ж переважна більшість українців до Першої світової війни залишалася неписьменною.

В Галичині частка неписьменних, яка складала 61% українців віком понад 10 років (69% серед жінок), була в 1910 році нижчою, ніж показник у Росії. Проте лише 28% поляків Галичини не могли читати і писати. Перевага русинів, порівняно з українцями в Росії, була більшою, ймовірно, через різні критерії перепису населення, а також пов'язана, насамперед, з давніми традиціями україномовних початкових шкіл. У 1911 році в Галичині існувало 2542 неприватні українські народні школи. Це були переважно однорічні чи дворічні школи у селах, тоді як польські початкові школи часто були кількарічними.

Натомість становлення української мови у середній чи вищій освіті відбувалося з великими труднощами. Втім, у 1910 році працювало дев'ять українських гімназій і десять учительських інститутів. Хоча рівень розвитку україномовної народної освіти значно відставав від рівня розвитку польської — адже в Галичині у 1911 році було не менше, ніж 90 польських гімназій, — частка українців у загальній кількості учнів середніх шкіл і студентів вищих навчальних закладів у період до Першої світової війни постійно зростала. Таким чином, у Галичині, порівняно з Російською імперією, був закладений солідний фундамент. Подібною була ситуація в Буковині, натомість у Закарпатті внаслідок політики мадяризації частка україномовних шкіл суттєво зменшилася. Рівень неписьменності серед українців залишався тут значно вищим, ніж в інших регіонах монархії Габсбургів.

Протягом останніх десятиліть перед світовою війною мережа початкових шкіл у Росії ставала дедалі щільнішою, а в Україні також існували державні, парафіяльні та земські школи, проте у всій Російській імперії не було жодної україномовної початкової школи, не кажучи вже про гімназії чи університети. Відсутність шкільної освіти рідною мовою гальмувала ліквідацію неписьменності серед українців. З іншого боку, російськомовні школи поступово підвищували рівень освіти, і напередодні Першої світової війни дедалі більше українців відвідували семінарії для священиків, гімназії та університети.

В університетах Російської імперії українці розвивали наукову діяльність, наприклад, у Києві — історик В. Антонович і його школа, в Харкові — історик Д. Багалій і мовознавець О. Потебня. Втім, значна частина цих українців, які піднялися вище в соціальній ієрархії, були повністю чи частково русифікованими. Багато хто робив кар'єру в Москві, Петербурзі чи за кордоном. Вони почували себе, зазвичай, російськими вченими, навіть якщо і зберігали український регіональний патріотизм. Слід згадати, наприклад, філософа П. Юркевича, який викладав спочатку в Київській духовній академії, а пізніше в Московському університеті, економіста М. Туган-Барановського, що працював у Петербурзі, та мінералога та геохіміка В. Вернадського, який викладав у Москві. За кордоном здобула славу перша жінка-професор математики Софія Ковалевська та її чоловік, соціолог М. Ковалевський, а також зоолог і бактеріолог І. Мечніков, котрий одержав у 1908 році Нобелівську премію з медицини.

Центр тяжіння української науки та культури — принаймні до 1905 року — містився в Галичині. Хоча Львівський університет був переважно польським вищим навчальним закладом, у якому у 1902 році 73% складали польськомовні та 26% україномовні студенти, там усе ж існувало 10 україномовних кафедр, серед яких кафедра історії, очолювана Михайлом Грушевським. У Львові Грушевський розпочав публікацію своєї монументальної *Історії України-Руси*, що заклала фундамент сучасної української історії. Поза Львівським університетом носієм наукових стремлінь було засноване ще 1873 року Наукове Товариство імені Шевченка, яке під керівництвом Грушевського стало практично українською Академією Наук. У 1898 році Грушевський і Франко заснували науковий журнал *Літературно-науковий вістник*, який з 1905 року виходив у Києві.

У Чернівецькому університеті на Буковині, де українці й румуни складали приблизно чверть загальної кількості студентів, мовою викладання була німецька, а на православному факультеті — українська. В Чернівцях існувала кафедра української мови та літератури, яку очолював мовознавець С. Смаль-Стоцький, який водночас був депутатом Віденського парламенту.

Українська література спершу залишалася вірною своєму народницькому спрямуванню, заснованому Шевченком. Соціально-критична зосередженість на житті селян була притаманна також російській літературі того періоду. Слід назвати народні оповідання Марка Вовчка (псевдонім Марії Вілінської), селянські оповідання Панаса Мирного (Рудченка), проте передусім твори Івана Франка (1856-1916), проза та лірика якого представляли найвищу точку цього періоду української літератури. Ольга Кобилянська, яка жила на Буковині, опублікувала у 1896 році перший український роман на феміністичну тематику.

На рубежі сторіч в українській (як і в російській) літературі з'явилися нові модерністські тенденції, які відмовилися від зосередження тільки на соціальних проблемах. Вони проявилися у творах двох видатних авторів цього часу: в оповіданнях Михайла Коцюбинського (1864-1913) і в поезії Лесі Українки (Лариса Косач) (1871-1913), племінниці М. Драгоманова. Психологічна тематика була притаманна творам Володимира Винниченка, який брав активну політичну участь у діяльності Української соціал-демократичної

робітничої партії. Значну роль у пробудженні української культури відігравав театр, що, починаючи з 1880-х років, діяв на селі, де мандрівні трупи ставили україномовні п'єси з народного побуту. До національно-українських традицій народної музики звертався композитор Микола Лисенко (1842-1912), який походив з козацького роду та залишив по собі багатогранну творчу спадщину. Попри ці зв'язки з фольклором, висока українська культура усе ще залишалася справою вузького прошарку інтелектуальної еліти. Для маси українських селян важливішою залишалася традиційна народна культура. Багатий усний фольклор — прислів'я, народні пісні, байки, легенди, історичні пісні та думи про козаків — були широко розповсюдженими і дедалі частіше записувалися.

Українська наука і культура до Першої світової війни однозначно перебували в тіні російської та польської науки та культури. Хоча інтелектуальне життя Росії було зорієнтоване на дві столиці — Петербург і Москву, однак університети Києва, Харкова та Одеси також стали важливими центрами російської науки, наприклад, теоретичної фізики в Києві чи математики і хімії у Харкові.

Якщо Східна Галичина була П'ємонтом українців, то Галичина в цілому була П'ємонтом поляків. Обидва університети у Львові та Кракові були єдиними польськомовними вищими навчальними закладами, й тому вони стали осередками польської культури і прихистком для інтелігенції з інших регіонів, які утворилися внаслідок поділу Польщі. У Львові вже в 1827* році засновано польську Національно-культурну інституцію «Осолінеум», яка володіла багатими колекціями і розгорнула жваву видавничу діяльність. Львів був місцем розташування польського Історичного Товариства, яке з 1887 року видавало «Історичний квартальник» (Kwartalnik historyczny), який досі залишається провідним польським історичним журналом. З 1901 року у Львові існувало Польське Наукове Товариство.

В Україні існувало кілька центрів єврейської равинської вченості. Ортодоксальне равинство, народний містичний хасидизм і єврейське просвітництво Гаскала (*Haskalah*) у XIX столітті співіснували і конкурували між собою як найважливіші релігійно-ідеологічні напрямки. Бурхливо розвивалася єврейська література, і на івриті, і дедалі частіше на ідиші. Українські євреї складали істотну частку в обох мовних

* Осолінеум засновано у 1815 році — *Прим. ред.*

течіях: у першій це стосується, зокрема, поета Хаїма Нахмана Бялика (1873-1934), що походив з Волині, тривалий час жив у Одесі та писав мовою іврит; у другій — знаменитого письменника Шолом-Алейхема (1859-1916), який народився в Переяславі на Лівобережжі. Традиційна єврейська релігійна шкільна освіта продовжувала існувати, проте дедалі більше євреїв відвідували російські або відповідно польські навчальні заклади і, таким чином, поступово відчужувалися від своєї культури. Напередодні Першої світової війни як у Габсбурзькій імперії, так і в Росії, серед студентів вищих навчальних закладів євреї складали непропорційно велику частку. Деякі з них залишалися у великих містах і відмовлялися від ідишу на користь російської, польської чи німецької мови.

Культури найважливіших етнічних груп України — українців, росіян, євреїв і поляків, — розвивалися не відокремлено, а в рамках різноманітних процесів взаємодії. Особливо Новоросія та Одеса стали котлами, де утворювалися сплави культур. В Одесі зростав Ісаак Бабель (1894-1941), син єврейського комерсанта, пізніше червоноармієць у Кінній армії Будьоного та російськомовний письменник, а також відомий скрипаль Натан Мільштейн. З Новоросії, а саме з Херсонської губернії, походив Лев Давидович Бронштейн, котрий пізніше вже як Троцький мав визначати хід всесвітньої історії. З Єлісаветграду походив Гірш Апфельбаум, котрий вже як Григорій Зинов'єв став президентом Комінтерну.

Значна кількість українців стала всесвітньо відомими як російські письменники. Найвидатнішим з них вже в першій половині XIX сторіччя був Микола Гоголь (1809-1852), який походив з українського козацького роду з Полтавської губернії. У своїх творах він використовував традиції українського фольклору та козацьких пісень. Його повість «Тарас Бульба» є однією з класичних обробок народної творчості на козацьку тематику. В Гоголя проявилася також типова для пізніших особистостей подвійна ідентичність: він, зокрема, писав одній знайомій, що не знає, чи є його душа українською чи російською. В Житомирі, розташованому на українському Лівобережжі, виріс російський письменник Володимир Короленко, мати якого походила з польського шляхетського роду, а батько був сильно русифікованим українцем. З того самого міста походив польський генерал Ярослав Домбровський, що став знаменитим як лідер повстання 1863 року та

Паризької Комуни. Найвидатніша російська поетеса Анна Ахматова також мала свої корені в Україні, про що свідчить її справжнє прізвище Горенко. В Києві жив російський письменник Михайло Булгаков, і він увічнив це місто в своєму романі «Біла гвардія».

Культурними плавильними котлами були також австрійські коронні землі — Галичина та Буковина. У Львові напередодні Першої світової війни було по одному римо-католицькому, греко-католицькому і вірмено-католицькому архієпископу, 19 римо-католицьких, 9 греко-католицьких, вірменська та євангелічна церкви, а також 2 синагоги та численні єврейські молитовні. Іван Франко писав не тільки українською, а й німецькою та польською мовами. У Львові виріс Мартін Бубер, великий єврейський мислитель, що відродив хасидські традиції. З галицьких Бродів походив Йозеф Рот (1894-1939), що став одним з найвидатніших німецькомовних письменників свого часу, а в його творчому доробку велику роль відіграє багатоетнічний світ Галичини. У Львові народився Карл Радек, що пізніше взяв участь у формуванні німецького, російського та польського робітничого руху.

Однак не варто ідеалізувати передвоєнну Україну як багатоетнічний світ, як співіснування та суміш різних релігій, мов, культур і традицій. Адже досить глибокими були соціальні суперечності між релігійними й етнічними групами. Панували бідність, соціальні, політичні та культурно-мовні утиски. Однак на тлі того, що, починаючи з 1914 року, звалилося на населення України, на тлі жахливих страждань і масових убивств, що їх принесли націоналізм, антисемітизм, радянський комунізм і націонал-соціалізм, з'являється певна ностальгія. Ностальгія за тим світом, який, не зважаючи на свої вади, був відкритішим до всього світу, людянішим, барвистішим, аніж сьогоднішній національно-державний світ, «очищений» соціальними й етнічними «чистками» неймовірних масштабів.

10. Війна, революція та невдале державотворення у 1914-1920 роках

Війна, що вибухнула в 1914 році й тривала в Україні до 1920 року, принесла країні величезні руйнування, людські та економічні втрати. Війна була однією з причин революції в Росії, а в Україні також призвела до фундаментального соціального і політичного перевороту. Війна та революція завдали смертельного удару великим багатонаціональним імперіям Східної Європи — Російській, Габсбурзькій та Османській. Народи Центральної та Східної Європи скористалися нагодою і створили національні держави. Українці також проголосили незалежність своєї країни після Жовтневої революції, втім, різні варіанти української національної держави змогли утриматися лише упродовж нетривалого часу. Вже починаючи з 1920 року, вся Україна знову була складовою частиною інших держав, переважно Радянського Союзу, а на заході — Польщі, Румунії та Чехословаччини. Відтоді українці неодноразово запитували себе: чому нам, на відміну від чехів, поляків, литовців, естонців і латишів, не вдалося створити власну національну державу після Першої світової війни?

Між двома вогнями в Першій світовій війні

Перша світова війна призвела до виходу українського питання на міжнародний рівень. Росія розглядала Австрію та Німеччину як закулісних керівників українського національного руху. Натомість у Відні за прагненнями русинів вбачали агресивну панслов'янську Росію. Отже, українці, як це часто бувало у їхній історії, опинилися між вогнями наддержав. Це слід розуміти буквально, адже починаючи з 1914 року, українці воювали безпосередньо між собою: русини в австрійських шинелях, а малороси — у російських.

Українці Галичини першими дізналися наскільки вони були пішаками у грі великої політики. Коли російські війська захоплювали Галичину восени 1914 року, австро-угорські органи влади та війська заарештовували багатьох українців як нібито зрадників і садили у в'язниці. Російські окупанти також ніколи не браталися з русинами, а російський генерал-губернатор граф Г. Бобринський розглядав Східну Галичину як «*исконно русские земли*». Він одразу застосував силу проти національного руху і проголосив: «Я впроваджу тут російську мову, російські закони та інституції». Періодика рідною мовою та українські національні інституції заборонили, а українську мову вигнали зі шкіл.

Греко-католицька церква також зазнала переслідувань. Багато священнослужителів, на чолі з Андреєм Шептицьким (1865-1944), який був митрополитом починаючи з 1900 року, були заарештовані та відправлені на заслання до Росії. Шептицький походив з полонізованого шляхетського роду, один з його братів став польським генералом, інший — залишився польським землевласником. Після військової служби в австрійській армії та здобуття юридичної освіти в Краківському університеті у 1888 році Шептицький перейшов від римо-католицької до греко-католицької віри та був посвячений на священика у 1892 році. Вісім років потому він став митрополитом Галичини і Буковини. Напередодні Першої світової війни він мав великі заслуги як подвижник наукових і культурних прагнень, зокрема заснував Український національний музей у Львові. Він був також членом Галицького Сойму і Віденського Парламенту.

Особливо безжально російські війська чинили з обвинуваченими у шпигунстві євреями Галичини. Коли в травні 1915 року росіяни знову були змушені залишити найбільшу частину Галичини, вони силою евакуювали багатьох українців. Австрійські органи влади, які урочисто повернулися, продовжили репресивну політику: багато українців були заарештовані та вислані до Австрії. Тепер Центральноєвропейські держави (Німеччина та Австро-Угорщина) шукали співробітництва з поляками: у листопаді 1916 року вони проголосили Польщу (без Галичини) незалежним королівством і розширили автономію Галичини, де домінували поляки, в рамках Габсбурзької імперії. Тобто Відень продовжив співробітництво з польською елітою, і водночас вважав русинів ненадійними

іредентистами*. Такі ідеї існували, хоча українці Габсбурзької імперії в 1914 році заявили про свою лояльність до імператора, а також довели її формуванням добровільних загонів Січових стрільців. «Союз звільнення України», заснований у Львові емігрантами з Росії, після початку війни намагався залучити Центральноєвропейські держави до боротьби за українську справу проти Росії, проте без успіху.

Хоча українці Російської імперії заявили про свою лояльність і брали участь в боях у складі царського війська, початок Першої світової війни тут теж викликав нову хвилю репресій. Були заборонені найважливіші українські видання та організації, які тоді існували. Історика Грушевського, що виступив як лідер національно-культурного відродження, у 1916 році вислали далеко в Росію.

Революція в Росії та в Україні

Тільки крах російської автократії у Лютневій революції 1917 року приніс загальну лібералізацію політичного та культурного життя. Всі жителі Росії одержали основні громадянські права і свободи та індивідуальні національно-культурні права. Однак Тимчасовий уряд принципово дотримувався ідеї «єдиної та неподільної Росії» і не надав національностям — за винятком поляків і жителів Фінляндії — жодних колективних територіальних прав. Тимчасовий уряд і другий носій двовладдя, Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, недооцінювали значення національної проблеми, яка була тісно пов'язана з невирішеними соціальними проблемами. Рішення обох проблем відкладалося до скликання Установчих зборів, куди потрібно було вибрати делегатів.

У 1917 році найважливішим суперником Тимчасового уряду на периферії стала політична організація українців. Це було справді несподівано, зважаючи на відставання у процесі формування українського нації. Через тиждень після Лютневої революції представники різних суспільних груп заснували в Києві Українську Центральну раду, щось на кшталт передпарламенту. Кількома тижнями пізніше Всеукраїнський Національний конгрес легітимізував Раду. Провідну роль виконувала створена ще до війни партія Товариство українських поступовців, а її керівника Михайла Грушевського обрали Президентом Центральної Ради. Спершу українська Центральна Рада заявила про свою лояльність до Тимчасового уряду і переслідувала поміркувану мету досягнення національно-територіальної автономії України в рамках Російської федеративної республіки.

* Походить від назви партії іредентистів, програмною вимогою якої було об'єднання Італії на етнічних та мовних засадах. — *Прим. ред.*

Однак протягом 1917 року разом із соціальними та політичними рухами всієї Росії, зазнали радикалізації також і цільові настанови українців. Від поміркованих поступовців і соціал-федералістів керівництво Радою перейшло спочатку до Української Соціал-демократичної робітничої партії, яка, починаючи з 1907 року, діяла у підпіллі та поєднувала національні вимоги із соціальними. Її лідер, письменник Володимир Винниченко (1880–1951), став у червні першим головою Генерального Секретаріату Ради, першого уряду України.

10 червня 1917 року Центральна Рада проголосила автономію України. Задля підкреслення зв'язку з указами козацьких гетьманів Маніфест назвали Універсалом у якому містилося патетичне звернення до «всього українського народу»:

> «Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так: Хай буде Україна вільною!... Український народ! Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й роспаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ (робітників), народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним».

Через тиждень Тимчасовий уряд відреагував зустрічним закликом і знову вказав на необхідність скликання Установчих зборів:

> «Це є також і вашим завданням, громадяни України! Чи не є ви частиною вільної Росії? Хіба не зв'язана доля України нерозривно з долею всієї звільненої Росії? Хто може сумніватися в тому, що Росія буде забезпечувати права всіх її народів під знаком необмеженої демократії?... Брати-українці! Не вибирайте фатальну дорогу розколу сил звільненої Росії! Не відривайтеся від спільної батьківщини!»

Конфлікт між Центральною Радою і Тимчасовим урядом вдалося залагодити в червні шляхом досягнення компромісу: Тимчасовий уряд визнавав Раду та її Генеральний секретаріат як de facto представництво української нації. Разом з тим російський центр поступився

частиною влади національному українському органу. Цей відхід від принципу «єдиної та неподільної Росії» призвів до урядової кризи в Петрограді, а більшість ліберальних членів уряду подало у відставку*. Результат переговорів з Петроградом Рада оприлюднила 16 липня у своєму Другому Універсалі.

Однак, уже влітку 1917 року динаміка розвитку подій визначалася не стільки урядом і партіями, що представляли лише тонкий прошарок інтелігенції, скільки соціальними рухами нижніх верств. Як у Росії, так і в Україні протягом 1917 року значною мірою відбулася стихійна аграрна революція. Українські селяни забирали у своє володіння землі польського і російського дворянства. Частина селян організувалася в рамках Української Селянської спілки та Рад селянських депутатів. Україномовна газета Селянської спілки «Народня Воля» у травні 1917 року досягла накладу у 200 000 примірників. У червні приблизно 1 000 делегатів зібралися на Першому Всеросійському селянському з'їзді, що вимагав не тільки вирішення земельного питання, а й політичної автономії України. Одночасно організовувалася велика кількість українських солдатів, які формували власні військові частини та під час кількох з'їздів виступали із соціальними та національними вимогами.

Для мобілізованих мас українців поступки з боку Тимчасового уряду були вже недостатніми. Рада дискредитувала себе в їхніх очах, коли діяла заодно з Тимчасовим урядом, що не був готовий вирішувати невідкладні соціальні проблеми, передусім земельне питання. Крім того, виникли конфлікти серед представників політично недосвідченого українського керівництва. Українська партія соціалістів-революціонерів, заснована лише у квітні 1917 року, стала наприкінці літа керівною силою. Подібно до російських соціалістів-революціонерів вона представляла радикальний популізм, що поєднував аграрно-революційні вимоги з національними.

Протягом літа 1917 року дійшло також до конфліктів між українським національним рухом і неукраїнськими політичними силами. Після Лютневої революції росіяни запровадили двовладдя, створивши у найважливіших містах України, так само як у Петрограді, комітети Тимчасового уряду та Ради робітничих і солдатських депутатів. Хоча Центральна Рада влітку намагалася здобути підтримку не українців, обіцяючи їм культурну автономію та визнаючи за ними право на 30%

* На знак протесту з Тимчасового уряду вийшло троє міністрів-кадетів — *Прим. ред.*

місць у Раді, однак більшість російського міського населення скептично ставилася до української національної справи і надалі орієнтувалася на російські партії кадетів або соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, а євреї переважно були прихильниками своїх власних соціалістичних і сіоністських партій. Відображенням співвідношення політичних сил в Україні є результати проведених у листопаді 1917 року — себто вже після перевороту більшовиків — виборів до Установчих зборів. У своїй більшості неукраїнські жителі міст і промислових районів на Півдні проголосували за російські та єврейські партії, більшовики одержали в цілому лише 10%, а в містах приблизно чверть голосів. На селі очевидну перемогу здобули українські партії, передусім партія українських соціалістів-революціонерів. У чотирьох основних українських губерніях українські партії одержали понад 70% голосів. Отже, вибори до Установчих зборів свідчать про те, який великий поштовх для соціальної та політичної мобілізації пережили українські селяни в 1917 році.

Жовтнева революція в Петрограді фундаментально змінила розстановку політичних сил у Російській державі. Більшовики намагалися здобути підтримку неросіян, виступаючи з вимогою надання народам права на самовизначення разом з правом на відокремлення, однак серед українців вони отримали незначну кількість прихильників. Проте Декрети про землю та мир і Декларація прав народів Росії ще раз пробудили надії. Тому українська Центральна Рада тимчасово співробітничала з більшовиками, щоб вигнати війська Тимчасового уряду з Києва*. 7 листопада 1917 року Третім Універсалом Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки як автономної частини Російської федерації.

Україна в громадянській війні: перебіг подій

Однак більшовики не могли з цим змиритися. Ленінська партія підпорядковувала право націй на самовизначення принципові класової боротьби. Вона хотіла мати централізовану державу і монополію на владу. Після політичних невдач у Києві 12 грудня більшовики створили в Харкові Український Радянський уряд і розпочали військову окупацію України, що підтримувалася повстаннями в містах. Центральна Рада намагалася одержати підтримку від союз-

* Центральна Рада не співробітничала з більшовиками і не визнавала Раднарком, а скористалася боротьбою більшовиків з Тимчасовим урядом і проголосила Третій Універсал — *Прим. ред.*

ників — Центральноєвропейських держав (Німеччини та Австро-Угорщини), однак потрапляла в дедалі скрутніше становище. 12 січня 1918 року (25 січня за новим календарем) своїм Четвертим Універсалом Центральна Рада проголосила незалежність України: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу».

Двома тижнями пізніше, 26 січня (9 лютого), більшовики захопили Київ. Майже одночасно 9 лютого, Центральноєвропейські держави уклали з Центральною Радою сепаратний мир і визнали незалежну українську державу. Вони пообіцяли надати військову допомогу проти більшовиків і вимагали за це постачання продовольства.

Після зриву мирних переговорів з Радянською Росією, Центральноєвропейські держави в лютому розпочали наступ своїх військ, що через кілька тижнів призвело до окупації України. Уже 1 березня (за новим календарем) вони зайняли Київ і привели до влади Центральну Раду. Згідно з умовами Брест-Литовського мирного договору, Російська Радянська Республіка 3 березня 1918 року змушена була визнати незалежність України. Втім, невдовзі виникли суперечності між німецькою військовою адміністрацією, яка насамперед була зацікавлена в постачанні продовольства з України, і Центральною Радою, яка мала есерівську орієнтацію і не могла забезпечити виконання цих вимог. Вже 29 квітня вони призвели до повалення Центральної Ради і призначення нового уряду на чолі з Павлом Скоропадським під протекторатом Німеччини.

Генерал і великий землевласник П. Скоропадський (1873-1945) був нащадком давнього козацького роду, що вже дав гетьмана два століття тому. Новий Гетьманат свідомо продовжував традиції колишньої української державності. За допомогою старих, російських і русифікованих українських еліт, а також німецької військової адміністрації, новий уряд намагався відновити мир і порядок в Україні та створити апарат керівництва державою. Він сприяв україномовній шкільній освіті всіх рівнів, а 14 листопада 1918 року була заснована Українська Академія Наук. У соціальній сфері уряд Скоропадського хотів відновити *Status quo* і повернути землевласникам їхні землі. Водночас він був змушений організовувати постачання зерна до Німеччини. Прихильники Центральної Ради та українських селянських мас рішуче відмовлялися підтримувати консервативний режим

Скоропадського. 10 тисяч українських селян повстали та вели запеклі бої з німецькими військами.

Влітку національна опозиція заснувала спрямований проти Гетьманату Скоропадського Український Національно-Державний Союз, який у ніч на 14 листопада 1918 року створив повстанський уряд під назвою Директорія, що складався з п'яти осіб на чолі з Володимиром Винниченком. Директорія швидко здобула прихильників серед українських селян і солдатів Гетьманату. Після відходу німців і втечі Скоропадського 14 грудня війська Директорії увійшли в Київ. Директорія Української Народної Республіки стала четвертим урядом України у 1918 році. Атмосферу періоду громадянської війни з точки зору російської верхівки Києва відобразив Михайло Булгаков у своєму творі «Біла гвардія», зокрема в невеликому епізоді переходу влади від Скоропадського до Директорії.

У 1919 році Україна стала основним місцем подій громадянської війни, у якій було не тільки протистояння більшовиків і контрреволюційних білих армій, а також і втручання з боку Польщі та інтервенційних військ Антанти. Українські селяни за свої цілі боролися за допомогою власних військових підрозділів, які часто діяли під командуванням козацьких отаманів. У керівництві Директорії теж були конфлікти між фракцією на чолі з Винниченком, яка мала виразне соціалістично-революційне спрямування, та групою національно-демократичної орієнтації, об'єднаної навколо обдарованого воєначальника Симона Петлюри (1879-1926). Через хаотичну ситуацію Директорія була не спроможна проводити хоч якусь послідовну політику. 22 січня 1919 року напередодні нового більшовицького наступу здійснилася давня мрія українського національного руху — Злука українських земель: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна».

Після краху Габсбурзької імперії в Західній Україні відбулася реорганізація національних українських сил. У жовтні 1918 року у Львові була сформована Українська Національна Рада. Вона взяла владу в населеному переважно не українцями Львові та проголосила 9 листопада Західноукраїнську Народну Республіку, проте незабаром Львів знову перейшов до поляків. Надпартійний уряд,

Державний секретаріат, створив органи державного управління та військо, ядро якого формували Січові стрільці під командуванням Євгена Коновальця. В січні 1919 року цей уряд прийняв рішення про об'єднання зі Східною Україною. Однак Польща, яка відновила державність, не хотіла змиритися з втратою Галичини. У воєнному конфлікті з Польщею західні українці не одержали підтримки ні від Антанти, ні від Директорії, яка у військовому відношенні також перебувала в скрутному становищі, і тому влітку 1919 року зазнали поразки від польських армій.

6 листопада 1918 року українська організація взяла владу в Чернівцях і мала наміри об'єднати Північну Буковину із Західноукраїнською Народною Республікою. Проте, вже через кілька днів румунські війська зайняли місто. В Закарпатті 9 листопада 1918 року Русинська Національна Рада висловилася за існування в межах Угорщини, проте навесні 1919 року чехословацькі війська зайняли територію, а 8 травня 1919 року Центральна Русинська Рада об'єдналася з Чехословаччиною. Таким чином, до літа 1919 року західноукраїнські землі були поділені між Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

У листопаді 1918 року в Східній Україні більшовики сформували український радянський уряд на чолі з Георгієм П'ятаковим* і Християном Раковським** і на початку лютого 1919 року вдруге вступили у Київ. Спочатку українські селяни масово підтримували радянський уряд, однак їхні надії були зраджені, тому невдовзі вони знову відвернулися від нього. Директорія втекла на Поділля, де Симон Петлюра замінив Винниченка як ключова особа. Там до військ Директорії приєдналися війська Української Галицької Армії, що відступили зі Східної Галичини, і разом вони рушили на Київ. Проте не національно-українські сили, а солдати підтриманої Антантою російської Добровольчої армії під командуванням білого генерала Денікіна влітку 1919 року вигнали більшовиків з України. 31 серпня західноукраїнські війська зайняли Київ, однак того самого дня вони відступили з міста на користь військ Денікіна***. Білі хотіли відновити «єдину та неподільну Росію» і тому відмовлялися від співробітництва з Українською Народною Республікою*. Останніми можливими союзниками для Петлюри залишалися тільки поляки, яким він 2 грудня 1919 року уступив Галичину та Західну Волинь. Співробітництво з Польщею, владу якої над Галичиною визнав Петлюра, автоматично привело до розриву із ЗУНР, уряд якої виїхав на еміграцію у Відень.

Вже наприкінці 1919 року більшовики втретє зайняли Київ і вигнали Денікіна і з інших регіонів України. Вони були змушені ще раз залишити місто, коли 7 травня 1920 року польські підрозділи під командуванням Юзефа Пілсудського, підсилені військами Петлюри, захопили Київ. Однак уже в червні їх вигнала Червона армія. Таким чином, у Києві відбулася дев'ята за два з половиною роки зміна влади. Це тривало до наступного року, аж доки більшовики не здолали опір селянських партизанів і не здобули контроль над Україною.

Пізніше в результаті Паризької та Ризької мирних угод кордони були визначені по-новому. Підтвердилася належність Північної Буковини та Бессарабії до Румунії, Закарпаття до Чехословаччини, а Галичини до Польщі, в обох останніх випадках із застереженнями про надання автономії. Західноукраїнський емігрантський уряд представив справу на розгляд Ліги Націй, і лише в 1923 році вона визнала приналежність Східної Галичини до Польщі, спершу тільки на 25 років. Згідно з Ризькою мирною угодою, у 1921 році радянський уряд відмовився на користь Польщі від Західної Волині, яка раніше підпорядковувалася царській Росії.

Події 1917–1920 років в Україні були надзвичайно бурхливими. Одночасно діяли різні політичні сили та військові формування. Зв'язки між окремими регіонами та між містом і селом постійно переривалися. На значній території України панували анархія та хаос. Далі я хотів би дати стислу характеристику тим силам, які брали участь у громадянській війні.

* Йдеться про Тимчасовий «незалежний» уряд створений 20 листопада 1918 року — учасники П'ятаков, Затонський, Коцюбинський, Сергєєв, Ворошилов, Антонов — *Прим. ред.*

** Християн Раковський став головою уряду УСРР в Харкові 29 січня 1919 року — *Прим. ред.*

*** Війська Української Галицької Армії увійшли в Київ спільно з військами Української Народної Республіки, а угоду про добровільний відхід з міста з денікінцями, які увійшли в місто того самого дня з іншого боку, підписав від імені УГА генерал Кравс — *Прим. ред.*

* Йдеться про спільний антибільшовицький союз армії УНР та Добровольчої армії — *Прим. ред.*

Україна у громадянській війні: діючі сили

1. З української точки зору на передньому плані перебували *національні сили*. Чотири українські уряди у 1917–1920 роках не суттєво відрізнялися один від одного.

Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат були першими автономними політичними інституціями сучасної України. Викликає подив те, що вони змогли так швидко сформуватися і здійснювати значний вплив й на загальноросійську політику. Центральна Рада прагнула поєднати ліберально-демократичні та соціалістичні цільові настанови з національними вимогами і спочатку мала справді широке коло прихильників. Однак у хаосі 1917 року вона не спромоглася створити ефективну систему державного управління та державні інституції, відповідальні за підтримку та захист існуючого ладу. Зростання радикальних настроїв селян помітно позбавляло її соціальної бази. Проте до Жовтневої революції Центральна Рада залишалася важливим політичним органом, і саме вона, незадовго до свого падіння, проголосила незалежність Української Народної Республіки.

Перебуваючи під протекторатом німецьких окупаційних військ, Гетьманат Скоропадського намагався прискорити українське державотворення. Однак він залишався непопулярним як через свою реакційну соціальну політику, так і через своє співробітництво з німцями, зацікавленими Україною як постачальницею зерна. Режим, що виступав під вчорашніми гаслами, не міг би вижити без німецької підтримки.

Завдяки своєму особовому складові Директорія Української Народної Республіки продовжила лінію Центральної Ради. Під керівництвом Винниченка завдяки есерівській програмі вона спромоглася ще раз мобілізувати широкі верстви населення. Однак при цьому не приділялося достатньо уваги розбудові державної та військової організації, тому українські національні сили поступалися своїм супротивникам, які з усіх боків насувалися на Україну. У військових конфліктах громадянської війни великого впливу набув воєначальник Симон Петлюра, який витіснив Винниченка. Одночасно основні акценти програми Директорії змістилися від есерівських соціальних цілей до національних.

За умов анархії 1919 року Директорія майже втратила будь-який контроль над Україною. Українські селяни об'єднувалися в численні автономні збройні формування під командуванням самовладних отаманів. Вони частково підтримували війська Петлюри, однак при цьому залишалися абсолютно незалежними в діях у своїх регіонах. Вони частково відповідальні зі жахливі єврейські погроми, що відбувалися під час громадянської війни в Україні. Більшість селян і міщан незабаром розчарувалася в Директорії і багато хто перейшов до більшовиків. Крім того, недостатній ефективності та слабкому контролю сприяв військовий тиск, що чинився з боку обох російських супротивників у роки громадянської війни, і тому навесні 1919 року Директорію витіснили на невелику територію на Південному Заході України. Через коаліцію з поляками, на яку Петлюра наважився на завершальному етапі громадянської війни, він невдовзі втратив частину своєї популярності, а також розпалася його коаліція із західними українцями.

На спосіб діяльності уряду Західноукраїнської Народної Республіки суттєво вплинули австрійські традиції. Він дотримувався поміркованої політичної програми і отримав широку підтримку українського населення. Спираючись на те, що процес формування нації тут просунувся набагато далі, урядові ЗУНР вдалося здійснити важливі кроки на шляху державотворення. Його невдача пов'язана передусім з тим, що без союзників він не мав жодного шансу на успіх у змаганні з польською державою, яка була набагато сильнішою у воєнному відношенні.

2. Найважливішим інструментом *більшовиків* була дисциплінована, добре навчена Червона армія, що переважала українські збройні сили. Крім того, в Україні вони могли спиратися на частину міського російського та єврейського населення і на індустріальних робітників Східної та Південної України, які в більшості неприхильно ставилися до українських національних рухів. Комуністи України ще в 1920 році на чотири п'ятих складалися з не українців.

З самого початку метою більшовиків було безпосереднє панування над Україною, економічні ресурси та геополітичне розташування якої мали вирішальне значення для виживання радянської держави. Однак не існувало єдиної думки як досягти цієї мети. Ліве партійне крило під керівництвом П'ятакова виступало за насильницьке вторгнення, захоплення влади та безпосереднє впровадження комунізму. Праве крило висловлювалося за гнучкішу політику співробітництва з

певними національними силами й уважніше ставлення до більшості селянського населення. В роки воєнного комунізму перемогу здобув лівий варіант. Під час свого майже піврічного панування у 1919 році більшовики виявили повне нерозуміння потреб українських селян, не кажучи вже про національні сили. Вони націоналізували землю, організували комуни і колгоспи, насильно вилучали велику кількість зерна. Реакцією українського селянства стала низка антибільшовицьких повстань.

Тільки після другого невдалого періоду більшовицької влади Ленін піддав гострій критиці «великоросійський імперіалізм і шовінізм», а в грудні 1919 року домігся проведення поміркованої лінії: він пообіцяв федеративний зв'язок України з Радянською Росією, вільний розвиток мови і культури, а також розподіл землі серед селян. Ця гнучка політика полегшила третє загарбання України Червоною армією у 1920 році. Однак на практиці, як і в Росії, продовжувалася конфіскація зерна, що знову розбудило опір українських селян.

3. *Білі антибільшовицькі війська* вже у 1918 році розташувалися в Південній Україні, а в 1919 році генерал Денікін спромігся поширити режим військової диктатури на великі частини Східної та Південної України. Добровольча армія Денікіна у воєнному відношенні була сильною, а його програма відродження Російської імперії знайшла прихильників серед переважно російської верхівки України.

Втім, його реакційна аграрна політика відлякувала селян, монархізм — лібералів, а великоросійський націоналізм і відкидання самостійності української нації — національну українську інтелігенцію. Білі війська також тероризували погромами євреїв. Хоча Денікін подавав надії на здійснення бажання про скликання майбутніх Установчих зборів формально демократичним шляхом — проте його реакційна програма заважала переважній більшості населення України сприймати його як прийнятного союзника. Денікін також відмовлявся від співробітництва з національно-українськими силами Петлюри. Його воєнні успіхи частково можна пояснити підтримкою з боку інтервенційних військ Антанти.

4. У 1918-1920 роках *іноземні війська* неодноразово здійснювали окупацію частин України, переслідуючи при цьому власні цілі.

У 1918 році німецькі окупаційні війська розглядали Україну передусім як постачальницю зерна, що мусила забезпечувати хлібом голодуючу Німеччину. Примусове вилучення зерна зробило окупаційну владу і консервативний режим Скоропадського особливо непопулярними. На відміну від інших іноземних інтервентів, Німеччина та Австро-Угорщина проявляли певне розуміння інтересів української нації, яку вони сподівалися протиставити в якості буфера російському та радянському супротивнику.

Натомість держави Антанти, які втрутилися у громадянську війну наприкінці 1918 року, розглядали українців не як самостійну націю, а як складову частину нації російської. Їхньою метою було повалення більшовицької влади та відновлення *Ancien Regime* (старого режиму) як сили, що протидіє Німеччині. Тому вони послідовно підтримували білих генералів у їхній боротьбі проти більшовиків. В Україні це були насамперед французькі війська, що надавали білим спочатку воєнну, а потім і матеріальну підтримку, а також захищали їхні цільові настанови. Тому узгодження дій з українськими національними урядами, які, окрім іншого, ще й мали виразне соціалістичне забарвлення, взагалі не було предметом обговорення.

Відроджена польська держава, починаючи з кінця 1918 року, втягнулася у війну із Західноукраїнською Народною Республікою за Східну Галичину. З польської точки зору це була законна боротьба за давні польські території. Поляки не вважали русинів самостійною нацією. Коли у 1920 році разом з військовими з'єднаннями Петлюри польська армія швидко рушила у Східну Україну, йшлося не про звільнення України, а про війну проти Радянської Росії. Втім, поляки майже не здобули підтримки у Східній Україні.

5. За своєю чисельністю українські селяни були найважливішою силою у громадянській війні. Аграрна революція була однією з найважливіших рушійних сил подій періоду 1917-1920 років. У 1918 році селянські повстання набули особливо великих масштабів, вони спрямовувалися не лише проти землевласників, а й проти німецьких окупантів та вилучення ними зерна. Подібна ситуація повторилася наступного року у спротиві владі «білих». Це свідчить про те, що національні цільові настанови не були чужими для українських селян. Проте пріоритетними для них були соціальні прагнення: вони хотіли більше землі, поділу великих землеволодінь без відшкодування. Селяни прагнули здійснити цю спрямовану на досягнення соціальної рівності радикальну програму власними силами. Цей аграрно-

революційний рух був стихійною реакцією на крах політичного та соціального ладу. Українські уряди намагалися керувати селянами і здійснювати контроль над ними, однак безуспішно. Але вони змушені були забезпечити собі підтримку з боку селян, тому політика більшості українських урядів мала соціально-революційне спрямування.

Послідовніша аграрна програма більшовиків завоювала симпатії українських селян. Багато селянських отаманів перейшли на бік більшовиків, наприклад, у 1918 році проти Скоропадського і на початку 1919 року через розчарування в Директорії. Проте радикальна аграрна політика більшовиків у 1918 і 1919 роках, їхнє безцеремонне втручання у традиційний світ села та їхні насильницькі методи вилучення зерна призвели до того, що незабаром селянські сподівання на більшовиків знову зникли.

Все, що їм залишалося, — зміцнювати традиційні захисні позиції проти зовнішнього оточення, проти всіх інтелігентів, проти міста. Протягом цих років серед українських селян знову ожили давні козацькі та гайдамацькі ідеали. У деяких селянських вождів, зокрема і в русифікованого Нестора Махна, цей козацький егалітаризм поєднувався з анархічними ідеями. У 1919 році в Південно-Східній Україні Махно сформував збройні сили, що налічували кількадесят тисяч чоловік. Український неокозацький селянський анархізм і його часткове втілення в махновському Гуляйполі привернули велику увагу в історичних дослідженнях. Інші сільські партизани також ускладнювали життя правителям і окупантам. У 1920 році, коли перемогла поміркована лінія більшовицької аграрної політики, вища точка аграрної революції була перейдена і в серпні 1921 року Червона армія розбила бойові групи Махна.

6. *Росіяни і євреї*, що разом складали більшість населення в усіх великих містах і промислових центрах, були принципово скептично налаштовані стосовно національних українських урядів. Їхні партії частково співпрацювали з Центральною Радою, однак пізніше російські робітники, здійснюючи збройні повстання, знову підтримували більшовиків, а рештки російської еліти — спочатку Скоропадського, а пізніше білих.

Євреї України опинилися в особливо скрутному становищі. Катастрофа старого ладу викликала, як це вже було під час революції 1905 року, активізацію антисемітського руху. Починаючи з 1881 року,

євреїв змішували в одну купу з революціонерами: тепер антикомуністичні сили ототожнювали євреїв з більшовиками, хоча незначна меншість русифікованих українських євреїв взяла активну участь у партії Леніна. Протягом революційного 1917 року та до осені 1918 року ситуація залишалася на диво спокійною, однак 1919 і 1920 роки громадянської війни принесли в Україну хвилю погромів, масштаби яких перевищили все, що відбувалося упродовж попередніх десятиліть. Було вбито щонайменше 30 000 євреїв, значно більше зазнали поранень та втратили своє майно.

Дослідники не дійшли спільної думки, хто несе відповідальність за ці жахливі масові вбивства та руйнування. Безперечно, в цьому насамперед взяли участь солдати, росіяни й українці, а в Галичині також поляки. Українські дослідники найважливішими злочинцями вважають частини Добровольчої армії Денікіна, що буцімто систематично винищували цілі єврейські громади; українських селян під командуванням самовладних отаманів вони звинувачують лише у стихійних, соціально умотивованих єврейських погромах. З єврейської точки зору, головними відповідальними суб'єктами були війська Директорії та Головний Отаман Петлюра, а єврейські погроми періоду громадянської війни зараховують до давньої традиції українського антисемітизму, започаткованої в середині XVII сторіччя. Згідно з цим, логічно, що єврей Самуїл Шварцбард у 1926 році в Парижі вбив Симона Петлюру, щоб помститися за єврейські погроми, а наступного року суд його виправдав. Новітні дослідження сходяться на думці, що військові частини Директорії здійснювали єврейські погроми. Наприклад, у лютому 1919 року, військові підрозділи українського коменданта Семосенка вбили у Проскурові близько 2000 євреїв. Однак це, очевидно, відбувалося не за вказівкою уряду. Петлюра та головні українські політики не були антисемітами: вони надали національно-персональну автономію євреям, так само як росіянам і німцям, і включили євреїв до складу уряду. Проте вони не контролювали свої війська і не могли перешкодити їхнім актам насильства.

Хоча більшість єврейських погромів у 1919 і 1920 роках здійснювалася, з одного боку, білими військами Денікіна, що складалися переважно з російських офіцерів і козаків, серед яких був поширений антисемітизм, а з іншого боку, — незалежними українськими

бойовими групами та селянами, через це не можна повністю виправдати і звільнити від будь-якої відповідальності уряд Української Народної Республіки. Єврейські погроми кидають тінь на український визвольний рух. Подібно до того, як відбувалося під час повстання під керівництвом Богдана Хмельницького, так і тепер, період українського державотворення збігся з періодом масового вбивства євреїв. Погроми 1919 та 1920 років для євреїв України були жахливим досвідом, який завдав великої шкоди їхньому ставленню до українців.

Крах держави: внутрішні та зовнішні чинники

Короткий період між 1917 і 1921 роками є надзвичайно важливим для національних уявлень українців про історію. Знову постають два запитання: чому, на відміну від багатьох інших народів, українцям не вдалося після Першої світової війни зберегти незалежну національну державу? Чому більшовики перемогли в громадянській війні?

Для поразки української національної держави велике значення мало те, що шанс державотворення з'явився у той момент, коли процес формування української нації у Російській імперії досяг свого політичного етапу лише на початку XX ст. Соціальна база нації була тонкою, міста і промислові регіони мали російський і частково єврейський характер. Основна маса українських селян ще не була охоплена національною ідеєю. Не вистачало політичного досвіду, підготовлених кадрів і стабілізуючих інституцій для керівництва великою державою. Українські уряди, в яких домінувала інтелігенція, мали залучити на свій бік селян. Цій меті служила їхня аграрно-соціалістична орієнтація, однак її не вдалося послідовно запровадити в життя. Інтелектуальне керівництво не було згуртованим, а навпаки — постійно сперечалося з приводу програм і політичної тактики.

З іншого боку, поява національних урядів і висунута ними вимога незалежності на тлі суттєво уповільненого формування української нації та етнічної неоднорідності населення України, аж ніяк не було чимось самозрозумілим. Той факт, що вперше виникла сучасна українська держава, робить коротку та бурхливу історію Української Народної Республіки важливим етапом формування української нації.

Внутрішні слабкості та уповільнене формування нації були не єдиними і навіть не вирішальними причинами поразки української національної держави. В цілому більшу вагу мали зовнішні обставини. Свідченням цього є приклад русинів Галичини, в яких формування нації просунулося набагато далі і які набули політичного досвіду в австрійській конституційній державі та створили свої інституції. Проте Західноукраїнська Народна Республіка не змогла довго вистояти перед польськими військами.

У 1917-1920 роках українці перебували в епіцентрі російської громадянської війни та міжнародних конфліктів. Як і в часи Богдана Хмельницького, самі вони були надто слабкими, щоб відстояти свою незалежність. Ні більшовики, ні білі, ні інтервенційні війська Антанти, ні Німеччина чи Польща не були зацікавлені в незалежності України. Усі вони не сприймали українців як націю, а використовували їх з позиції сили як інструменти для власної політики. Ніхто не пропонував себе в якості союзника для українських урядів, і українська національна держава, полишена на власні сили, не мала жодного шансу на виживання в ситуації 1917–1920 років.

Чому більшовикам вдалося підкорити своїй владі найбільшу частину України? Окрім цього, постає також питання про те, якій з інших зацікавлених сил це могло би вдатися. На основі попередніх міркувань ми викреслюємо українські національні уряди, німців і держави Антанти. Залишаються «білі» росіяни і поляки. Порівняно з ними більшовики мали сильнішу та дисциплінованішу армію, більш згуртоване та краще організоване політичне керівництво і привабливішу програму для народних мас українців. Хоча більшовики своєю грубою аграрною та національною політикою протягом 1918 і 1919 років дезавуювали свої теоретичні цільові настанови та значною мірою втратили ті симпатії, які виявила до них частина українського селянства. Проте білі та поляки були ще менш прийнятними для народних мас українців. Пізніше, у 1920 році, коли більшовики перейшли до гнучкішої політики, більшість росіян та євреїв вважали їх рятівниками, а українська інтелігенція та втомлені тривалою війною і колосальними руйнуваннями українські селяни — меншим злом, порівняно з реакційними білими і поляками. Це був вирішальний поворотний пункт не тільки для історії України, а й для всієї Російської держави, що остаточно визначив результат громадянської війни на користь червоних.

Наприкінці XX сторіччя Україна знову відіграла ключову роль, цього разу в процесі розпаду Радянського Союзу. Хоча тепер, у процесі формування української національної держави, також проявилася ціла низка внутрішніх слабкостей, але процес утворення української нації протягом двадцятих і п'ятдесятих років просунувся далі. Однак зовнішня ситуація наприкінці XX сторіччя була набагато сприятливішою. Тепер процесу не передувала ні велика війна, ні громадянська війна навколо спадщини радянської імперії, ні втручання у конфлікти сусідніх держав. Хоча західним державам знадобилося досить багато часу, щоб змиритися з кінцем імперії, але цього разу вони не підтримали реакційні російські сили. Таким чином, всупереч поганій економічній ситуації, українська держава нині має значно кращі стартові можливості, ніж це було 75 років тому.

11. Українська Соціалістична Радянська Республіка: національне будівництво у двадцяті, терор у тридцяті роки

Після війни, яка в цілому тривала шість років, Україна була цілком виснажена та знекровлена. Промисловість була переважно зруйнована, а обсяг її виробництва впав до однієї десятої частини довоєнного рівня. Сільське господарство теж розвалилося, не в останню чергу внаслідок насильницького вилучення зерна в період воєнного комунізму. У 1921 року дійшло до голоду, що коштував Україні сотень тисяч, а Півдню Росії — мільйонів жертв.

Катастрофічна економічна ситуація та опір з боку селян і робітників різних національностей змусили більшовиків визначити нові пріоритети. Головним стало відновлення економіки, політична консолідація радянської влади та стабілізація розхитаних соціальних відносин, особливо на периферії. Насамперед необхідно було інтегрувати в Радянську державу селян, яких воєнний комунізм піддав насильницькій експлуатації та які усе ще складали більшість населення. Цим цілям служила проголошена Леніном у березні 1921 року «нова економічна політика» — гнучка соціальна та економічна політика, покликана подолати економічну, соціальну і політичну кризу в країні за допомогою функціонування частково дозволених ринкових елементів.

Економічна відбудова здійснилася напрочуд швидко: вже у 1926 році українська промисловість виробляла 95% довоєнного обсягу продукції. Відмова від примусових методів хлібозаготівлі та заохочення власної ініціативи та кооперативів також сприяли новому піднесенню сільського господарства.

6 7-378

Гнучка національна політика

Нову економічну політику супроводжувала гнучка національна політика, покликана сприяти інтеграції в радянську державу неросійських народів, які під час громадянської війни значно відійшли від неї. При цьому ключова роль відводилася українцям, адже вони у 1926 році складали не менше 21% усього населення та майже 45% не росіян радянської імперії.

Проголошуючи «право народів на самовизначення аж до вільного відокремлення та створення незалежних держав», Ленін теоретично ще задовго до революції принципово відмовився від царистської національної політики. Але національне питання в марксистському вченні відігравало другорядну роль — перевага надавалася класовій боротьбі. Натомість національні проблеми пов'язували з буржуазним суспільством і вважалося, що вони автоматично зникнуть при заміні капіталізму соціалізмом.

У владній практиці більшовиків вже не йшлося про право на самовизначення. На перший план тепер виступала вимога рівності народів у кордонах радянської федерації. Правова, політична та культурна рівноправність націй і однакове підвищення рівня їхнього соціально-економічного розвитку мали би усунути причини національних конфліктів і, таким чином, вирішити національне питання.

> «Єдиним правильним ставленням до національних інтересів є максимальне задоволення їхніх потреб і формування відносин, що виключають будь-яку можливість конфлікту», — писав Ленін у 1922 році.

Упродовж останніх десятиліть царської імперії росіяни стали провідною політичною нацією. В системі державного управління, партії та війську радянської імперії-спадкоємця теж домінували росіяни, серед яких було широко розповсюджене почуття вищості стосовно українців та інших неросіян. Залишки «російського великодержавного шовінізму гніздяться в наших державних установах. Ним уражена свідомість наших радянських функціонерів», — говорив Сталін у 1923 році. «Тому рішуче подолання залишків російського великодержавного шовінізму є першим насущним завданням нашої партії». Другим завданням Сталін назвав ліквідацію фактичної нерівності націй, і тільки на третьому місці — боротьбу проти націоналістичних залишків у окремих

народів. З цих пріоритетів випливала гнучка національна політика, яку Ленін започаткував уже на другому етапі громадянської війни.

Втім, гнучка національна політика завжди впиралася у свої межі тоді, коли зіштовхувалася з основними пріоритетами радянської політики: збереженням радянської влади та політичної стабільності. Гегемонія пролетаріату і домінування Комуністичної партії теж були пріоритетами. Також залишалася актуальною віддалена мета національно-єдиного соціалістичного суспільства, хоча її виконання відкладалося. Тому дослідники по-різному інтерпретують нову економічну політику та гнучку національну політику. Чи ця політика була вимушеним через нестабільні обставини суто тактичним маневром, щоб прив'язати до радянської держави нації та селян, мобілізованих соціально та політично у 1917 році? Чи не слід було від неї якомога швидше відмовитися на користь неухильного впровадження соціалізму і централізму, що розпочалося в період воєнного комунізму? Чи вона була розрахована на триваліший термін, щоб на ґрунті матеріальних успіхів і рівноправ'я вести нації та селян добровільно і, згідно марксистського вчення, нібито автоматично до соціалізму? Оскільки серед більшовицького керівництва були представлені обидві точки зору, то дати однозначну відповідь на це запитання не просто. *Ex eventu*, оглядаючи тридцяті роки, стає зрозуміло, що друга цільова настанова не перемогла.

Адміністративні рамки для нової національної політики стосовно українців формувала Українська Соціалістична Радянська Республіка* (див. карту 4). Хоча вона й перебувала під контролем більшовиків, проте спочатку була теоретично суверенною державою. В грудні 1922 року, коли Українська республіка об'єдналася з Російською, Білоруською та Закавказькою республіками в Союз Радянських Соціалістичних Республік, за нею зберігалося право виходу. Конституція 1923/24 р. пояснила, що Радянський Союз був не союзом суверенних держав, згідно з міжнародним правом, а федеративною союзною державою. Зовнішню та оборонну політику, економічне планування і політичний контроль здійснював центр. Республіки одержали народні комісаріати внутрішніх справ, сільського господарства, юстиції, народної освіти і культури. Ще важливішим було те, що над федеративною державною організацією стояла централізована Комуністична партія — керівний та контролюючий орган.

* З 1936 р. — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). — *Прим. ред.*

Попри обмеження, Україна одержала територіально-адміністративні рамкові умови, в межах яких міг продовжуватися процес формування її нації. Республіка охоплювала 443 000 кв. км і налічувала 29 млн жителів (1926). З них 80% були українцями, 9,2% — росіянами, 5,5% — євреями, 1,6% — поляками та 1,4% — німцями. Етнічні меншини росіян, німців, євреїв, поляків, болгар і греків у 1930 році одержали на нижчому адміністративному рівні разом 28 національних районів і сотні національних сільських рад з культурною автономією. До України належала також заснована у 1924 році Молдавська Автономна Радянська Республіка, в якій українці були найбільшою етнічною групою. Столицею УСРР до 1934 року був Харків, після — Київ. Її кордони на Півночі та Сході були визначені у 1924 році не змінилися донині.

Українізація

Центральним елементом радянської національної політики двадцятих років була *«коренізація»* — систематичне призначення місцевих спеціалістів на кадрові посади. Політика коренізації запозичила царистський метод кооптації неросійських еліт, втім, тепер не так враховувалися старі верхи, а створювалися нові еліти. Лояльні до радянського режиму національні еліти мусили контролювати свої регіони, в такий спосіб прив'язуватися до нового ладу та сприяти його стабілізації.

Вже через кілька років ця політика призвела до значних кількісних результатів. Якщо в 1922 році українці складали лише 23% членів Комуністичної партії України (порівняно з 54% росіян), то вже у 1927 році їх було 52%, а в 1933 році — 61% (порівнянні з 23% росіян). Таким чином, їхня частка збільшилася майже втричі, однак ще не дорівнювала їхній частці усього населення, яка складала 80%. Хоча частка українців на керівних посадах була меншою, однак вона усе ж збільшилася серед членів Центрального комітету в період з 1923 по 1930 рік — від 16% до 43%. У керівних адміністративних органах на республіканському рівні українці складали у 1929 році лише 36%, а на районному рівні вже 76%.

Другим важливим елементом радянської національної політики двадцятих років було сприяння розвитку національних мов і культур. Поширилося гасло «національна за формою, соціалістична за змістом» — за допомогою рідної мови серед не російських народів

планувалося закріпити нові радянські цінності. «Ми комуністи виступаємо за українізацію, тому що вона являє собою фундаментальний засіб для будівництва соціалізму», — заявляв український партійний лідер Лазар Каганович. У такий спосіб мала бути ліквідована культурно-політична дискримінація неросіян і завдяки цьому послаблена обумовлена нею напруженість. Ліберальна політика в сфері культурного будівництва служила також вивіскою для закордону і мала переконувати українців Польщі та Румунії, що страждали від репресивної мовної політики, у перевагах радянського устрою.

Сприяння розвитку національних мов послідовно здійснювалося у двадцяті й на початку тридцятих років. Скрізь у Радянському Союзі мовами викладання у школах стали не лише мови великих націй, а й численні, доти не унормовані мови невеликих етнічних спільнот. Українська мова вперше була офіційно визнана літературною і державною. Декрети вимагали від усіх українських партійних і урядових працівників вивчати і застосовувати українську мову. Українську мову впроваджували також в українських військових частинах. Разом з цим важливою як *lingua franca* залишалася російська мова.

Ключовою сферою українізації була шкільна освіта. За допомогою шкіл з викладанням рідною мовою мала здійснюватися боротьба з неписьменністю та поширюватися соціалістичні ідеї. Вже у 1920 році українську мову проголосили обов'язковою мовою викладання в школі. До 1917 року в Російській імперії не було жодної україномовної школи, а в 1929 році 97% українських учнів відвідували україномовні початкові школи. У 1933 році україномовні школи охоплювали 88% усіх учнів України. Оскільки українці складали 80% населення, це означало, що значна частина російських і єврейських дітей також відвідували україномовні школи. Розбудова шкільної освіти з викладанням рідною мовою прискорила навчання грамоті: частка українців, здатних читати і писати, подвоїлася протягом двадцятих років і збільшувалася до початку тридцятих років, коли були впроваджені обов'язкова загальна шкільна освіта та обов'язкове навчання неписьменних.

Українізація середніх і вищих навчальних закладів здійснювалася повільніше та не в такому повному обсязі. Тут була помітнішою нестача українських кадрів. Усе ж протягом двадцятих років частка україномовних вступників у вищі спеціальні навчальні заклади України

значно підвищилася і перевершила у 1929 році кількість вступників на російськомовні курси.

Протягом двадцятих років швидко зростала кількість україномовних видань. Уже в 1917 та 1918 роках в Україні було видано більше україномовних книжок, аніж російських, однак до 1922 року їхня частка знову знизилася до 27%. При швидкому зростанні загальної кількості видань частка україномовних книг зросла на 1928 рік до 54% і на 1930 рік до 80%. Втім, якщо за основу розрахунків брати наклади, то показники будуть дещо нижчими. Також була створена україномовна преса: у 1925 році українською мовою виходила приблизно чверть усіх газет, у 1929 році — 65%, а в 1933 році — понад 80%. Новітні дослідження поставили питання про те, чи свідчать такі високі цифри про охоплюючу українізацію, оскільки цей критерій є достатньо відносним, і стверджують, що домінування російської мови остаточно не було підірвано. Проте, навіть з таким цілком справедливим зауваженням, українська мова в 1920-х — на початку 1930-х років завоювала міцні позиції.

Відносно ліберальні умови двадцятих років дали можливості для розвитку української культури. Опери, театральні п'єси та радіопередачі дедалі більше українізувалися. В українській літературі між собою змагалися модерністська неокласична та пролетарська соціалістична течії. Знаменитим представником нової української соціалістичної літератури був Микола Хвильовий (1893-1933), який створив Вільну Академію Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ). Втім, його виступи проти залежності української культури від російської («всесоюзного міщанства», як він її зневажливо називав) і заклики орієнтуватися на Західну Європу, спричинили конфлікт Хвильового з центральною владою, і його звинуватили в буржуазному націоналізмі.

Також заохочувався розвиток української науки. Активну діяльність розгорнула Українська Академія Наук, яка заснована за часів правління Скоропадського й відновлена рішенням радянського уряду в 1919 році. Низка вчених, які емігрували за кордон, повернулися до Києва на чолі з колишнім президентом Центральної Ради Михайлом Грушевським. Його призначили Головою Історичного відділення Академії Наук й він продовжив свою роботу над монументальною історією України. Президентом Академії став природознавець Володимир Вернадський, а її секретарем — сходознавець Агатангел Кримський.

Поруч з мовою і культурою українців підтримку здобули національні меншини України. Друкувалися численні газети, журнали та книги мовою ідиш, німецькою, польською, грецькою та болгарською мовами. Поряд з україномовними в Україні існували сотні шкіл з викладанням російською, німецькою, польською мовами та мовою ідиш. 92% німців України відвідували у 1929 році німецькомовні початкові школи. Державні школи з викладанням мовою ідиш поступово витісняли традиційні релігійні школи. Втім, дедалі більше євреїв відвідували українські та російські школи й вищі навчальні заклади України, які тепер відкрилися для них. Хоча правова дискримінація євреїв була ліквідована, але багатьох євреїв, які заробляли на життя не як робітники чи селяни, а як крамарі, шинкарі чи лихварі, не визнавалися рівноправними громадянами в Радянському Союзі. З кінця двадцятих років дедалі більша кількість євреїв переселялася до російських та українських великих міст і починала працювати за іншим фахом — робітниками або адміністративними працівниками, а також займалася кваліфікованою працею лікарів, інженерів, юристів і викладачів. Це призвело до того, що євреї були надзвичайно широко представлені на керівних посадах, а також у Комуністичній партії України. Хоча ці євреї, зазвичай, асимілювалися, вони пробуджували серед частини українців і росіян нові антисемітські настрої, які тепер були пов'язані з ворожим ставленням до комунізму.

Владна Комуністична партія не думала про повну лібералізацію духовного життя, найбільш чітко це проявилося в її політиці щодо релігії та церкви. Українська Автокефальна Православна церква, незалежна від Московського патріархату й організована ще за часів правління Петлюри, була відновлена у 1921 році. Вона швидко знайшла прихильників, але ніколи не визнавалася Російською Православною церквою. Вже в другій половині двадцятих років Автокефальна церква зазнала дискримінації з боку органів влади: в 1930 році її знову ліквідували, заарештували її ієрархів та організували проти них судові процеси. Репресії відбулися не лише стосовно Автокефальної церкви, а також і щодо українського духовенства підпорядкованої Москві православної церкви, яка, починаючи з 1921 року, була організована як автономний екзархат, а також щодо єврейської релігійної громади.

Хоча радянська національна політика двадцятих років виглядає ліберальною на тлі попередньої репресивної царистської політики і політики періоду воєнного комунізму щодо України та порівняно з наступним сталінським терором, але не варто її ідеалізувати. Якщо панівна партія вважала, що її початкові цільові настанови перебувають під загрозою, вона без зволікань вживала рішучих заходів. Втім, політика українізації істотно посприяла консолідації української нації. Після того, як кризи періоду 1917–1920 років соціально, а частково й політично мобілізували народні маси українців, формування нації у двадцяті роки швидко просувалося вперед. Цьому сприяли і шкільна освіта з викладанням рідною мовою та розквіт україномовної видавничої діяльності, і соціальне перегрупування українського населення. В двадцяті роки український селянський народ поступово ставав сучасною нацією з повною соціальною структурою. У 1926 році частка українських робітників в Україні складала вже 43%. Якщо в 1897 році українці складали 30%, а в 1920 році 33% міського населення України, то в 1926 році їх вже було 47% (порівняно з 25% росіян і 23% євреїв). У таких великих містах як Київ і Харків українці вже складали відносну більшість. У той самий період ступінь їхньої урбанізації зріс від 5,6% до 11%. Швидко зростала кількість українських студентів. У 1922 році їхня частка від загальної кількості студентів вищих навчальних закладів складала 19%, а студентів технікумів — 16%, натомість у 1928 році — вже 54% і 63%. Разом з тим вперше сформувалася широка національна еліта. Надія більшовиків на те, що гнучка національна політика в поєднанні з соціалістичною ідеологією автоматично приведе до зникнення національних суперечностей, не справдилася. Навпаки, прискорене формування нації та мовно-культурна консолідація пробуджували політичні вимоги. Представники української еліти, які увійшли у правлячу верхівку, протягом двадцятих років створили національний комунізм, що намагався захищати інтереси України та українців у стосунках з центром і розширювати можливості для прояву їхніх сил та ідей. При цьому йшлося не про однорідне, закрите угрупування, а радше про загальну тенденцію, що зосереджувалася навколо окремих особистостей. Ці національно-комуністичні прагнення поєднувалися з боротьбою, що спалахнула за спадщину Леніна, між різними напрямками всередині Комуністичної партії. Українським комуністам протистояли окремі російські, русифіковані та єврейські комуністи, які вважали, що процес культурної українізації зайшов надто далеко.

Протагоністами національно-комуністичних рухів у двадцяті роки був письменник Хвильовий з його закликом «Геть від Москви», а пізніше — народні комісари освіти. Наприклад, Олександр Шумський (1890–1946) ще у 1926 році виступив проти Московського централізму та призначення неукраїнських кадрів в Україні. Національно-комуністичні тенденції у лавах української партії мали рано чи пізно викликати недовіру з боку Москви. Конфлікт з центральним партійним керівництвом, тон у якому тепер визначав Сталін, був неминучим. Сталін дорікав Шумському, що той зайшов надто далеко з українізацією, «дозволив їй стати боротьбою проти Москви, російської культури та її найвищого досягнення, ленінізму». У 1927 році Шумського звільнили з посади міністра, а його наступником став Микола Скрипник (1872–1933), котрий був близьким другом Леніна і після 1917 року працював на керівних посадах у Москві та в Україні. Проте він послідовно продовжив політику українізації.

У зв'язку з примусовою колективізацією сільського господарства постійно викривалися вигадані контрреволюційні організації українських націоналістів, які в ролі цапа-відбувайла мали відповідати за політичні помилки уряду. Наприклад, у 1930 році 45 українських інтелігентів, які раніше були членами національних партій, було притягнуто до суду. Їх звинуватили в тому, що вони нібито заснували терористичну і сепаратистську «Спілку визволення України» і засудили до тривалих термінів позбавлення волі. Інші представники української культури і науки також стали мішенями пропаганди, зокрема Михайло Грушевський, якого відпустили на волю у 1931 році й він помер у 1934 році в російському вигнанні. Тобто ще до великого терору українці стали у 1933 році об'єктами репресивних заходів центру. Не випадково, що з ними це відбулося раніше, аніж з більшістю інших національностей. Стратегічне й економічне значення регіону, тісна інтеграція української нації з російською і велика чисельність українців призвели до того, що Україну, як вже було за часів царизму, вважали регіоном, щодо якого існували особливі побоювання і який хотіли тісніше прив'язати до центру, аніж інші периферійні регіони.

Індустріалізація, примусова колективізація, Голодомор і «чистки»

Наприкінці двадцятих років керівництво в Москві прийняло рішення про радикальну зміну політики. На місце нової економічної політики прийшла сталінська революція «зверху», яка шляхом прискореної індустріалізації та примусової колективізації сільського господарства мала перетворити Радянський Союз на сучасну промислову державу і фундаментально трансформувати її суспільство. Традиційний селянський соціальний лад і цінності суперечили марксистським уявленням і мали бути ліквідовані. Таким чином виключався й потенційний опір.

Прискорена індустріалізація, що розпочалася під час Першої п'ятирічки (1929-1933), забезпечила величезні темпи зростання важкої промисловості Південної України. Попри освоєння нових промислових районів на Сході Радянського Союзу, промисловий регіон Донбас — Дніпропетровськ (нова назва Катеринослава з 1926 року) — Кривий Ріг залишався основою радянської важкої промисловості. У 1932–1933 роках тут видобували 70% кам'яного вугілля і 70% залізної руди СРСР і виробляли 63% сталі. Протягом наступних років темпи зростання також залишалися високими, хоча відносна частка виробництва української важкої промисловості та інвестицій в Україні скорочувалися. Отже, у 1937 році УРСР з виробництва чавуну займала третє, а з видобутку вугілля — четверте місце в світі. Важливими новими проектами були величезна електростанція Дніпрогес, Запорізький сталеливарний комбінат і тракторний завод у Харкові. Натомість промислове виробництво товарів широкого вжитку залишалося сектором, якому не приділялося належної уваги.

Таким чином, Південна Україна стала сучасним промисловим регіоном. Водночас змінювалася соціальна структура України: чисельність промислових робітників збільшилася принаймні вчетверо. При цьому частка українських робітників збільшилася від 43% у 1926 році до 58% у 1933 році й до 66% у 1939 році. Згідно з офіційною статистикою, 29% українців у 1939 році належали до робітничого класу, 55% були колгоспникам і 13% — службовцями. В період між 1926 і 1939 роками міське населення України збільшилося вдвічі, причому левова частка припадала на міста промислового регіону. Чисельність населення Донецька (Сталіно) зросла від 105 000 до 462 000, Запоріжжя — від 56 000 до 289 000. Частка українців у міському населенні України зросла від 47% до 58%. Важливі для формування сучасної нації процеси індустріалізації та урбанізації досягли в Україні в тридцяті роки свого апогею. Дихотомія між традиційним українським селом і чужим сучасним містом, здавалося, зникла. Водночас сталінська політика насильства щодо селянства руйнувала основу української нації та мала наміри радикально обмежити можливості для політичного і культурного самовираження українських міських еліт, а для цього знову почала надавати сильнішу підтримку російським кадрам і російській мові.

Протягом 1917–1920 років у результаті стихійної аграрної революції українські селяни привласнили собі землю великих землевласників, досягши таким чином своєї найважливішої мети. Структурна трансформація аграрної сфери, якої прагнули досягти більшовики політикою воєнного комунізму, практично не знайшла підтримки. Пізніше нова економічна політика знову створила селянам певні умови для виявлення своїх можливостей та ідей, що розрядило ситуацію. Тільки поновлення конфіскації збіжжя наприкінці двадцятих років знову призвело до заворушень, як в інших регіонах Радянського Союзу.

Вирішальний соціальний перелом спричинила примусова колективізація сільського господарства, яку Сталін розпочав наприкінці 1929 року. Тисячі партійних працівників, робітників і студентів, серед них багато не українців, їхали на село та спонукали селян за допомогою агітації, але дедалі частіше силоміць, до вступу в колгоспи. Щоб розпочати класову боротьбу на селі та зламати опір заможніших селян, була проголошена та здійснювалася політика «ліквідації куркульства як класу». Куркулями спочатку вважали заможніших селян, однак незабаром так називали всіх, хто чинив опір колективізації. Приблизно 200 000 так званих куркульських господарств були ліквідовані в Україні. Деяких «куркулів» розстріляли, а сотні тисяч депортували з України на Схід Радянського Союзу, при цьому багато з них загинули.

В Україні, як і у всіх чорноземних регіонах, примусова колективізація проводилася особливо швидко і жорстоко. Вже взимку 1929-1930 років частка колективізованих господарств збільшилася в Україні від 2,5% до 63%. Тимчасовий, згідно декрету Сталіна, відступ від цієї політики у березні 1930 року одразу спричинив масовий вихід селян з колгоспів, і частка колективізованих господарств знову зменшилася

до 41%. Вже наступного року хвиля колективізації знову роздула цю частку до 65%, а в 1936 році колективізація українського сільського господарства була, в основному, завершена. Хоча колективізація виявилася економічним провалом, втім, за допомогою колгоспів держава змогла ефективніше організовувати постачання зерна та контролювати ненадійних селян.

Українські селяни, в яких традиція селянської власності на землю була вкорінена міцніше, ніж у росіян, чинили особливо запеклий опір примусовій колективізації. Селяни масово саботували постачання зерна, забивали свою худобу і знищували свій реманент. Протягом 1930-1932 років насильницькі акції протесту почастішали: підпалювали будинки і села, вбивали партійних працівників. Після гарного врожаю 1930-го року в наступні два роки обсяг сільськогосподарського виробництва суттєво зменшився, що було наслідком колективізації. Втім, радянський уряд не зменшив норми постачання і посилив примусові заходи з метою конфіскації зерна, щоб забезпечити продовольче постачання міст і промислових робітників, а також необхідні обсяги експорту зерна для фінансування індустріалізації. Не зважаючи на погані врожаї 1931 і 1932 років, українських селян примушували віддавати свої запаси збіжжя, разом з призначеним на наступний рік посівним зерном, застосовуючи жорстоке насильство. Партійне керівництво стверджувало, що «класовий ворог, петлюрівці та білогвардійці» розробили «нові форми боротьби проти хлібозаготівель».

Це спричинило жахливий голод, що супроводжувався епідеміями. Внаслідок Голодомору 1932-1933 років в Україні померло від 4 до 6 млн осіб**.

Письменник Лев Копелєв, котрий будучи молодим активістом брав участь у насильницьких акціях в Україні, писав у своїх мемуарах:

> «Я сам брав участь у тому, прочісував сільську місцевість, перевіряв землю залізним стрижнем у пошуках нещільних місць, що могли привести до захованого зерна. Разом з іншими я спустошував скрині старих людей, затикав свої вуха, щоб не чути лементу дітей і голосіння жінок... Жахливою весною

** За сучасними даними прямі й опосередковані демографічні втрати України від Голодомору 1932-1933 рр. становлять 4,5-5 млн осіб. (Див.: Енциклопедія історії України. Т.2: Г-Д. К.: Наукова думка, 2004. С.323). — *Прим. ред.*

> 1933 року я бачив, як люди вмирають з голоду. Я бачив жінок і дітей з розпухлими животами, бачив, як вони, ще дихаючи, синіють, з порожніми, застиглими очима. І трупи — трупи в обірваних кожухах та дешевих валянках, трупи в селянських хатах... Я бачив це все і не збожеволів, не вчинив самогубство. І я не проклинав тих, хто послав мене відбирати взимку зерно в селян... адже я був переконаний у тому, що здійснював велику і необхідну трансформацію сільських місцевостей, що в майбутньому люди, які там житимуть, будуть у кращому становищі, а їхній сум і страждання є наслідками їхнього власного неуцтва чи махінацій класового ворога».

Московський уряд просто заперечував Голодомор, Сталін говорив «про казку про голодомор», а радянська історіографія замовчувала Голодомор 1932–1933 років. На Заході також довго майже не брали до відома обсяги катастрофи, хоча уважні сучасники, наприклад, журналіст Вільям Чемберлен, вже тоді повідомляли про це. До роздумів могли б спонукати дані радянського перепису населення. Згідно з ним, кількість українців у Радянському Союзі в період між 1926 і 1939 роками зменшилася майже на 3 млн, це приблизно на 10%, а загальне населення Радянського Союзу водночас збільшилося на понад 15%, кількість росіян — приблизно на 27%, білорусів — приблизно на 11%. Примусова колективізація, розкуркулення та «чистки» теж спричинили численні жертви, усе ж найбільшу частину цих величезних втрат населення слід вважати наслідком Голодомору 1932–1933 років.

Для багатьох українців Голодомор 1932-1933 років з його мільйонами жертв, досі залишається в пам'яті живою травматичною подією. Тільки казахи, яких протягом цих років жорстокою силою примусили переходити до осілого способу життя, мали втрати населення, що можна порівняти з українцями. Російський та інші народи Радянського Союзу теж постраждали від голоду, проте кількість померлих від голоду українців була більшою, ніж в усіх інших національностей разом. Вагомим є те, що голод спричинили не природні умови, викликані неврожаями, а передусім жорстока політика вилучення зерна. Непропорційно велика, надзвичайна кількість українців, померлих від голоду, яка збіглася в часі з чистками в Україні, дали привід для твердження, що Сталін хотів, за допомогою Голодомору, спричинити великі втрати української нації, щоб зламати її опір. Тобто він не тільки йшов на ризик Голодомору як

наслідку конфіскації зерна, а свідомо застосував його як смертоносну зброю проти українців. Кордони України з Росією були перекриті військами з метою унеможливити втечу голодних селян. Голодомор називають геноцидом і порівнюють зі знищенням євреїв націонал-соціалістами. Усвідомлення того, що українці, більше ніж інші народи, постраждали від радянського комунізму, є сьогодні важливим складником української національної самосвідомості.

Твердження про свідомий геноцид українського народу не залишилося без заперечень. Вказувалося на те, що вищі, ніж на менш родючих землях Півночі та Сходу Радянського Союзу, норми обов'язкового постачання на основі результатів гарних врожаїв попередніх років, були встановлені у всіх традиційних регіонах експорту зерна, серед яких Україна була найважливішою. Однак, внаслідок неврожаю і проблем у сільському господарстві виконати ці норми було неможливо. Підкреслюється, що голод лютував також в інших родючих чорноземних регіонах, зокрема на Північному Кавказі й на Нижній Волзі, де жили переважно росіяни, а з іншого боку, — північно-західні, менш родючі регіони України менше постраждали від голоду. Також виникало питання: чому Сталін припинив Голодомор у 1934 році, якщо він хотів вчинити геноцид українців.

Суперечності між дослідниками не дозволяють знайти остаточне рішення на основі відомих нині джерел. Хоча гіпотеза про свідомий геноцид Сталіна проти українського народу, на мою думку, досі не була достатньо переконливо підтверджена, однак не слід забувати, що примусове вилучення зерна, яке безперечно є найважливішою причиною Голодомору, особливо безжально здійснювалося стосовно українців, які чинили сильний опір колективізації та серед яких сформувалися національно-комуністичні течії. Це підтверджують і нові нещодано відкриті архівні джерела. Власне кажучи, ці суперечності аж ніяк не міняють суті жахливих фактів: мільйони українців померли, бо радянські органи влади безжально відбирали в них зерно, яке могло б забезпечити їхнє виживання.

Криза голодного 1933 року спричинила перший безпосередній напад Москви на українське партійне керівництво. Спочатку цапом-відбувайлом зробили міністра сільського господарства, потім — народного комісара освіти Миколу Скрипника, котрий протягом попередніх п'яти років успішно здійснював українізацію. Його змусили піти у відставку та закликали до самокритики, якої він уникнув, покінчивши життя самогубством у липні 1933 року. Такий самий шлях вибрав письменник Хвильовий. Після цього під керівництвом Павла Постишева, якого на початку 1933 року відрядили в Україну з Москви, відбулася грандіозна «чистка» української еліти. Це був доти нечуваний надзвичайно масштабний удар проти однієї з неросійських еліт Радянського Союзу. Українські кадри в сільському господарстві, в галузі освіти та культури були масово звільнені, виключено 20% членів партії і замінено половину регіонального керівного складу і три чверті партійного керівництва. Багато представників інтелігенції, письменників, діячів мистецтва і навіть народних співців (кобзарів) було розстріляно чи депортовано в Сибір. Після того, як розгромили «українську націоналістичну контрреволюцію», носіями якої нібито були «агенти українських секретних служб» та ідеологи «українського фашизму», на роботу в Україну посилено почали переводити російські кадри — таким чином, політика коренізації перейшла свою найвищу точку.

Протягом 1934–1936 років встановився відносний спокій, однак це був спокій перед бурею. У 1937-1938 роках, як і скрізь в Радянському Союзі, «чистки» досягли свого апогею. Масштаб «великих чисток» серед не росіян на периферії, а, отже, також серед українців, був більшим, ніж серед росіян. Було замінене, іноді неодноразово, все українське партійне і державне керівництво. У 1939 році зі 102 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету Компартії України, троє залишилося на волі та, ймовірно ще менше — живими. Від літа 1937 до весни 1938 року в Україні змінилося не менше трьох голів Ради Народних Комісарів і таємної міліції НКВС. Разом з українськими комуністами та залишками української інтелігенції переслідувань зазнала також Українська Автокефальна Православна церква. Заснований у 1921 році екзархат ліквідували, а майже все духовенство заарештували і вислали в Сибір.

Звинувачення в національному ухилі, буржуазному націоналізмі аж до сепаратизму, приховували справжні цілі «чисток», які полягали у знешкодженні всіх потенційно нелояльних елементів і будь-якого ймовірного спротиву мудрій політиці Сталіна, а також у залякуванні народних мас.

Наслідки «великих чисток» були жахливими в усьому Радянському Союзі. Значних втрат зазнали також євреї і росіяни України. Для ук-

раїнців з їхнім тонким, ще молодим прошарком інтелігенції, ці наслідки були особливо негативними. Не тільки все політичне керівництво, а й основну частину української еліти — інженерів, агрономів, учених, викладачів, священиків і офіцерів — було страчено або депортовано на Схід, де значна частина з них загинула. Залишилися тільки деякі соратники й тероризовані та задурені пропагандою основні верстви населення. Разом з новим Першим секретарем Комуністичної партії України Микитою Хрущовим (1894–1971) у 1938 році в Україну прибуло багато росіян, щоб заповнити нові кадрові лакуни.

Ланцюг насильницьких заходів, якими відзначилися тридцяті роки, вплинув також і на політику у сфері культурного будівництва. Втім, поступова зміна українізації на русифікацію відбувалася крок за кроком і переважно лише після Другої світової війни. Хоча перший етап відбувся у 1933 році: закрили Українську Академію Наук, а її інститути інтегрували у всесоюзну академію. У зв'язку з «чистками» змінилося офіційне визначення — вперше український націоналізм назвали основною загрозою, порівняно з російським великодержавним шовінізмом. Освітня та культурна галузі тепер у всьому Радянському Союзі були уніфіковані та використовувалися як інструменти у соціалістичному будівництві. У 1934 році партія відкинула ленінський інтернаціоналізм і проголосила керівною ідеологією радянський патріотизм разом з культом особи Сталіна. Незабаром з радянським патріотизмом об'єдналися національні російські течії. В березні 1938 року російська мова стала обов'язковим предметом у школах і університетах України; втім, українська мова- викладання ще зберігалася. Починаючи з 1935 року, мови національних меншин, наприклад, ідиш і німецька, стали помітно менш поширеними у сфері шкільної освіти та в книговиданні. Новий керівник компартії України Хрущов заявляв:

> «Тепер усі народи вивчатимуть російську мову, тому що російські робітники, в першу чергу робітники Пітера, робітники Москви піднесли прапор повстання. Тому народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову, щоб вивчити ленінізм-сталінізм і навчитися перемагати своїх ворогів. Вороги народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури, вони знали, що це вплив більшовизму, тому вони витравлювали зі шкіл російську мову».

Підсумки тридцятих років були жахливими для українців. Спочатку терор застосували до селян, чисельність яких зменшилася через розкуркулення та Голодомор, водночас зруйнували і замінили на колгоспну систему, контрольовану партійними працівниками, їхній традиційний економічний і соціальний лад. Потім знищили або відправили у табори практично всю українську політичну, економічну та культурну еліту, сформовану протягом 1917–1920 років і в період українізації. Врешті, поступово відмовилися й від мовно-культурних поступок на користь російської мови. Таким чином, процес формування української нації, що здійснювався в період від 1917 до 1933 року, частково був анульований.

12. Українці за межами Радянського Союзу в період між світовими війнами

В результаті громадянської війни найбільша частина України відійшла до Радянської Росії. Більшовики знову повернули собі всі українські землі, що підпорядковувалися царській імперії, за винятком Західної Волині, що відійшла до Польщі. До Польщі знову належала й Галичина, яка після першого поділу Польщі входили до Австрії. Австрійська Буковина та російська Бессарабія відійшли до Румунії, Закарпаття, що з часів Середньовіччя було складовою частиною Угорського королівства, — до Чехословаччини (див. карту 4).

Політика асиміляції та український опір у Польщі

Окрім Радянської України, безперечно найважливіший та найбільший український регіон після Першої світової війни належав до відродженої Польщі, — держави, в якій майже всі українці перебували аж до середини XVII сторіччя, а значна частина — навіть до 1793 року. Проте нова Польща вже не була донаціональною багатоетнічною шляхетською республікою, а вважала себе національною державою. Втім, ця національна держава надалі орієнтувалася на кордони колишньої Речі Посполитої, в якій етнічні поляки складали менше половини населення.

Внаслідок своєї часткової перемоги у війні проти Радянської Росії у 1920 році, польська держава розширила свою територію на сході за рахунок територій, заселених переважно білорусами і українцями. Однак ця територія була набагато меншою, ніж територія в межах старих східних кордонів шляхетської республіки. Найважливішими регіонами, заселеними переважно українцями, були Галичина і Західна Волинь. Крім того, українці жили на Поліссі, Підляшші та Холмщині. За офіційними

даними, чисельність українців у всій Польщі в 1931 році складала 4,4 млн осіб, що відповідає 13,9% населення. Насправді в Польщі було від 5 до 6 млн українців. У будь-якому випадку українці були найбільшою етнічною меншиною Польщі, порівняно з євреями, білорусами та німцями, які разом складали приблизно третину усього населення.

Польща була змушена гарантувати виконання договору Ліги Націй про захист прав меншин і внесла відповідні статті до Конституції 1921 року, хоча й розглядала це як обмеження свого суверенітету. Конституція встановлювала домінування поляків і католицької церкви, однак вона гарантувала повну рівноправність націй та вільний розвиток мови, культури і віросповідання. У 1922 році польський Сейм ухвалив закон, що визнав за східно-галицькими теренами певні самоврядні права. Також мав бути заснований український університет. Ці поступки досягли мети: наступного року союзні держави визнали польську владу в Східній Галичині, принаймні на чверть століття. Після цього закони 1922 року ніколи не набули чинності.

Радше навпаки: всі польські уряди після 1923 року проводили стосовно українців політику полонізації, хоча з різною мірою послідовності та інтенсивності. Так, польська політика щодо українців у другій половині двадцятих років і в період між 1933 і 1937 роками мала відносно ліберальний вигляд, а на Волині, на відміну від Галичини, польським органам влади вдалося здобути підтримку частини українського населення. Однак Польща не була готова визнавати українців самостійною нацією. Крім того, існували побоювання щодо іредентизму, схильного до Радянської України. Польща намагалася послабити українців також за допомогою того, що не вважала їх єдиним народом, а роздрібнювала на великі групи русинів і українців, а також на етнічні спільноти лемків, бойків і гуцулів. Українців римо-католицького віросповідання теж вважали поляками.

Полонізація відбувалася на різних рівнях і найважливішою була сфера культури. Україномовна шкільна освіта, що розцвіла в Галичині до 1914 року, після 1924 року наштовхнулася на значні перешкоди. Кількість українських шкіл у Східній Галичині між 1922 і 1928 роками зменшилася від 2426 до 745, а в 1937 році їх було 352. Замість них запроваджували двомовні польсько-українські школи, в яких значно переважала польська мова. Львівський університет був повністю полонізований, а всі українські кафедри ліквідовано. Були впроваджені

істотні обмеження щодо україномовної преси та національно-культурного товариства «Просвіта». Польська мова як державна домінувала в адміністративній сфері, проте українська зберегла певні права на регіональному рівні. Втім, на практиці вона зникла з органів влади, судів і написів адрес.

В Польщі також зазнавали утисків не католики, насамперед православні українці, сконцентровані на Волині та Холмщині. Домінуюча в Галичині Греко-католицька церква залишалася визнаною та здобула у 1925 році офіційне рівноправ'я, однак унійне зазнавало утисків порівняно з католицьким.

Проти чисельної переваги українців на сході країни польський уряд діяв також за допомогою цілеспрямованої земельної політики та політики переселення. На Волинь та на землі вже й так перенаселеної Східної Галичини переселяли велику кількість польських селян. Їм виділяли невеликі частини з польських великих землеволодінь та надавали фінансову підтримку. Водночас найбільша частина великих землеволодінь Волині була розподілена між українськими селянами. Українські терени Польщі залишалися переважно аграрними периферійними територіями з малорозвиненою промисловістю. Як і до Першої світової війни, насамперед польські та єврейські риси визначали характер міст.

Українці в Польщі, які ще часів австрійської конституційної держави частково набули політичного досвіду і заснували власні організації, хоча й брали участь у політичному житті Другої Речі Посполитої, проте їхній вплив залишався незначним. В органах влади вони були представлені лише серед нижчих категорій чиновників. Усе ж у вигляді сейму та сенату українські депутати мали той форум, де вони могли обговорювати свої проблеми. Політичну діяльність також могли здійснювати українські партії, найважливішою з яких була національно-ліберальна партія Український Національно-Демократичний союз, заснована у 1925 році. До цього додавалися різні соціалістичні партії, антирадянські радикал-соціалісти, соціал-демократи, нелегальна Комуністична партія Західної України та близький до неї легальний Соціалістичний Селянсько-Робітничий союз. Подібно до періоду до 1914 року, жваву діяльність розгорнули українські кооперативи. Помітну суспільну та політичну роль відігравала також Українська жіноча спілка, що налічувала десятки тисяч членів і з 1928 року діяла під головуванням Мілени Рудницької, яка також була депутатом польського сейму. Найважливішою національною організацією залишалася Греко-католицька церква, що мала великий моральний авторитет за керівництва митрополита Андрея Шептицького.

Спротив українців Галичини польській політиці виник досить рано. Він виражався зокрема у підпільній діяльності таємного університету, що існував до 1925 року, в бойкоті виборів і акціях саботажу. Починаючи з 1924 року, в східних землях дійшло до справжньої малої війни, якій сприяв радянський уряд. Заснована ще у 1920 році Українська Військова Організація (УВО) під керівництвом колишнього командира Січових стрільців Євгена Коновальця (1891–1938) боролася проти польського панування засобами терору. Вони палили польські поміщицькі маєтки, здійснювали замахи на польських політиків: зокрема замах на Главу держави Пілсудського у 1921 році, який виявився невдалим. На основі УВО та Спілки української націоналістичної молоді, що з 1926 року діяла в Галичині, виникла Організація Українських націоналістів (ОУН), що була заснована у Відні в 1929 році. Разом з ОУН українські емігранти створили у Празі, Варшаві, Берліні та Парижі численні політичні організації різного спрямування, а також культурні установи, як-от україномовний Вільний університет у Празі та україномовний Науковий інститут у Берліні.

До Першої світової війни український національний рух мав переважно соціалістичне та народно-демократичне спрямування. Лише після поразки української національної держави та політичного демаршу західноукраїнського емігрантського уряду на адресу союзних держав українські інтелігенти в Галичині та на еміграції почали схилятися до недемократичних форм націоналізму. Наприклад, В'ячеслав Липинський (1882-1931), прихильник гетьмана Скоропадського, який походив з польського шляхетського роду, перейшов в українство, а згодом емігрував до Німеччини, проголошував консервативно-монархічний націоналізм і відводив дворянству провідну роль в українській державі. Ще перед Першою світовою війною, перебуваючи в опозиції до панівної народницько-федералістської течії, Липинський поставив у центр не народ, а незалежну державу, а в двадцятих роках розвинув ідею корпоративної держави.

Більшою популярністю користувався ексклюзивний агресивний націоналізм, який сформулював Дмитро Донцов (1883–1973), що

походив із Східної України і раніше належав до Української Соціал-Демократичної робітничої партії. Донцов підкреслював абсолютний пріоритет та соборність української нації. Щоб досягти мети незалежної національної держави під керівництвом вождя (*Führerstaat*), необхідні дух самопожертви та безжальна боротьба.

> «Ми хочемо ці фрази... замінити чистим національним егоїзмом» (1923).

> «Замість пацифізму... — ідея боротьби, експансії, насильства... Замість скептицизму, відсутності віри та характеру — фанатична віра у власну правду, винятковість, твердість. Замість партикуляризму, анархізму та демонстраційного лібералізму — інтереси нації над усе... і підпорядкування індивідуума національному» (1926).

Екстремістський український націоналізм не був ізольованим явищем, а містився у контексті фашистських та інших ультраправих рухів у всій Центральній і Східній Європі. Після вбивства Симона Петлюри Самуелем Шварцбардом у 1926 році та його виправдання Паризьким судом у наступному році в поглядах Донцова з'явилися антисемітські елементи, які, втім, не набули центрального значення. Інтегральний націоналізм Донцова мав великий вплив на українську еміграцію та Організацію Українських Націоналістів. Їхні «10 завітів українського націоналіста» (1929 рік) серед іншого вимагали:

> «1. Ти досягнеш утворення української держави чи вмреш у боротьбі за неї,
> 8. Стався до ворогів твоєї нації з ненавистю і без жалю,
> 10. Прагни збільшення сили, багатства та слави української держави».

Насамперед у Галичині серед української молоді ОУН та її ідеологія здобули чимало прихильників. Під керівництвом полковника Коновальця вона стала дисциплінованим військовим підпільним рухом. Починаючи з 1930 року, ОУН організовувала терористичні замахи на польські установи, польських чиновників і землевласників, а також на українців, які співпрацювали з поляками. З-поміж багатьох інших жертвами замахів стали — Тадеуш Головко, близький друг маршала Пілсудського, який виступав на захист національних меншин і був вбитий у 1931 році, та польський міністр внутрішніх справ Броніслав Пєрацький, котрий загинув у 1934 році.

На партизанські акції ОУН польський уряд реагував арештами та заходами, спрямованими на залякування. Особливо брутальним був перебіг «пацифікації» українських сіл у 1930 році. У 1934 році були заарештовані та засуджені до тривалого ув'язнення регіональні керівники ОУН у Галичині, серед них молодий Степан Бандера (1909–1959). Після того, як у 1934 році Польща скасувала Договір про захист прав меншин, поміркований Український Національно-Демократичний союз шукав примирення з авторитарним урядом. Проте, незабаром знову дійшло до посилення жорсткої політики, зокрема, суворішими стали дії проти православної церкви. Її змусили використовувати в богослужінні польську мову, а в 1938 році було зруйновано значну кількість православних церков на Холмщині та Підляшші.

Пори всі коливання, в цілому польська політика стосовно українців (так само щодо інших меншин) у міжвоєнний час була асиміляційною та репресивною. Найважливішими причинами цього були численні проблеми національної держави, яка формувалася з різнорідних земель, а також зовнішньополітична конфронтація з Радянським Союзом, що пропонував гнучкішу модель польським українцям у двадцяті роки. Хоча Польща, попри всі обмеження прав меншин і зловживання з боку органів влади, була правовою державою, а сила притягання Радянської України внаслідок сталінської насильницької політики суттєво зменшилася в тридцяті роки, однак до 1939 року українці не стали лояльними громадянами, інтегрованими у Другу Річ Посполиту.

Євреї, кількість яких у Галичині та на Волині була значною, після Першої світової війни страждали від поодиноких погромів як, наприклад у листопаді 1918 року у Львові. Упродовж двадцятих років їхня ситуація дещо поліпшилася, хоча польська політика щодо євреїв залишалася двозначною. З одного боку, серед національних демократів були поширені антисемітські течії, а також ухвалювалися заходи дискримінації, що ускладнювали набуття євреями представництва в органах влади і доступ до університетів. З іншого боку, соціалісти виступали за рівноправність євреїв, а уряд, як правило, співпрацював з релігійними єврейськими організаціями, гарантував існування єврейських громад і шкіл, дозволяв газети, театри і фільми мовою idиш.

Втім, у другій половині тридцятих років антисемітизм і дискримінація євреїв у Польщі посилилися.

Як і раніше, в Галичині та на Волині євреї складали значний відсоток міського населення, а в менших містах, як-от Броди чи Дрогобич, навіть більшість. Вони досі виконували свою традиційну роль посередника між містом і селом. Більшість євреїв і далі займалася дрібним підприємництвом, а їхнє економічне становище погіршувалося внаслідок швидкого демографічного зростання. Лише меншість з них могла зміцнити свої позиції в торгівлі, кредитній справі та в царині вільних професій.

Українці в Румунії та Чехо-Словаччині

До майже 800 000 українців Румунії, які жили насамперед у Північній Буковині та в Південній Бессарабії, як і до українців Польщі, застосовувалася мовна та культурна політика, спрямована на асиміляцію. Їх не сприймали як націю, натомість, починаючи з 1924 року, вважали «румунами, що забули свою рідну мову». До 1927 року численні українські школи, що з'явилися на Буковині за австрійського періоду, були румунізовані. Українська мова вже не була представлена ні як шкільний предмет, ні як спеціальність у Чернівецькому університеті. Українські газети й організації були заборонені, а православна церква також румунізована. Після певного послаблення наприкінці двадцятих років, коли дозволялося заснування українських партій, у другій половині тридцятих років знову почалися репресії.

Більше можливостей для реалізації своїх потреб, аніж у Польщі та Румунії, мали приблизно 450 000 українців (чи русинів, як вони самі себе переважно називали) Чехо-Словаччини. Конституція ЧСР гарантувала автономію українців Закарпаття, яка, втім, здійснилася не повністю. Усе ж Чехо-Словаччина була парламентською демократією і економічно сприяла розвитку відсталого регіону на сході. Умови культурного розвитку були кращими, ніж будь-коли, тому процвітала україномовна шкільна освіта і українська культура. Тут також формувалися політичні угрупування, які протистояли одне одному: традиційне русофільське, популістське українофільське та мадярофільське, що виступало за незалежну русинську націю.

Знищення Чехо-Словаччини націонал-соціалістичною Німеччиною призвело до проголошення автономії Закарпаття у жовтні 1938 року.

Втім, попри українські надії на самостійність, Гітлер передав Закарпаття Угорщині. Хоча у березні 1939 року Закарпаття проголосило себе незалежною державою, однак невдовзі його окупували угорські війська.

Наприкінці тридцятих років найгіршим було становище українців у Радянському Союзі, хоча в Польщі та Румунії вони також були громадянами другого сорту. Це допомагає зрозуміти, чому від війни, яка розпочалася у 1939 році, чимало українців очікували поліпшення свого становища, а деякі навіть сподівалися на подолання роздрібненості та створення національної держави. Друга світова війна справді вперше в історії призвела до об'єднання майже всіх українців у одній державі, але не в українській національній державі, а в сталінському Радянському Союзі.

13. Україна між сталінізмом і націонал-соціалізмом у Другій світовій війні

Після укладення 23 серпня пакту Молотова-Ріббентропа, радянські війська окупували Східну Галичину, Західну Волинь та інші регіони східної Польщі. Влітку Румунія змушена була поступитися Північною Буковиною та Бессарабією. Всі території, населені переважно українцями, серед них і Південну Бессарабію, невдовзі приєднали до УРСР, а частину Молдавської АРСР, яка раніше входила до УРСР, — приєднали до нової Молдавської Радянської Республіки. Водночас українці Галичини і Буковини вперше стали громадянами держави, де домінували росіяни. За винятком Закарпаття, всі важливі заселені українцями регіони стали складовими частинами Радянського Союзу.

Нові території були послідовно інтегровані в радянську систему: промисловість, банки і торгівля були націоналізовані, а політичні партії, профспілки, українські, польські та єврейські національні організації — заборонені. Більшість представників старої еліти заарештували, а сотні тисяч з них кількома хвилями депортували на схід Радянського Союзу. Від цього передусім постраждали поляки, а також багато євреїв та українців. Їх заміняли кадрами зі Східної України. Таким чином було зламано соціальне домінування поляків у Західній Україні, що тривало майже шість сторіч.

Разом з цими репресивними заходами радянський уряд застосовував також гнучкіші методи, щоб інтегрувати західних українців у новий соціальний лад. Молотов виправдовував окупацію тим, що не можна залишатися байдужими «до долі своїх кревних братів, українців і білорусів, які живуть у Польщі». В майбутньому радянське керівництво неодноразово підкреслювало, що українців звільнили від польського панування. Спочатку українцям йшли назустріч: польські школи та Львівський університет українізували, тимчасово дали

спокій греко-католицькій церкві і лише поступово обмежували сферу її діяльності. Власність польських магнатів конфіскували та почали розподіляти їхні землі серед українських селян.

Тому багато українців сприймали початок радянської влади як поліпшення свого становища. Втім, колективізація сільського господарства, що розпочалася у 1940 році, викликала опір селян. Більшість представників національної інтелігенції незабаром теж втратили свої ілюзії, а деякі з них покладали свої надії на Організацію Українських Націоналістів (ОУН), що продовжувала існувати в підпіллі як єдина антирадянська сила. Після 1933 року ОУН дедалі більше орієнтувалася на націонал-соціалістичну Німеччину. Однак після вбивства у 1938 році її керівника Коновальця у 1940 році відбувся розкол організації. З одного боку стояла група під керівництвом полковника Андрія Мельника, що складалася насамперед з емігрантів, з іншого — фракція на чолі зі Степаном Бандерою, що базувалася в Галичині та виступала за збройну боротьбу західних українців.

Україна в умовах німецької окупації

Німецький напад на Радянський Союз у червні 1941 року закінчив цю інтермедію. До листопада 1941 року практично вся Україна була окупована німецькими та румунськими військами (на Південному Заході). Радянські органи влади відступили, промислові підприємства евакуювали разом з понад трьома мільйонами людей, насамперед фахівцями та промисловими робітниками. Те, що не могли вивезти, — руйнували, а НКВС знищило тисячі політичних в'язнів.

Спочатку німецьке завоювання пробудило в частини українського населення надії на поліпшення становища. Особливо націоналістична інтелігенція в Галичині очікувала від німців національного звільнення та незалежності. Два організовані ОУН військові підрозділи під назвою «Нахтігаль» і «Роланд» вступили в Україну разом з військами вермахту. Вже 30 червня 1941 року члени бандерівської фракції ОУН проголосили у Львові суверенну українську державу. Проте реакція німецьких органів влади виявилася не такою, як вони очікували: через кілька днів Бандеру та його соратників заарештували і відправили до концентраційного табору Заксенгаузен. Прихильники обох фракцій ОУН протягом наступних місяців намагалися одержати контроль над управлінням в окупованій Східній Україні. Завдяки по-

мірковaності німецьких органів влади на початку окупації їм вдалося пожвавити національну українську діяльність. Заново створювалися організації, як-от багата традиціями «Просвіта», почали виходити некомуністичні українські газети, відновили діяльність українські церкви і монастирі.

Німецькі органи влади в Галичині надали українцям кращі умови для прояву їхніх можливостей та ідей. У 1940 році у Кракові був заснований Український центральний комітет на чолі з професором географії Володимиром Кубійовичем, що розгорнув культурну та соціальну діяльність на користь українського населення на сході Польщі, а пізніше зміг поширити свою діяльність і на Галичину. Знову були дозволені україномовні школи і кооперативи, українців приймали на роботу в місцеві органи адміністрації та поліцію. Таким чином німецька окупаційна влада свідомо протиставляла українців полякам, які раніше домінували у Західній Україні, а тепер їх піддавали набагато жорстокішим репресіям.

Попри всі початкові успіхи, формула «ворог твого ворога твій друг» не справдилася для українців. Хоча німці безжально боролися проти радянської влади, росіян і поляків, вони й не думали робити українців рівноправними партнерами і допускати існування української держави. Власне адміністративний поділ України недвозначно це підтверджував: Галичину приєднали до Генерал-губернаторства, тобто окупованих у 1939 році польських регіонів. Північну Буковину, Бессарабію і територію між Дністром і Південним Бугом з Одесою віддали Румунії як союзниці Німеччини. Землі на крайньому сході, біля фронту, були підпорядковані німецькому військовому командуванню. Найбільша частина Центральної та Південної України була оголошена Рейхкомісаріатом. Рейхкомісаром став Еріх Кох — символ жорстокого нацистського панування, який у серпні 1942 року так визначив своє завдання:

> «Не існує ніякої вільної України. Метою нашої роботи має бути праця українців на Німеччину, а не те, щоб ми тут ощасливлювали народ. Україна повинна постачати те, чого не вистачає Німеччині. Це завдання слід виконуватися, не зважаючи на втрати... Ставлення німців до українців у Рейхкомісаріаті має визначатися міркуванням, що ми маємо справу з народом, який

> у будь-якому відношенні є неповноцінним... Слід утримувати низький рівень освіти українців... Також необхідно зробити все, щоб підірвати рівень народжуваності в регіоні. Для цього Фюрер передбачив особливі заходи».

Вже у вересні 1941 року Гітлер чітко заявив, що «українці такі ж ледачі, неорганізовані й нігілістсько-азіатські, як і великороси». Це знайшло своє відображення у наказі вермахту від березня 1943 року про ставлення до цивільного населення України:

> «Ми — народ панів, а тому повинні розуміти, що найнезначніший німецький робітник у расовому та біологічному сенсі в тисячу разів цінніший за тутешнє населення».

Відповідно до цього, у рамках націонал-соціалістичної східної політики Україні була призначена роль колонії, яку мали експлуатувати на користь німецької військової економіки. Українські недолюди мусили служити німецькій расі панів і постачати до Німеччини зерно, молоко та м'ясо. Попри очікування, колгоспи не ліквідовували задля кращої можливості контролю над селянами, а лише перейменували на «спільні господарства». Крім того, до Рейху депортували два мільйони українців — чоловіків і жінок (так званих «остарбайтерів») — на примусові роботи. Разом з багатьма іншими військовими Радянської Армії сотні тисяч українців загинули в німецькому полоні внаслідок голоду, епідемій і катувань. Помірковану культурну та релігійну активність українців також посилено придушували, а з кінця 1941 року німецькі органи влади та оперативні групи СС перейшли в наступ проти обох фракцій ОУН, здійснюючи арешти і розстріли.

З самого початку німецькі загарбники безжально переслідували і вбивали українських євреїв. Відразу після захоплення Західної України десятки тисяч євреїв були вбиті, і українці теж взяли активну участь у погромах у Львові, Тернополі та в інших містах. Скрізь по Україні в другій половині 1941 року планомірне знищення сотень тисяч євреїв здійснювали «оперативні групи охоронної поліції та служби безпеки (СД)», що прибули в країну слідом за Вермахтом. Символом націонал-соціалістичного варварства став розстріл понад 30 000 євреїв в урочищі Бабин Яр у Києві 29 та 30 вересня 1941 року, в підготовці якого теж взяли участь підрозділи вермахту. Євреїв, які залишилися живими, загнали в гетто і знищили упродовж 1942 і 1943 років. У цьому

взяли участь і українські поліцаї, які перебували на службі в окупантів. Велику частину західноукраїнських євреїв знищили в таборі смерті Belzec (Бельзець), а євреїв зі Східної України зондеркоманди розстрілювали або вбивали в «душогубках» (мобільних газових камерах) у місцях їхнього проживання. Жертвами расових чисток націонал-соціалістів стали також близько десяти тисяч українських циган.

Німецька політика захоплення і знищення означала кінець історії українських євреїв як однієї з провідних етнічних груп країни. З часів Середньовіччя вони надавали українським містам їхнього неповторного характеру, були посередниками між містом і селом, розвивали у своїх міських і сільських спільнотах багате культурне життя.

Крім німців Поволжя, приблизно чверть мільйона німців Причорномор'я теж вислали до радянської Азії у 1941 році. Приблизно 300 000 німців України, які залишилися, потрапили під німецьку та румунську окупаційну владу. В своїй більшості вони вітали вступ німецьких військ і в подальшому здобули привілейоване ставлення. Деякі служили в німецьких органах влади, у вермахті та СС. Сформовані з німців України об'єднання самозахисту також взяли участь у масових убивствах євреїв. Наприкінці війни німці України відступили на Захід, втім, їх наздогнала Червона Армія, і тоді їх також депортували на Схід. Тим самим закінчилася стоп'ятдесятилітня історія німецьких колоністів в Україні.

Євреї, поляки і росіяни неодноразово докоряли українцям за колабораціонізм з німецькою окупаційною владою та за участь у масових убивствах євреїв. Українські історики захищалися від цих об'єднаних докорів. Це питання залишається суперечливим навіть через півстоліття після подій. Це продемонструвала суспільна дискусія навколо процесу над Іваном Дем'янюком, проти якого в Ізраїлі було висунуто звинувачення в тому, що він під прізвиськом «Іван Грозний» лютував у концтаборі Треблінка.

Співробітництво між українцями і німцями мало місце, насамперед, протягом перших місяців окупації, коли українці покладали надії на нову владу. Це можна зрозуміти, зважаючи на той гіркий досвід, якого набули українці в тридцяті роки за режиму сталінізму. Чому вони мали виявляти лояльність до режиму, який їх тероризував і знищив мільйони? Українці вели політику колабораціонізму й пізніше, частково через опортунізм, частково — заради виживання.

Українські організації неодноразово співпрацювали з німцями, однак у більшості випадків вони пережили розчарування. Українці також взяли участь у переслідуванні та вбивствах євреїв: на початковому етапі члени ОУН, яка тоді мала чітку антиєврейську спрямованість, а пізніше ті, хто служив окупаційній владі як сільські старости чи поліцаї. Українці, серед яких були поширені антисемітські настрої, що частково поєднувалися з антикомунізмом, брали активну участь у єврейських погромах у 1941 році.

Жорстока окупаційна політика Рейхкомісаріату незабаром зменшила бажання українців співпрацювали з німцями, яке в Галичині зберігалося найдовше. Оскільки тут більша кількість українців працювала в органах адміністрації та поліції, масштаби їхньої участі у переслідуванні та знищенні євреїв були більшими, аніж на Сході. Ще в 1943 році за допомогою Українського Центрального комітету вдалося залучити близько 80 000 українських добровольців, з яких 13 000 пізніше воювали на німецькому боці у складі дивізії «Галичина» військ СС. Також серед солдатів армії Власова, сформованої проти Радянського Союзу наприкінці війни, в якій домінували росіяни, були десятки тисяч українців. Науковці не дійшли єдиного висновку про масштаби українського колабораціонізму. Зрозуміло, що з точки зору євреїв і поляків, які змушені були набагато тяжче страждати від окупаційної політики, українців вважали народом колабораціоністів. Втім, історик має відкидати таке загальне приписування вини. Українці були так само мало колабораціоністами, як і антисемітами. Багато українців дозволили використати себе в якості інструментів політики насильства та взяли участь у вбивствах євреїв. Їхні політичні організації також не вжили заходів, протестуючи проти знищення євреїв. Однак, переважна більшість українців не брала активної участі в терорі німецьких окупантів, а змушена була страждати від нього. Окремі українці на чолі з митрополитом Андреєм Шептицьким намагалися захищати євреїв від переслідування. Первинну відповідальність за жахливі масові вбивства і руйнування несуть не українці, а націонал-соціалістична Німеччина.

Після того, як населення України на гіркому досвіді переконалося в жорстокості німецької окупаційної політики, його опір посилився. Діяльність партизанів набувала дедалі більших масштабів як у стихійно створених з'єднаннях, так і в співробітництві з Червоною Армією.

Втім, серед комуністичних партизанів українців було значно менше, аніж росіян та білорусів. Організація Українських Націоналістів також спрямувала свою боротьбу проти німецької окупації:

> «Ми не хочемо працювати ні для Москви, ні для євреїв, ні для німців та інших іноземців, а для себе. Ми створимо незалежну українську державу або загинемо за неї»,

зазначалося в листівці бандерівської фракції в середині 1942 року. В лютому 1943 року та сама організація прийняла резолюцію:

> «Україна знайшлася у сучасний момент опинилася між молотом та ковадлом двох ворожих імперіалізмів — Москви й Берліна... Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіалізмів».

Уже наприкінці 1942 року члени ОУН прийняли командування над заснованою Тарасом Боровцем Українською повстанською армією (УПА) в Північно-Західній Україні та на Поліссі й Волині і розпочали партизанську війну. Ворогом номер один були комуністичні партизани, а пізніше — Червона армія, ворогом номер два — тутешні поляки. Починаючи з 1943 року, УПА здійснювала терористичні акти проти польських поселенців на Волині та Галичині; українські підрозділи вбили близько 35 000 поляків, у тому числі багато жінок і дітей. Пізніше жертвами контрударів польської підпільної армії (Армія Крайова) стало багато українців*. Тільки в третю чергу УПА боролася проти німецьких органів влади, поліцейських і військових підрозділів. Проте, наслідком зміни напрямку дій і спрямування їх проти німецьких окупантів стало те, що ОУН і УПА дистанціювалися від інтегрального націоналізму міжвоєнного часу і внесли до своєї програми демократичні цілі. Заснована керівниками УПА в липні 1944 року «Вища українська визвольна рада» мала демократичну платформу. Всупереч такій тактичній адаптації, в ідеології принаймні кількох груп збереглися елементи крайнього націоналізму. Дискусії навколо політичної орієнтації українських організацій продовжилися після 1945 року на еміграції в Німеччині та в Північній Америці.

* Питання про кількість жертв серед поляків і українців під час польсько-українського збройного протистояння на Волині в роки Другої світової війни є одним із найболючіших в польській та українській історіографіях. Називаються різні цифри (60–165 тис. поляків і 15–20 тис. українців), проте і до сьогодні дня точаться гострі емоційні дебати не тільки про кількість жертв, але й про причини конфлікту. (Див., наприклад: *Сергійчук Володимир.* Трагедія Волині. К., 2003). Хоча серед істориків простежується і бажання до порозуміння та спільного розв'язання спірної проблеми, яка значно ускладнює сучасні взаємини України і Польщі (Порівняй: *Ільюшин Ігор.* Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни (1939-1945) //Історія та історіографія в Європі. 2006. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті. С. 46-65; *Мотика Ґжегож.* Польсько-українські взаємини у 1939-1947 рр. // Там само. С.66-82). — *Прим. ред.*

Завоювання України Червоною армією, починаючи від серпня 1943 року (Харків) і в період від листопада 1943 року (Київ) і серпня 1944 року (Львів) до жовтня 1944 року (Закарпаття), знову підпорядкувало всі населені українцями регіони радянській владі. Таким чином, і Закарпаття вперше потрапило під владу держави, в якій домінували росіяни. Під час свого відступу німці зруйнували багато промислових підприємств і депортували частину населення.

Реінтеграція в Радянський Союз і примусова ідеологізація

Радянська політика під час війни була обережно стриманою, щоб не поводитися з українцями занадто різко. Тривала українізація і за допомогою патріотичних закликів та військового ордену ім. Богдана Хмельницького українців намагалися залучити на бік Москви. Після того, як у 1944 році радянські республіки одержали можливість утворювати народні комісаріати оборони і закордонних справ, у квітні 1945 року Україна разом з Білорусією стала членом-засновником Організації Об'єднаних Націй. Втім, ця зовнішньополітична свобода дій залишилася лише на папері. Радянська пропаганда українською мовою негайно розпочала кампанію перевиховання «зараженого фашистською пропагандою» населення.

В 1945 році Україна, одна з основних територій, де відбувалися події Другої світової війни, була дуже зруйнована. Працювало лише 19% промислових підприємств, обсяг промислової продукції знизився приблизно до чверті довоєнного рівня. Найбільші міста лежали в руїнах. Населення України знову зазнало величезних втрат, за оцінками — від 7 до 9 млн осіб. Загалом в Україні за період між 1930 і 1944 роками внаслідок терору, Голодомору та війни загинуло від 10 до 15 млн осіб.

Друга світова війна призвела до об'єднання майже всіх українців у одній державі — Радянському Союзі. Територія УРСР охоплювала

1\2 7 7-378

580 000 кв. км і 41 млн жителів. Після 250-річного російського та 21-річного радянського панування східні українці перебували під націонал-соціалістичною окупацією лише протягом 2-3 років. На відміну від них, українці Галичини не жили навіть двох років під радянською владою, а русини Закарпаття взагалі вперше опинилися в державі з російським домінуванням. Тому першочерговою справою радянської політики у повоєнний час була інтеграція Західної України.

Лінія Керзона була визначена в Ялті як радянський західний кордон, внаслідок чого до Польщі відійшли два невеликі регіони Галичини, що були радянськими в період між 1939 і 1941 роками. Кордони з Румунією від 1940 року були відновлені, а всі населені українцями території відійшли до УРСР. У 1944-1946 роках, як і на інших територіях Східної та Центральної Європи, відбувалося широкомасштабне «етнічне переселення»: Понад 800 тисячполяків переселили переважно на колишні німецькі території на Заході Польщі, водночас близько 500 тисяч українців з Польщі переселили до Західної України*. Таким чином з цих земель зникли поляки, що жили в Галичині та на Волині з часів пізнього Середньовіччя. Тепер населення Галичини вперше було майже повністю українським. Пізніше, упродовж 1946-1949 років, 200 тисяч західних українців депортували в Сибір, водночас на їхнє місце переселяли росіян. Після того, як німецькі окупанти знищили переважну більшість євреїв, вбили чи депортували представників польської еліти, а німці України також були виселені чи емігрували, Україна втратила свій багатоетнічний характер, який протягом сторіч накладав свій відбиток на її історію. Єдиною великою не українською групою залишилися росіяни, а російсько-українські відносини досі залишаються головними.

Після Другої світової війни органи радянської влади відразу енергійно виступили проти тих національно-українських сил у Західній Україні, що частково співпрацювали з німцями. Жертвою переслідувань стала найважливіша національна організація — Греко-католицька чи унійна церква. У 1944 році митрополит Шептицький у похилому віці помер. Його спадкоємця, Йосипа Сліпого, та багатьох інших священнослужителів, у наступному році депортували в Сибір. Постійно збільшувався тиск, який чинився на духовенство з метою

* Згідно з офіційними даними з Польщі до України виїхало 488 612 осіб, а з України до Польщі — 789 000. — *Прим. ред.*

примусити до розриву Унії з Римом, а в березні 1946 року інсценізований Синод скасував укладену в 1596 році Берестейську Унію. В Закарпатті чинність унії скасували у 1949 році. Водночас усіх українців примусово об'єднали в рамках Російської православної церкви. Попри масові репресії, унійну церкву не вдалося повністю примусити мовчати, і вона змогла вижити в підпіллі. Також вона продовжувала існувати в еміграції.

Ще небезпечнішою для органів радянської влади була Українська Повстанська Армія (УПА), яка продовжила свої акції у Західній Україні й після закінчення війни. Партизани, чисельність яких складала кілька десятків тисяч осіб, здійснювали акти саботажу та замахи на радянських функціонерів, що спричинило тисячі жертв. УПА все ще контролювала кілька районів, передусім у лісах Галичини та в Карпатах, де вона могла розраховувати на підтримку українського населення. Органи радянської влади, в першу чергу НКВС, вели запеклу малу війну проти українських партизанів і намагалися насильницькими заходами залякати цивільне населення.

Лише з 1948 року вдалося кардинально ослабити УПА, а в 1950 році, у бою з підрозділами радянської міліції, загинув її командир Роман Шухевич. Проте невеликі підрозділи продовжували партизанську війну аж до середини п'ятдесятих років. Після закінчення війни УПА продовжувала свою боротьбу у східних регіонах Польщі проти польських органів влади. В рамках «Операції Вісла» у 1947 році польська армія завдала вирішального удару українським партизанам і депортувала одночасно близько 150 000 українців, серед них багатьох лемків, до інших регіонів Польщі.

Після певного періоду поміркованої політики прискореними темпами продовжувалося перетворення соціально-економічної структури Західної України за взірцем радянської моделі. Протягом 1947–1951 років здійснювалася примусова колективізація, переслідували і частково депортували так званих куркулів. Водночас розпочалося створення нових галузей промисловості, внаслідок чого насамперед Львів поступово став промисловим містом. До середини п'ятдесятих років обсяг промислового виробництва досяг рівня, який учетверо перевищував довоєнні показники. Десятки тисяч росіян — робітників і фахівців — переселилися до Західної України. Багато українців теж переїжджали до міст і займали посади, які раніше посідали поляки і

євреї. Західні українці вперше сформували повну соціальну структуру з власною елітою і промисловим робітничим класом. Формуванню нації служили знову цілком україномовні початкові школи. Проте незабаром в україномовних вищих навчальних закладах посилився вплив російської мови. В такий спосіб Західна Україна значною мірою стала подібною до інших регіонів України. Втім, більшість населення залишалася у внутрішній опозиції до радянського режиму, а комуністична партія мала небагато місцевих членів.

Як скрізь у Радянському Союзі, так само і в Україні пріоритетом після війни було економічне відновлення. Особливе сприяння надавалося важкій промисловості Південної України, тоді як виробництво товарів масового споживання відставало. Вже в рамках четвертого п'ятирічного плану (1946–1950) знову вдалося досягти довоєнного рівня у виробництві вугілля, залізної руди і сталі. Хоча інвестиції в українську промисловість скорочувалися на користь подальшої розбудови комплексів важкої промисловості на Сході Радянського Союзу, усе ж до середини п'ятдесятих років значно зріс обсяг промислового виробництва. Натомість сільське господарство, традиційна основа економіки України, відновлювалося дуже повільно. Засуха зими 1946-1947 років знову спричинила в Україні, як і в деяких регіонах Росії, жахливий голод, жертвами якого стали сотні тисяч людей*. Колгоспи та проекти агро-міст, які виходили за їхні рамки, виявилися чинниками, що гальмували виробництво.

Поряд з економічною, відбувалася політична та ідеологічна відбудова України. Недовіра Сталіна до українців, яка існувала ще в тридцяті роки, збільшилася внаслідок подій війни, насамперед, тимчасового співробітництва українських націоналістів з німцями та акціями УПА. Пізніше Хрущов стверджував у своїй промові на XX з'їзді партії, що Сталін хотів покарати українців подібно до німців, кримських татар і кавказців, як колабораціоністів і що «вони уникнули цієї долі лише тому, що їх дуже багато, і нема куди їх депортувати». Члени націоналістичних організацій, справжні чи вигадані колабораціоністи відразу були нейтралізовані. Багатьох українців, що пережили німецький полон і повернулися, як і росіян, відправили в ГУЛАГ.

* За сучасними уточненими даними, під час повоєнного голоду в Україні загинуло понад 1 млн осіб (див.: *Веселова О.М. та ін.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. К., 2000). — *Прим. ред.*

Після короткої перерви у 1946 році розпочався новий раунд боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». Резолюцією Центрального Комітету про помилки Комуністичної партії України була запущена масова кампанія проти «ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології» — проти письменників, істориків, композиторів і літературознавців. Близько 10 000 представників української інтелектуальної еліти були заарештовані та депортовані. Кампанія проти українського націоналізму продовжувалася до смерті Сталіна і доповнювалася агітацією проти єврейських інтелігентів, яких скрізь у Радянському Союзі переслідували як «безрідних космополітів». У 1952 році заарештували і розстріляли двох єврейсько-українських письменників Л. Квітка та І. Фефера. Їх звинуватили у тому, що вони за допомогою «міжнародного єврейства» запланували відокремити Крим від Радянського Союзу.

«Чистки» післявоєнного часу хоча і не досягли обсягів терору тридцятих років, але обрій інтелектуального життя тепер звузився ще більше. В період пізнього сталінізму радянський патріотизм остаточно перетворився на російський націоналізм, який тепер поряд з культом особи Сталіна став найважливішою інтеграційною ідеологією Радянського Союзу. Українці мусили безупинно прославляти «великий російський народ» як «свого старшого брата», з яким їх пов'язує вічна дружба в минулому, сучасному і майбутньому. Попри те, що початкові школи залишалися україномовними, централізація вищої школи призвела до її русифікації, і в такий спосіб — до зниження чисельності україномовних студентів. Втім, лояльна україномовна еліта зуміла, всупереч репресіям, втриматися на своїх позиціях у партії та в уряді. Лише каральні органи та керівництво великими промисловими підприємствами стали сферами домінування росіян.

Після того як надії, що багато українців покладали на німців, швидко зникли через жорстоку націонал-соціалістичну окупаційну політику, багато хто вітав Червону армію як визволителя та очікував поліпшення свого становища вже від радянської влади. Проте ці надії також не справдилися. Хоча тепер українці Сходу і Заходу вперше об'єдналися в одній державі, проте репресивний і в ідеологічному сенсі вузьколобий, догматичний і дедалі більше російсько-націоналістичний пізній сталінізм знову одягнув на українське суспільство залізні кайдани.

1\2+ 7 7-378

14. Відлига та нові морози: Україна у 1953–1985 роках

Після смерті Сталіна змінилася держава і суспільство всього Радянського Союзу і водночас політика Москви стосовно України. Хоча й не відбулося якого-небудь послідовного відвернення від політичної системи епохи Сталіна, однак масштаб репресій значно зменшився. Центр знову був змушений залучати українців та інші національності імперії за допомогою поступок.

Часткова десталінізація та нова українізація

Нове керівництво, в якому колишній партійний лідер України Микита Хрущов незабаром визначав тон, продовжило політику *коренізації* двадцятих і ранніх тридцятих років. Після того, як частка українців серед членів Комуністичної Партії України складала у 1933 році 61%, вона швидко зменшилася внаслідок «чисток». До 1956 року вона знову досягла 60% (порівняно з 28% росіян), а до 1968 року вона збільшилася до 65%, проте усе ще значно відставала від частки українців у населенні їхньої республіки, що складала у 1959 році 76,8%, а в 1970 році — 74,9%. Значно краще, ніж перед війною, українці були представлені в регіональних керівних органах партії: якщо в 1940 році тільки 40% керівних партійних працівників республіки були українцями, то в 1956 році їх вже було 68%. У Верховній Раді України того самого року вони складали понад три чверті депутатів. Таким чином, керівні політичні позиції в Україні вперше були зайняті переважно місцевими кадрами. *Коренізація* тепер проходила інакше, ніж у міжвоєнний період, коли частка українців у місцевих партійних організаціях зростала значно швидше, ніж у керівних органах. Більш символічне значення мало запроваджене у 1953 році правило,

згідно з яким партійний лідер Української РСР мав бути українцем, а раніше цю посаду посідали не українці. Протягом перших років, на відміну від часів після Хрущова та від ситуації в інших республіках, йому допомагав український другий секретар. Двома секретарями після 1953 року були Олексій Кириченко — першим та Микола Підгорний — другим секретарем. Підгорний у 1957 році став першим секретарем замість Кириченка, коли того призначили секретарем Всесоюзного Центрального комітету. Від 1955 року Кириченко був водночас членом вищого керівного органу — Президії ЦК і наприкінці п'ятидесятих років вважався перспективним кандидатом на роль спадкоємця Хрущова. Однак вже у 1960 році він був у немилості. Проте ще в 1964 році серед одинадцяти членів вищого керівництва було троє українців. Завдяки протекції Хрущова, багато представників українського партійного апарату просунулися на керівні посади в Москві. Їхня частка серед членів і кандидатів Центрального Комітету КПРС зросла між 1952 і 1961 роками від 6,8% до 18,5%. У радянському державному апараті українці на кшталт міністра оборони Р. Малиновського також досягли високих посад. У представників неслов'янських націй виникло враження російсько-українського домінування в Радянському Союзі.

Було очевидно, що Хрущов прагнув залучити на свій бік українців як молодших компаньйонів для управління «підприємством Радянський Союз». Приєднання Криму до УРСР у 1954 році також служило цій меті. Як Автономна Республіка кримських татар у міжвоєнний період, Крим був складовою частиною Російської Радянської Федеративної Республіки. Її статус не змінився навіть після того, коли Сталін у 1944 році наказав депортувати кримських татар до Середньої Азії та ліквідувати їхню республіку через нібито колабораціонізм з німецькими окупаційними військами. Тепер Кримська область мала виразну російську більшість населення, що складала 71% на противагу 22% українців, — ця проблема знову стала актуальною після розпаду Радянського Союзу.

Пишні святкування з нагоди 300-літнього ювілею «Возз'єднання України з Росією» у 1954 році продемонстрували те, що українців не вважали рівноправними партнерами. Оголошені з цього приводу тези Центрального Комітету КПРС цементували російський національний образ історії, який відводив українцям роль молодшого брата, котрий

пов'язаний узами вічної дружби із старшим російським братом. Втім, пропаганда робила українців другим після росіян слов'янським народом Радянського Союзу.

Знаменною подією для всього СРСР був XX з'їзд партії у 1956 році. Після нього звільнили переважну більшість політичних в'язнів і сотні тисяч людей повернулися з Сибіру в Україну. Водночас реабілітували частину жертв сталінського терору. Втім, як правило, враховували лише тих осіб, яких «ліквідували» після 1934 року, тому жертви попередніх хвиль «чисток», наприклад, Шумський або Скрипник, тоді не були реабілітовані. Лише в 1962 році Скрипника частково реабілітували. На відміну від них, не реабілітували жертв примусової колективізації чи попередніх «чисток». Організований радянською владою Голодомор 1932–1933 років і далі залишався забороненою темою, так само і «буржуазні націоналісти», наприклад, Грушевський.

Порахунки зі сталінізмом, які мали лише частковий характер, відбилися на політиці Хрущова. Спочатку вона підсилювала федералістські елементи державної структури СРСР. Цьому сприяло зниження статусу таємної міліції, організація Міністерств юстиції в республіках та економічні реформи, спрямовані на децентралізацію. Втім, вже через кілька років неврівноважений Хрущов знову відійшов від цієї політики. Хоча кілька реформ виявилися невдалими, п'ятдесяті та шістдесяті роки не тільки промисловим робітникам, а й колгоспникам України принесли відчутне поліпшення їхнього рівня життя. Цьому так само сприяла розбудова промислового виробництва товарів широкого вжитку в західних і центральних регіонах України, а також послаблення тиску на сільське господарство, насамперед поступки селянам — дозволи господарювати на невеликих власних земельних ділянках. Виглядає, що українські селяни скористалися цією нагодою інтенсивніше, ніж росіяни. Економіка України зберігала свої традиційні основні напрямки: сільське господарство (особливо виробництво цукрових буряків і зерна), гірничодобувну промисловість і виробництво цукру.

Як і в двадцяті роки, загальна лібералізація політики забезпечила більший простір для розвитку культури. Вже в 1953 році українці почали критикувати пізньосталінську політику русифікації та вимагати повернення до українізації. У 1955 році було створено українське Міністерство вищої освіти, що сприяло українізації. Часткова

десталінізація 1956 року викликала рух на підтримку української мови. В так званому «повстанні поетів» провідні діячі культури протестували проти збідніння української мови і літератури та вимагали реабілітації всіх видатних українських письменників, які стали жертвами переслідувань за Сталіна. Українські історики почали працювати над такими забороненими темами, як українська національна держава 1917–1920 років та національний комунізм двадцятих років. Новим їхнім форумом став заснований у 1957 році україномовний «Український історичний журнал».

Однак, як і скрізь в Радянському Союзі, відлига тривала недовго. Вже 1959 рік став роком відходу від ліберальної національної політики. XXI з'їзд партії знову піддав нищівній критиці «місцево-егоїстичні точки зору» окремих радянських республік, у тому числі й українські, які суперечили загальнодержавним інтересам. До конфліктів призвела і шкільна реформа 1959 року. Починаючи з двадцятих років, викладання предметів здійснювалося принципово рідними мовами учнів. Національні меншини повинні були додатково вивчати мову республіки, в якій живуть, наприклад, росіяни в Україні — українську. Для всіх не росіян російська мова була запроваджена як обов'язковий предмет у 1938 році. Реформа 1959 року давала батькам право вибору мови викладання і додаткової мови. На практиці російська мова залишалася обов'язковим предметом в неросійських школах. Завдяки фактичному домінуванню російської як *lingua franca* Радянського Союзу, ця нібито лібералізація призвела до посилення позицій російської мови. Тепер росіяни не мусили вивчати українську мову, тоді як українці мусили вивчати російську. Дедалі більше українських батьків, які прагнули забезпечити своїм дітям гарні можливості для отримання професії, віддавали їх у російськомовні школи.

Проти шкільної реформи піднялися протести, спочатку в Латвії та Азербайджані. В Україні Спілка письменників виступила за збереження української як обов'язкової мови. Відповіддю на це упродовж 1959–1961 років була перша постсталінська чистка в кількох республіках. В Україні теж проводилися арешти інтелігенції, ліквідували дві таємні націоналістичні організації, з яких двоє членів засудили на смерть і розстріляли.

Всупереч цьому тимчасовому морозу, шістдесяті роки принесли нове відродження українізації. Конференція, що відбулася в Києві

у 1963 році, виступила за підвищення значення української мови в республіці та заснування україномовних шкіл для українців, що живуть за межами республіки. Учені вимагали розвитку українського мовознавства, випуску підручників і словників. У 1965 році Міністр вищої освіти вимагав, щоб усі викладачі вузів вчили українську мову. Українська література та історія переживали злет. У 1968 році загальну увагу привернув роман Олеся Гончара «Собор», у якому автор, описуючи давню українську козацьку церкву, виступав за збереження культурних традицій.

Тенденції українізації цього періоду — принаймні опосередковано — користувалися підтримкою з боку партійного керівництва республіки. Її розпочав ще Микола Підгорний, який у 1964 році разом з Леонідом Брежнєвим і Олексієм Косигіним став членом Московської трійці, що змістила Хрущова. Його наступник Петро Шелест (1908–1986), також член Московського політбюро, посилено продовжував цю політику. Вона спрямовувалася також проти зусиль, які знову проявлялися з 1965 року і мали на меті тісніше прив'язати Україну до Центру. Шелест виступав за більшу адміністративну автономію України і на захист її економічних інтересів, протестуючи проти віддання переваги Сибіру в сфері промислової політики, а також вимагав розбудови традиційного кам'яновугільного Донбаського регіону. Він виступав за поміркувану українізацію і протегував київським інтелектуалам та їхнім культурним прагненням. Виступаючи на V з'їзді Спілки письменників України у 1966 році, він сказав:

> «Треба бережливо, з повагою ставитися до нашої рідної чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і, в першу чергу, ви, письменники, повинні берегти і розвивати. Комуністична партія завжди підтримувала ваші зусилля в цьому напрямку і буде робити це і надалі».

Шелест не був лібералом, котрий хотів реформувати політичну систему Радянського Союзу. Про це свідчать його жорсткі заходи проти опозиційних сил, а також зовнішньополітичні настанови. У 1968 році на засіданні Політбюро він рішуче виступав за вторгнення в Чехословаччину і протестував проти брежнєвської політики розрядки напруженості. Національно-українські елементи його політики були тісно пов'язані з його політикою розбудови і ствердження власної влади.

На початку сімдесятих років зірка Шелеста почала згасати. У 1972 році його звільнили з посади секретаря Компартії України, а наступного року виключили з Політбюро. Ця зміна влади відбувалася не тихцем, як зазвичай, а навпаки — Шелеста привселюдно так критикували, як ніколи жодного іншого члена керівництва від часів Сталіна. Критика була зосереджена на його економічній політиці та на книжці Шелеста, яка з'явилася в 1970 році під назвою «Україна наша радянська». Керівник партії висловлює в ній свою гордість за досягнення сучасності та велич українського минулого, яке уособлювали запорозькі козаки чи Києво-Могилянська Академія. В Москві скористалися висловленням патріотичних почуттів, як приводом, щоб звинуватити Шелеста в місцевому українському націоналізмі та національній обмеженості. Він нібито не правильно тлумачив історію україно-російських стосунків, ідеалізував козаків і взагалі дозволив буйно розквітнути українському націоналізму. В такий спосіб Шелеста виключили з політичного життя і відправили на пенсію.

«Чистки» та русифікація

Спадкоємцем Шелеста став Володимир Щербицький (1918–1990), який перебуваючи на посаді Прем'єр-міністра України, очолював налаштовану проти Шелеста групу Комуністичної партії. Кар'єрне зростання Шелеста пов'язували з протегуванням з боку Хрущова, натомість Щербицький походив з дніпропетровського клану, сформованого навколо нового керівника партії Леоніда Брежнєва, котрий, подібно до Хрущова, зробив кар'єру в партійній організації України. Починаючи з 1972 року, Щербицький проводив широкомасштабну «чистку» в Україні, мабуть найбільшу акцію радянських спецслужб від 1953 року. *Коренізація* вповільнилася, тому частка українців у керівних органах Компартії України протягом сімдесятих років знизилася до 66% (у 1956 році вона складала 74%). Акції таємних служб спрямовувалися, насамперед проти українських інтелігентів, письменників, істориків та інших вчених. Приблизно 1000 адміністративних працівників інтелектуальної сфери втратили свої посади. Водночас була запроваджена посилена цензура преси та інших видань. Наслідком стало збіднення духовного життя і культури в Україні, яке можна порівнювати з політичними процесами, що відбувалися в Чехословаччині.

Його можна зрозуміти на прикладі «Українського історичного журналу», рівень якого в сімдесяті роки звівся до рупора партійно-історичної агітації.

Всесоюзна національна політика аж до середини сімдесятих років дотримувалася гнучкого курсу та ще проголошувала, що між зближенням і самостійним розвитком радянських націй слід зберігати рівновагу, натомість в Україні вже від 1972 року переходили до репресивного курсу. Подібно до того, як було в XIX і на початку XX сторіччя та в міжвоєнний період, центр, у якому домінували росіяни, знову розглядав національні прагнення в Україні як особливо небезпечні та виступав проти них особливо жорстко. Як і в минулому, радянська політика стосовно України рухалася наміченим курсом.

У другій половині сімдесятих і на початку вісімдесятих років посилилися тенденції русифікації. Викладанню російської мови на всіх рівнях надавалося більше сприяння, у 1979 році обов'язкове вивчення російської мови запроваджувалося також у дошкільних установах. Вищі навчальні заклади союзних республік мали якомога повніше переходити на російську мову викладання, і російська мова мала стати «другою рідною мовою» всіх народів і мовою державного управління та освіти в усіх республіках Радянського Союзу. Початковою метою політики була не так повна асиміляція, як поступове «злиття» національностей в один «радянський народ». Ця пропагована Брежнєвим «нова історична спільність людей» хоча залишала простір для двомовності, однак мала носити переважно російський характер.

Сприяння російській мові, що почалося зі шкільної реформи 1959 року, в Україні мало набагато глибші наслідки, ніж у неслов'янських республіках. Хоча україномовні початкові школи існували, проте відсоток охоплених ними учнів поступово скорочувався. В 1954 році ще 72% учнів відвідували в Україні україномовні початкові школи (частка населення, яку складали українці, — 77%). До 1974 року частка україномовних учнів зменшилася до 60%, а в 1986 році російськомовні школи відвідували вже понад половину учнів України. Втім, у Західній Україні частка учнів україномовних шкіл залишалася набагато вищою, ніж на Сході. Наприклад, у Львівській області у 1968 році 95% шкіл проводили викладання українською мовою. В 1989 році в сільських місцевостях Галичини майже всі діти відвідували україномовні школи, водночас на Сході та в Південній Україні таких було близько

чверті. Між містом і селом також існували великі розбіжності: переважна більшість українських дітей у селах відвідувала школи з викладанням рідною мовою, а в містах їх ставало дедалі менше.

У вищих навчальних закладах, порівняно з російською, українська мова втрачала свій вплив ще більшою мірою. Вже у 1965 році у 8 університетах республіки лише 34% лекцій читали українською мовою, а частка українських студентів складала 61%. Найнижчим відсоток студентів був у Одесі (10%) та в Харкові (13%), найвищим — у Львові та в Ужгороді. В більшості економічних і природничих спеціальних вищих навчальних закладів російська мова викладання перемогла повністю. Внаслідок цього зменшувався відсоток українців серед студентів України. Тепер знову збільшилася різниця в освітньому рівні українців та росіян, яка суттєво зменшилася у двадцятих роках.

Частка україномовних видань теж значно зменшилася в сімдесяті роки. Після того, як у 1930 році понад три чверті всіх видань були україномовними, у 1960 році їхня частка знизилася до 49%, у 1971 році — до 39%, а в 1987 році — складала лише 22%. Їхнє місце займали російськомовні видання.

Спроба залучити Україну до панування в радянській імперії в якості молодшого компаньйона зазнала невдачі. Тому частка українців у всесоюзних керівних органах у сімдесяті роки зменшилася. Якщо у 1966 році в Центральному Комітеті Компартії українці складали 18,5%, що навіть трохи перевищувало їхню частку в загальній кількості населення (приблизно 17%), то у 1982 році серед членів ЦК українців було тільки 14,3%. Навіть Володимир Щербицький, що керував засіданням Політбюро після смерті Брежнєва у 1982 році й розглядався як його можливий спадкоємець, втратив свій вплив у вісімдесяті роки. Спадкоємець Брежнєва — Андропов — запросив до Москви Федорчука та Чебрикова, двох українських КДБістів, відзначивши в такий спосіб заслуги українських спецслужб під час «чисток» сімдесятих років.

Успіхи в русифікації українців, якій сприяли соціально-економічний розвиток і національна політика центру, відображають також дані перепису населення. Внаслідок імміграції росіян і асиміляції українців, частка українців у загальному населенні УРСР у період між 1959 і 1989 роками зменшилася від 76,8% до 73%, тоді як частка росіян збільшилася від 16,9% до 22%. Кількість росіян в Україні у шістдесяті

та сімдесяті роки збільшилася від 7 до 10 мільйонів. Росіяни іммігрували переважно в міста східноукраїнських і південноукраїнських промислових районів, де їх селилося багато ще з кінця XIX сторіччя. Частка інших етнічних груп знизилася від 6,3% до 5%, найбільша з яких, євреї, внаслідок еміграції та асиміляції скоротилася від 2,0% (1959) до 0,9% (1989).

Окрім того, зменшилася чисельність українців, які під час перепису населення вказували українську мову як рідну: в період між 1959 та 1979 роками від 93,5% до 89,1%, а в 1989 році — до 87,7%. Серед українців усього Радянського Союзу тільки 82,8% у 1979 році вважали українську мову рідною, а в містах таких було лише 73,7%. Тоді як у Західній Україні майже не було українців з російською рідною мовою, у надзвичайно урбанізованій східноукраїнській Донецькій області у 1979 році їх було майже 38%. Мовна русифікація, яка не обов'язково автоматично призводила до зміни національної ідентичності, торкнулася передусім українського міського населення на Сході, Півдні та в Центрі, де щораз складніше було з українськими початковими школами. Без доброго знання російської мови зробити кар'єру в місті ставало дедалі сутужніше.

Українська мова втрачала дедалі більше функцій, які вона отримала в двадцяті роки, і в містах знову поступово стала мовою нижчих верств населення, яка протистояла російській як мові освічених людей. Натомість у селах вона залишилася твердо вкоріненою, часто єдиною розмовною мовою, яку розуміла більшість населення. В будь-якому разі ще в 1970 році тільки 36% всіх українців Радянського Союзу, для яких українська мова була рідною, ствердно відповідали на запитання, чи володіють вони «російською мовою вільно». За даними перепису населення 1979 року, ця частка збільшилася майже до 50%, однак ці дані штучно завищені, як трапилося, наприклад, з відповідними даними про узбеків. Однак у 1989 році 56% українців відповідали, що вільно володіють російською мовою.

В післявоєнний час розподіл на росіян і українців у міста і в селах та на окремі регіони країни знову наблизився до ситуації, схожої на період до українізації у двадцятих роках. Українську мову і культуру на очах витісняли з міста і знову дедалі більше пов'язували з селянством і провінційністю.

Тим часом суспільство України докорінно змінилося. Зі зростанням індустріалізації чисельність міського населення України зросла за період між 1959 і 1979 роками приблизно від 20 до 30 мільйонів осіб, що відповідає процентному підвищенню від 46% до 61% загальної кількості населення. Процес урбанізації українського народу також продовжувався безперешкодно. Рівень урбанізації українців в усьому Радянському Союзі зріс у період між 1959 і 1979 роками від 39,2% до 55,6%, хоча усе ще зберігався відрив від росіян (відповідно 57,7% і 74,7%). Соціальна структура українців надалі модернізувалася, помітно збільшилася їхня частка серед промислових робітників і службовців, однак серед колгоспного селянства їх, як і раніше, було понад половину.

Українці в Західній Україні значною мірою змогли зберегти свою мову та етнічну ідентичність, натомість у міському середовищі Східної та Південної України, яке мало російський характер, і за межами республіки вони піддавалися сильному тиску асиміляції. Перехід до російської національності часто відбувався через змішані російсько-українські шлюби, що траплялося дедалі частіше, насамперед, у містах. Вже в тридцятих-п'ятдесятих роках русифікувалася велика частина українських селян, що оселилися за межами України. За результатами перепису населення 1926 року, в розташованих на схід від України регіонах Північного Кавказу та російської чорноземної смуги налічувалося 4,7 мільйонів українців, натомість у 1959 році їх було тільки близько 450 000, себто десята частина. Процес русифікації був важливим мотивом для опозиції в Україні, яка з шістдесятих років піднімала свій голос проти неї.

Український рух опозиції

Як і скрізь у Радянському Союзі, відхід від сталінських методів уможливлював не тільки виникнення національно-комуністичної течії, притаманної системі (гарним прикладом є Шелест), а й опозиції, яка потенційно підривала систему. Так звані дисиденти почали гуртуватися, насамперед, у шістдесяті роки, коли остаточно стало зрозуміло, що десталінізація зупинилася на півдорозі. Представники і керівники української опозиції походили головним чином з середовища міської інтелігенції, яка сформувалася по-новому й перебувала у певних конкурентних стосунках з росіянами та русифікованими елітами. Щодо професійних груп, то тут були представлені викладачі всіх рівнів, вчені,

діячі культури, студенти й інженери. База українського руху опозиції в Західній Україні, насамперед у Львові та в Києві була ширшою, ніж на Сході та Півдні. В цілому вона охоплювала значно меншу частину населення, ніж, наприклад, у литовців, грузинів чи кримських татар.

Цілі української опозиції були неоднорідними. На передньому плані стояли національно-культурні вимоги, які, втім, завжди поєднувалися із загальнополітичними. Значна частина опозиціонерів шістдесятих років залишалася в національно-комуністичних рамках. Найвідомішим став літератор Івана Дзюба, родом зі Східної України, з його написаним у 1965 році твором «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Дзюба піддав різкій критиці русифікацію української освіти і закликав повернутися до інтернаціональної ленінської національної політики. Цей твір не міг вийти друком в Україні, однак став відомим серед представників еліти. В Західній Україні утворилося кілька невеликих окремих підпільних груп. Серед їхніх лідерів був Левко Лук'яненко, який вже в 1961 році висунув вимогу створення незалежної національної держави. Його засудили до смертної кари, пізніше помилували і засудили до 15 років ув'язнення в таборі. Там також існували націоналістичні групи, що продовжували традиції ОУН і УПА. Однак прихильники інтегрального українського націоналізму серед всієї українській опозиції були представлені досить слабко. До них належав історик Валентин Мороз, якого вперше заарештували в 1965 році, а в 1979 він зміг виїхати до США.

Більшість національних українських опозиціонерів публічно виступали проти русифікації та за вільний розвиток української культури в рамках культури європейської. Історики намагалися виправляти офіційні російськоцентричні уявлення про історію. Одним з них був Юрій Бадзьо, котрий у 1979 році направив відкритого листа до Президії Верховної Ради СРСР і до Центрального Комітету КПРС, у якому він таврував ганьбою фальсифікацію української історії та класифікацію української культури:

> «Сучасна національна політика партії позбавляє український народ права на минуле: сучасна радянська історіографія України робить залежне, нерівноправне становище українського народу не менш очевидним, ніж офіційна концепція майбутнього націй — йдеться про два боки єдиної політики відновлення «неподільної Росії».

Такі початково культурні цільові настанови поєднувалися з політичними ідеями прав людини і демократії, і, зазвичай, йшлося про перетворення, а не ліквідацію радянської системи. Київський журналіст В'ячеслав Чорновіл, спочатку теж комуніст, сформував добірку матеріалів, де задокументував протиправні дії органів влади проти української опозиції. В першій половині сімдесятих років вийшли друком вісім номерів підпільного журналу «Український вісник».

До цього руху долучилася релігійна опозиція в Західній Україні. Тут продовжувала діяти заборонена Греко-католицька церква, яка залишалася ядром кристалізації національно-опозиційних сил. Рішуче налаштована меншість організувала щось на кшталт катакомбної церкви, проводила богослужіння, посвячувала священиків і поширювала друковані релігійні матеріали. У 1982 році була заснована ініціативна група для захисту Української Греко-католицької церкви, що виступала за її легалізацію.

В середині сімдесятих років різні опозиційні напрямки об'єдналися в Українській групі сприяння виконанню Гельсінських угод, яка на першому плані ставила загальні цілі демократизації та прав людини і співпрацювала з опозиційними групами інших національностей, у тому числі й росіян. Гельсінські комітети виступали за дотримання угод, укладених на Гельсінській Конференції з безпеки та співробітництва в Європі, зокрема стосовно захисту основних прав людини. Головою заснованої у 1976 році Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод був письменник Микола Руденко, який колись був секретарем партійної організації Спілки письменників. До засновників української Гельсінської групи в Москві належав колишній радянський генерал-майор українець Петро Григоренко. Він з шістдесятих років брав активну участь у дисидентському русі та виступав, зокрема, на захист прав кримських татар. До української Гельсінської групи приєдналася ціла когорта опозиціонерів, які активно діяли ще в шістдесяті роки і за це були засуджені та ув'язнені в таборах, наприклад, Лук'яненко і Чорновіл, а також кілька колишніх членів ОУН і УПА, які вижили в таборах. Саме досвід спільних страждань в ГУЛАГу сприяв рішучості цих людей та їхній готовності співпрацювати з опозиціонерами інших національностей.

Хоча вплив українського опозиційного руху на широкі верстви населення залишався незначним, реакція Москви на нього була різ-

кою. Вже в середині шістдесятих років, ще за Шелеста, відбулася перша хвиля арештів. Набагато більш репресивними були наступні «чистки» 1972–1973 років: щонайменше 70 опозиціонерів були заарештовані, серед них і Чорновіл, якого засудили до шести років ув'язнення в таборі та трьох років заслання. Багато засуджених продовжували свою опозиційну діяльність після звільнення — їх знову арештували і судили. Такими були і Чорновіл, і поет Василь Стус, якого ще під час першої хвилі чисток засудили до п'яти років ув'язнення в таборах, а після наступного арешту він помер у таборі у 1985 році. Керівників української Гельсінської групи засуджували, як правило, на термін позбавлення волі від 10 до 15 років. У 1983 році з 33 членів групи — 21 перебували в таборі чи під арештом, 4 — на засланні, 5 — в еміграції на Заході. Серед політичних в'язнів Радянського Союзу українців, порівняно з іншими національностями, було найбільше, а міра покарання українських дисидентів, порівняно з росіянами, як правило, також була вищою. Радянська влада часто застосовувала варварський метод примусової госпіталізації в психіатричні лікарні. Отже, ставлення Москви до української опозиції продовжило традицію особливо жорсткої реакції центру на всі дестабілізуючі тенденції в середині другої за чисельністю нації імперії.

Значна кількість людей, які з шістдесятих років активно виступали з національними українськими ідеями і тому тривалий час були ув'язнені в радянських таборах, наприкінці вісімдесятих років відігравали важливу роль у русі за незалежність, а згодом — у новій українській державі. Крім Чорновола, Дзюби та Лук'яненка слід назвати, наприклад, письменника Івана Драча. Попри свою тонку соціальну базу, опозиційний рух шістдесятих і сімдесятих років мав велике значення для підготовки невеликої групи незалежно мислячих політиків.

За три десятиліття після смерті Сталіна ґрунтовних змін зазнало і все українське суспільство. Бурхливий розвиток індустрії та освіти створили в Україні, як і в цілому Радянському Союзі, нову міську еліту з високим рівнем освіти, яка віднині не покладала свої сподівання на удосконалення пануючої комуністичної системи, а наполягала на проведенні ґрунтовних реформ. Виразником їхніх інтересів був Михайло Горбачов.

15. Розпад Радянського Союзу та виникнення української держави

В середині вісімдесятих років і на Заході, і в більшості республік Радянського Союзу українців вважали регіональним варіантом російської нації, вірними служителями радянської влади і союзниками «старшого російського брата». Коли в березні 1985 року Михайла Горбачова обрали Генеральним Секретарем Комуністичної партії Радянського Союзу і він розпочав політику гласності та перебудови, таке ставлення спочатку мало в чому змінилося.

Метою Горбачова була модернізація Радянського Союзу, відсталість якого ставала дедалі очевиднішою в багатьох сферах. На першому плані перебувало реформування нездорової економіки, що мало супроводжуватися перебудовою суспільства і відмінними поглядами, створеними гласністю. Втім, через кілька років спроба реформи призвела до руйнування радянської системи і до розпаду радянської держави.

Розпад СРСР як держави значною мірою був наслідком рухів за незалежність його національностей. Проте національне питання не належало до списку пріоритетних проблем, які хотів вирішити Горбачов. Марксист Горбачов, здається, радше вірив, що, як зазначалося в програмі партії 1986 року: «Національне питання в Радянському Союзі успішно вирішене». Тому нове керівництво невміло реагувало на перші виклики національного питання, як-от демонстрації в Казахстані в грудні 1986 року. У липні 1990 року Горбачов визнавав: «Ми були непідготовлені, коли найгостріші проблеми, що накопичилися під поверхнею нібито згоди, проламали її та вийшли назовні».

Починаючи з 1988 року, Горбачов змушений був стикатися з національними рухами в Прибалтиці та в Закавказзі. З плином часу він поступово почав усвідомлювати значення національних проблем, однак дотримувався ідеї єдності Радянського Союзу, а його політика відставала від драматичного розвитку на периферії.

Шлях до незалежності

Спершу в Україні майже нічого не змінювалося і нею продовжували керувати як периферією Росії. Тоді як центральні та регіональні керівні кадри у всьому Радянському Союзі протягом перших років перебудови оновилися на понад три чверті, в Україні більшість старої номенклатури зберегла свої посади. Консервативний партійний лідер Щербицький, який з 1972 року залізною рукою керував Україною, залишався при владі в Києві і членом Московського політбюро. Останній зі старої гвардії Брежнєва (крім Горбачова), він пішов у відставку лише у вересні 1989 року — за віком і станом здоров'я, — і Горбачов розпрощався з ним з усіма почестями. Його наступник Володимир Івашко навіть року не протримався на цій посаді, бо влітку 1990 року Горбачов забрав його заступником Генерального Секретаря всесоюзної компартії до Москви.

Чому Горбачов так довго тримався за опонента реформ Щербицького? Одне з пояснень може бути в його сильній владній базі серед комуністичної еліти України. Певну роль могла б відігравати також обставина, що в той ризикований період реформ Горбачов хотів, за допомогою Щербицького тримати другу за важливістю союзну республіку під контролем. Те, що Україна до кінця вісімдесятих років залишалася під старим керівництвом, гальмувало гласність і перебудову, а заодно і розвиток опозиційних рухів в Україні, порівняно з Росією.

Вже у квітні 1986 року поштовх до критики системи влади дала катастрофа на Чорнобильській АЕС, розташованій приблизно за 130 км на північ від столиці України — Києва. Хоча завдяки напрямку і швидкості вітру Україна не так тяжко постраждала, як розташована на північ від неї Білорусія, усе ж значна територія України — приблизно 1600 населених пунктів та 1,4 млн жителів — була оголошена зоною, що постраждала від катастрофи. Відтоді приблизно 12% сільськогосподарських земель України вважаються радіоактивно забрудненими. Багато українців було виселено з цього регіону, проте велику кількість людей у регіоні упродовж тривалого часу мало інформували про небезпеку.

Злочинне применшення серйозності катастрофи і безвідповідальне затягування з організацією контрзаходів органами влади в Києві та в Москві вперше мобілізували широкі верстви населення в

Україні. Чорнобиль пробудив екологічну свідомість, що стало важливим елементом політичної опозиції. Київський лікар і письменник Юрій Щербак наприкінці 1987 року заснував громадську організацію «Зелений світ», яка у 1990 році перетворилася на «Партію зелених». Вона таврувала ганьбою шкоду, завдану навколишньому середовищу промисловістю у Східній Україні. Вперте небажання органів влади відмовитися від програми атомної енергетики увиразнило залежність України від центру та посилило прагнення здобуття суверенітету.

В Україні також існувала соціальна база для заворушень, свідченням чого стали шахтарські страйки, які, за прикладом Сибіру, охопили також і вугільні шахти Донбасу влітку 1989 року. Несподіванкою стало те, що майже не охоплені українським національним рухом шахтарі Східної України, які вважалися пасивними, русифікованими та контрольованими комуністичною партією, ефективно організовувалися, розробили елементи самоврядування і поряд з економічними та соціальними проголосили також політичні вимоги до урядів Києва та Москви.

Всупереч внутрішньополітичній стагнації перебудова та гласність, які супроводжувалися послаблення політичного тиску, уможливили відродження опозиційних сил в Україні.

В числі перших маніфестацій українського національного руху була боротьба за легалізацію в Галичині Греко-католицької церкви, яка була пов'язана Унією з Римом. У серпні 1987 року комітет, який складався зі священнослужителів і парафіян, розпочав кампанію за повернення церков греко-католикам і звернувся за допомогою до Папи римського. Російська православна церква виступала проти цих прагнень і її підтримував консервативний режим Щербицького. Проте більшість священиків і церковних громад Галичини відвернулися від Православної церкви і приєдналися до Греко-католицької церкви, яка наприкінці 1989 року після візиту Горбачова до Ватикану фактично отримала дозвіл на відкриту діяльність. У 1991 році її керівник, кардинал Любачівський, повернувся до Львова з еміграції з Риму. Боротьба за Унійну церкву дала вирішальні стимули національному рухові в Західній Україні та суттєво вплинула на те, що в Галичині цей рух отримав набагато ширшу соціальну базу, ніж в інших областях України. В тісному зв'язку між віросповіданням і національністю в ролі провідної сили західні українці проявили у XX столітті вражаючі паралелі з національним рухом кінця XIX сторіччя.

Починаючи з 1989 року, в Києві та у Львові робилися також спроби відродити Українську Автокефальну Православну церкву міжвоєнного періоду, яка вижила в еміграції. Хоча вже у 1990 році був проголошений власний Патріархат на чолі із патріархом Мстиславом, який повернувся в Галичину, проте вплив Автокефальної церкви на широкі верстви населення спершу залишався відносно незначним. Російська православна церква зреагувала на ці виклики, перейменувавши свою українську гілку на Українську Православну церкву.

Культурно-національні течії, що розвивалися, починаючи з 1986 року у Львові та в Києві, продовжували традиції двадцятих років та опозиційних рухів післясталінського періоду. Київські письменники і літератори, як-от Гончар, Драч і Дзюба, знову виступили за українізацію у мовній політиці. Були засновані «Український Культурологічний клуб» і «Всеукраїнське Товариство української мови імені Тараса Шевченка». Відкритіше обговорювалися такі заборонені раніше теми, як Українська Народна Республіка 1918-1920 років чи Голодомор 1932–1933 років, а Товариство «Меморіал» розпочало висвітлення сталінського минулого. Інформування про масові поховання сталінського періоду сприяло, як і в Білорусі, мобілізації української інтелігенції. Деякі з політичних в'язнів, яких звільнили у 1987 і 1988 роках, зокрема Чорновіл, Лук'яненко та Бадзьо, знову взяли активну участь у політичній діяльності. Дехто з них вступив у оновлену «Українську Гельсінську спілку», яка до своєї програми вписала політичну автономію України разом з гарантуванням основних прав людини. Влітку 1988 року в Галичині відбулися масові демонстрації, до організації яких також долучилася стара гвардія опозиціонерів.

Після тривалої підготовки, якій перешкоджали органи влади, різні опозиційні групи у вересні 1989 року об'єдналися в заснований за балтійським зразком «Народний Рух України за перебудову». Рух починав, на що вказує його назва, від поміркованих, здебільшого культурно-політичних настанов і не ставив під сумнів радянську союзну державу. В січні 1990 року на честь об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою у 1919 році Рух організував живий людський ланцюг з понад 400 тисяч учасників від Києва до Львова. Синьо-жовтий національний прапор Української Народної Республіки та інша національна символіка стали дедалі частіше використовуватися в публічному просторі. Всупереч

поширеним, насамперед у Німеччині, стереотипним уявленням про фанатичних українських націоналістів, програма Руху була спрямована на цілі демократії та права людини, і від самого початку Рух приймав у свої ряди євреїв і росіян.

На виборах до Верховної Ради України в березні 1990 року опозиційне об'єднання на чолі з Рухом здобуло 117 з 450 мандатів, більшість з яких — у Західній Україні та в Києві. Деякі обласні адміністрації в Західній Україні очолили опозиціонери, наприклад, Чорновіл у Львівській області, який незадовго до цього був звільнений з табору. Проте більшість депутатів українського парламенту і регіональних органів влади надалі рекрутувалася із старої комуністичної номенклатури. Після скасування монополії КПРС протягом 1990 року під керівництвом Руху створювалися політичні партії. Важливу роль знову відігравали політичні опозиціонери шістдесятих і сімдесятих років. Лук'яненко став головою Української Республіканської Партії, а Бадзьо керував Демократичною партією України. Діапазон новостворених партій коливався від комуністів і «зелених» до націоналістичних угрупувань, а втім, — усі партії залишалися відносно невеликими, і їм не вдавалося мобілізувати широкі маси населення.

Найбільшої підтримки з боку населення здобув Рух. Об'єднана Рухом опозиція стала в 1990 році національним рухом за незалежність і дедалі сильніше впливала на політику в Україні. Вже на початку 1990 року українська мова була оголошена державною. Вирішальним для подальшого розвитку було те, що частина старої партійної еліти запозичила важливі пункти програми Руху і також взяла курс на незалежність України. Керівником цієї групи був Леонід Кравчук (народ. у 1934 році), якого в кінці липня 1990 року було обрано Головою Верховної Ради замість партійного лідера Івашка, який раніше упродовж короткого часу займав цю посаду.

Вже 16 липня 1990 року Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Подібно до заяв інших радянських республік про державний суверенітет, хоча це ще не означало незалежність України, усе ж підкреслювало нейтралітет України та її право на власні збройні сили. Після цього Україна уклала низку двосторонніх угод з іншими республіками СРСР та почала активно діяти в зовнішньополітичній сфері. 19 листопада 1990 року Російська та Українська Республіки визнали кордони і суверенітет одна одної.

Це стало певним поворотним пунктом у взаєминах Москви і Києва, коли російська сторона вперше офіційно визнала політичне існування України. Водночас внутрішній опозиційний рух продовжив свої дії проти комуністичного уряду республіки. Студентський страйк у жовтні 1990 року змусив піти у відставку комуністичного главу уряду.

У відносинах з радянським центром Україна ставала дедалі впевненішою. В жовтні 1990 року Верховна Рада України оголосила пріоритетність республіканських законів щодо союзного законодавства. Хоча під час референдуму в березні 1991 року* 70% повноправних громадян України висловилися за збереження Радянського Союзу, але водночас 80% ствердно відповіли на додаткове, поставлене лише в Україні запитання про те, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет. По суті вже в цьому було закладено підґрунтя «Співдружності Незалежних Держав», яка виникла наприкінці року. І тому послідовними були кроки українського керівництва на чолі з Кравчуком, коли вони протягом 1991 року блокували зусилля Горбачова щодо укладення нового союзного договору.

Після Московського путчу, що провалився у серпні 1991 року, в Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, було прийнято Акт проголошення незалежності України. 24 серпня Верховна Рада прийняла документ, у якому підкреслювалося:

> «Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Вслід за цим розпустили Комуністичну партію і прийняли закони про власні збройні сили та національну гвардію. На референдумі 1 грудня 1991 року 90% громадян (отже, не тільки українці, що складали 73% загальної кількості населення), які взяли в ньому участь, схвалили Акт про незалежність. За незалежність висловилися виборці

* Йдеться про Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу, поведений у березні 1991 року — *Прим. ред.*

всіх регіонів: в галицькій Тернопільській області за незалежність проголосувало 98,7%, у східноукраїнській Харківській області — 75,8%, а в Криму (за низької участі) — 54,2%.

На виборах Президента України найважливішими кандидатами-суперниками були Голова Верховної Ради Леонід Кравчук, функціонер, який у вісімдесяті роки відповідав за пропаганду та ідеологію в ЦК Компартії України, та В'ячеслав Чорновіл, який з шістдесятих років брав активну участь у діяльності політичної опозиції і тому багато років відсидів у радянських таборах і в'язницях. Президентом України обрали Кравчука, бо він отримав 61% голосів, а Чорновіл отримав 23% голосів, більшість з яких у Західній Україні.

Відокремлення республіки, яка була другою після Росії за населенням і економічним потенціалом, завдало смертельного удару Радянському Союзу, що вже й так занепадав. 5 грудня 1991 український парламент вирішив розірвати Договір про створення Радянського Союзу від 1922 року. Кількома днями пізніше Президенти Росії, України та Білорусі в Біловезькій Пущі біля Мінська створили неміцну Співдружність Незалежних Держав (СНД), до якої 21 грудня приєдналася решта колишніх радянських республік, за винятком трьох балтійських держав і Грузії. Таким чином припинилося існування держави Радянський Союз, а Президент Горбачов пішов у відставку.

Такі поняття як «політичний суверенітет» та «культурна самобутність» радянських республік, які з 1930-х років не мали конкретного наповнення, в процесі розпаду СРСР несподівано виступили на передній план. Структури (навіть значною мірою формальні) національних територій з постійними кордонами, національні політичні інституції (парламенти та уряди), національно-культурні організації (Союзи письменників та Академії наук) наповнювалися новим змістом. Центральним у процесі становлення нових незалежних держав таким чином став ленінський принцип федералізму, який був стабілізуючим фактором в СРСР.

Українці здобули незалежність швидко та без великих конфліктів і втрат. На відміну від литовців, естонців чи грузинів, на них нова держава «впала з неба» майже без бою. Для державотворення їм бракувало інтегруючого ефекту спільної визвольної боротьби. Із здобуттям незалежності було несподівано швидко досягнуто найважливішої мети, якої добивалася опозиція, і, здавалося, що найважливіші

8 7-378

проблеми ніби вирішилися автоматично. Однак, це припущення, подібно до інших випадків постання національних держав, виявилося помилковим висновком. Нині багато проблем, які відсунули через досягнення основної мети — незалежності, постають особливо гостро.

Проблеми нової української держави

1. На першому плані, як і в інших посткомуністичних країнах, були *економічні* проблеми.

З кінця вісімдесятих років і особливо з 1992 року економічна могутність України постійно знижувалася. Наприкінці дев'яностих років реальний ВВП складав лише близько 40% від рівня 1989 року. У 1997 році процес згортання виробництва досяг своєї найнижчої точки.

Для багатьох цей драматичний економічний занепад виявився несподіванкою. Спочатку експерти «Дойче Банку» оцінювали потенціал України як досить перспективний, посилаючись на високоосвічене населення, розвинену промисловість і відносно розвинене сільське господарство, що ґрунтувалося на кращих природних умовах, ніж російське. Водночас вони недооцінювали спадщину радянської економіки, зокрема такі структурні недоліки, як-от надмірна перевага важкої промисловості та оборонного комплексу, технічно застаріле виробниче обладнання, екологічні проблеми і моделі мислення, притаманні плановій економіці.

До історичної спадщини належала інтеграція України в радянську економіку на принципах всесоюзного поділу праці. Занепаду економіки сприяли руйнація карбованцевої зони і значне послаблення економічних зв'язків з іншими колишніми радянськими республіками, з якими Україна була тісно пов'язана економічно в міжрегіональному поділі праці. Життєво важливе, особливе значення мали і мають для України взаємини з Росією, яка постачає нафту і природний газ. Натомість Україна отримує від Росії оплату за транзит енергоносіїв через трубопроводи, прокладені через її територію на Захід. Росія була і залишається найважливішим торговельним партнером України, випереджаючи в цьому і ФРН, і США. Російський уряд неодноразово використовував економічну залежність України як засіб політичного тиску. Фінансова криза в Росії у 1998 році мала негативні наслідки для України та привела її до неплатоспроможності.

Після того, як надії на експорт у країни Заходу невдовзі виявилися марними, для українського керівництва поступово стало очевидно, що визначена політичними пріоритетами економічна ізоляція — це хибний шлях. І без співпраці з іншими країнами СНД, передусім з Росією, неможливо зупинити економічний спад.

Вкрай необхідна реструктуризація та модернізація економіки у 90-х роках просувалися дуже повільно. У проведенні економічних реформ Україна відставала від Росії та частково реагувала на її реформаторські кроки. Це проявилося при відпусканні цін у 1992 році та в запровадженні купонів у листопаді 1992 року, як єдиного чинного платіжного засобу. Реалізація ухваленого в березні 1992 року вже на папері недосконалого закону про приватизацію обмежилася лише першими кроками, так само як і проголошена Президентом Кучмою восени 1994 року програма ринкових реформ. Лише у 1995 і 1996 роках уряд прискорив приватизацію середніх і великих підприємств, а також намагався провести земельну реформу із запровадженням приватної власності на землю, однак вона постійно наштовхувалася на опір парламенту. У другій половині 90-х років частка приватизованого майна поступово зростала, однак часто йшлося лише про формальну приватизацію. Представники старих політичних і економічних еліт привласнювали значну частину власності, й це не створювало хоч якихось реформаторських стимулів. Високі прибутки переважно не інвестувалися в середині країни, а вивозилися у валюті за кордон.

Повністю приватизовані малі підприємства і сектор послуг частково модернізувалися, а структури сільського господарства і важкої промисловості реформувалися дуже повільно. Успадкована з радянських часів увага до технічно застарілої важкої промисловості в 90-і роки навіть збільшилася, і цьому сприяли державні субсидії. Це стосувалося найбільших кам'яновугільних шахт Донбасу, які ставали дедалі нерентабельнішими, натомість кілька великих оборонних підприємств знову почали успішно виробляти продукцію та експортувати до Росії та азійських країн. Систематичними перешкодами для діяльності приватних підприємців були дефіцит капіталу, податковий тиск, відсутність правової бази, бюрократичне свавілля і корупція. В сільському господарстві, як і раніше, переважали нерентабельні колгоспи і радгоспи. Тільки після переобрання наприкінці 1999 року Президент Леонід Кучма видав розпорядження про їхню ліквідацію.

Аграрне виробництво наприкінці 90-х років досягало лише половини рівня 1989 року. Тільки завдяки приватному вирощуванню картоплі, овочів і фруктів, а також приватному тваринництву населення забезпечувалося продовольством. Завдяки обмежувальній грошовій політиці і введенню восени 1996 року нової валюти — гривні — урядові вдалося значно загальмувати галопуючу інфляцію, яка між 1990 і 1996 роками щороку сягала приблизно 800%.

Імпульси для програм економічних реформ надходили з Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР), які, починаючи з осені 1994 року, і особливо з 1998 року, надавали Україні значні кредити. Їх мали використовувати для реформування сільського господарства, фінансового сектора, вугільної промисловості (зокрема для закриття давно нерентабельних шахт), а також для податкової реформи і реформи державного управління; втім, значна частина їх пішла на виплати найневідкладніших боргів України. Оскільки пов'язані з наданням кредиту вимоги не виконувалися, МВФ і МБРР неодноразово припиняли надання чергових траншів, однак, коли уряд і парламент приймали нові програми реформ, вони щоразу відновлювали виплати. Втім, обсяг закордонних приватних прямих інвестицій в Україну залишався скромним, порівняно з Росією та іншими постсоціалістичними країнами.

Економічна ситуація України на початку нового сторіччя усе ще безнадійна. Ні в сільському господарстві, ні в промисловості не вдалося досягти істотного підвищення виробництва. Україна належить до найбідніших країн Європи. Реальні доходи приватних домогосподарств поступово знижувалися, наприкінці дев'яностих років середній місячний заробіток складав менше, ніж 40 доларів. Заборгованість по виплаті зарплат, пенсій і соціальних платежів, а також по сплаті податків, досягла неймовірних розмірів. Втім, ці та інші статистичні дані мають відносну інформаційну цінність, адже тіньова економіка, чорний ринок і бартерна торгівля, за деякими оцінками, складають половину обсягу економічної діяльності. Через це надзвичайно поширені корупція та організована злочинність.

Соціальні наслідки затяжної економічної кризи є дуже серйозними. Зросло безробіття. Внаслідок нерегулярних низьких зарплат, пенсій і соціальних платежів, значна частина населення, особливо

люди похилого віку, інваліди і молодь, потрапили у складне становище. Кількість населення і тривалість життя поступово скорочуються. Попри постійне погіршення економічної та соціальної ситуації, протести залишаються рідкісним явищем. Лише шахтарі Сходу країни майже щороку привертають до себе увагу масовими страйками і досягають певних поступок.

2. Повільне просування вперед економічних реформ пов'язано з *політичним розвитком,* взаємодією між Президентом, урядом і парламентом.

Старі керівні кадри, політична і економічна еліта Радянської України і далі визначали політичне та економічне життя незалежної України. Щоправда Президент Кравчук перетворився з охоронця комуністичної ідеології на послідовного представника національних українських інтересів. Здається, що радикальні внутрішньополітичні та економічні реформи, не були близькими його серцю. В березні 1992 року він домігся для себе надзвичайних повноважень, які підстраховували стиль його керівництва, що помітно ставав дедалі авторитарнішим. Постійні зміни, що відбувалися в Кабінеті Міністрів, спочатку давали можливість побачити певну тенденцію щодо більшої готовності до реформ. Наприклад, до уряду увійшла низка колишніх опозиціонерів, як-от Дзюба і Щербак. Призначений у жовтні 1992 року Прем'єр-Міністром Леонід Кучма (нар. у 1938 році), колишній директор найбільшого радянського оборонно-промислового комплексу і досвідчений керівник-господарник, — намагався прискорити процес реформ. Однак вже у вересні 1993 року він пішов у відставку. Президент Кравчук перебрав на себе виконавчу владу та зменшив і так повільний темп економічних реформ.

На дострокових президентських виборах, проведення яких у липні 1994 року спричинив тиск шахтарів, у другому турі Кучма переміг першого Президента Кравчука, отримавши 52,1% голосів виборців, після того, як у першому турі, здобувши 31,3%, він зайняв друге місце після Кравчука, за якого проголосувало 37,7%. Вирішальну роль у виборах відіграли області Східної та Південної України з найбільшою кількістю населення, яким Кучма пообіцяв вихід з економічної кризи і поліпшення відносин з Росією. В листопаді 1999 року Кучму переобрали на посаду Президента, — цього разу як гаранта стабільності та незалежності та як оплот проти відновлення комунізму. У другому турі

він одержав 56%, а комуністичний претендент Петро Симоненко — лише 38% голосів виборців.

Після того, як продовжував свою роботу старий радянський, обраний ще в березні 1990 року, парламент, у якому переважали колишні комуністичні функціонери, — навесні 1994 року відбулися перші в Україні вільні парламентські вибори. Вони не призвели до формування однозначної більшості. Комуністи, які у травні 1993 року знову отримали дозвіл на політичну діяльність, стали найсильнішою партією у Верховній Раді, однак понад третина депутатів не належали до жодної партії. Пряме мажоритарне виборче право з кворумом 50% голосів виборців призвело до того, що в окремих округах необхідно було постійно проводити повторні вибори, і ще через два роки після виборів не була визначена доля 25 депутатських місць. Під час других парламентських виборів, проведених у березні 1998 році на основі нового виборчого закону, вже тільки половина місць визначалася індивідуально, а друга половина — за партійними списками, натомість кворум скасували. Комуністи та інші ліві партії зміцнили свої позиції та отримали 37% місць, водночас 30% (60% прямих мандатів) відійшли незалежним кандидатам. Це були здебільшого політичні та і економічні функціонери, які пізніше підтримували переважно Президента і його «партію влади». Вибори показали, що, за винятком комуністів, усі партії користуються невеликою підтримкою населення України.

Подібно до Росії, внутрішня політика України в 1990-і роки визначалася конфліктами між Президентом і парламентом. Це спричиняло постійну зміну урядів, які стали пішаками в боротьбі за владу. Призначені Президентом Кучмою Прем'єр-Міністри Леонід Марчук (у 1995–1996 рр.), Павло Лазаренко (у 1996–1997 рр.), Валерій Пустовойтенко (у 1997–1999 рр.) і Віктор Ющенко (у 1999–2001 рр.) уособлювали різні етапи боротьби за владу і політики реформ.

Парламент виявився гальмом для реформ. Як і слід було очікувати, після досягнення опозиційними силами їхньої найважливішої мети — незалежності, — між ними стався розкол. Одне крило Руху на чолі з Іваном Драчем підтримувало Президента Кравчука і його політику, інше крило, під керівництвом Чорновола, — прагнуло послідовнішої демократизації та більшою мірою обстоювало націоналістичний курс. У грудні 1992 року Рух під керівництвом Чорновола оголосив себе партією, але найвищу точку розвитку він уже перейшов.

Навесні 1999 року Рух знову розколовся, а Чорновіл невдовзі загинув у автокатастрофі.

Робота над новою Конституцією здійснювалася у Верховній Раді дуже повільно. У червні 1995 року Президент Кучма і парламент уклали «конституційний договір», який вперше унормовував поділ між гілками влади і надавав Президентові більші повноваження для здійснення економічних реформ. 28 червня 1996 року парламент прийняв нову Конституцію, що замінила брежнєвську Конституцію 1978 року. Вона стала компромісом між виконавчою і законодавчою владами. Хоча Конституція проголошує Україну президентською республікою, однак повноваження Президента сильніше обмежуються однопалатним парламентом, ніж у Росії. Конституція гарантує право на приватну власність, на землю і проголошує українську мову державною.

Після свого переобрання в листопаді 1999 року Президент Кучма розпочав новий етап у напрямку реформ і призначив Прем'єр-Міністром голову Національного банку Віктора Ющенка, який мав репутацію людини, прихильної до реформ. Водночас він намагався зміцнювати свої позиції в парламенті — йому вдалося створити пропрезидентську більшість у Верховній Раді. На початку 2000 року це призвело до драматичних конфліктів з лівими партіями і до розколу Верховної Ради. За допомогою референдуму, щодо якого точилися суперечки і в країні, і за кордоном, у квітні 2000 року Кучма розширив повноваження Президента. Однак для забезпечення таких нововведень, як впровадження другої палати парламенту, слід вносити зміни в Конституцію. Навряд чи можна було б зібрати необхідну для цього більшість у дві третини депутатів, тому боротьба за владу між виконавчою і законодавчою гілками залишається на порядку денному. Втім, як і в більшості інших пострадянських країн, так само і в Україні шальки терезів схиляються на користь Президента. Про це свідчить зокрема загальна уніфікація українських засобів масової інформації на службі в діючого Президента у передвиборчій боротьбі наприкінці 1999 року.

Конфлікт між Президентом і парламентом — це постійна прихована боротьба еліт, яка точиться навколо їхніх приватних інтересів і політичної та економічної влади. Регіональні кланові зв'язки, передусім дніпропетровського і донецького кланів, відігравали таку саму роль, як і тісне переплітення політики і економіки. Нові олігархи

привласнювали значні сектори економіки та, як і в Росії, здобували дедалі більший вплив на політику. Вони, як правило, перешкоджали реформаторському процесові, що загрожував їхній могутності. При цьому нечіткими залишалися межі з організованою злочинністю. Тільки вершиною айсберга можна вважати справу депутата парламенту Лазаренка, колишнього Прем'єр-Міністра, якого у 1998 році звинуватили у розкраданні мільйонів державних коштів та в переведенні їх за кордон. Був виданий ордер на арешт Лазаренка, Верховна Рада позбавила його імунітету, а в лютому 1999 року Лазаренка затримали у США.

Процес формування демократичніших політичних структур у незалежній Україні просувався дуже повільно, неодноразово зазнаючи поразки. Навіть на початку нового сторіччя ще не можемо говорити про якусь парламентську демократію з функціональною партійною системою і про правову державу за західним зразком. З іншого боку, обом першим Президентам за допомогою майстерного лавірування і готовності до компромісу, порівняно з іншими колишніми Радянськими республіками, вдавалося зберігати дивовижну внутрішньополітичну стабільність, яку порушували лише страйки гірників. Втім, баланс влади, що базувався на компромісах різних груп і поглядів, цементував могутність еліт і блокував реформи.

3. Після того, як радянські республіки по суті були лише адміністративними одиницями, перед незалежною державою постало важке завдання інтеграції різнорідних регіонів України. Все ще глибокою залишається прірва, що відділяє західних українців, які до Другої світової війни орієнтувалися на Захід. Українці з Галичини домінували в національно-демократичному Русі та 1 грудня 1991 року майже одностайно проголосували за незалежність. Чіткі позиції вималювалися також на президентських виборах 1994 року: понад 90% західних українців проголосували за Кравчука, а на Сході та Півдні країни більшість віддала голоси Кучмі. На виборах 1999 року саме Захід проголосував на 90% за Кучму, тоді як позиції на Сході та Півдні розмилися. Політична поляризація регіонів підтвердилася під час обох парламентських виборів, які на Сході та Півдні формували ліву більшість, а на Заході — високу частку націонал-демократів.

У Закарпатті пробудився регіональний рух, й під час референдуму 1 грудня 1991 року 78% населення, які дотримуються самона-

зви «русини», висловилися за автономію їхньої території в межах України. Українці Буковини теж наголошують на своїх регіональних особливостях.

На Сході та Півдні також проявилися регіональні погляди. Хоча більшість населення на Півдні та Сході також проголосувала за незалежність України, однак вони перебували у стані вичікування. На першому плані в них були економічні проблеми, а в областях з гірничодобувною і важкою промисловістю утримувався високий рівень соціальної напруги. Націоналістичні гасла, які часом можна було почути від «західняків» зі Львова, в Донецьку чи в Одесі наштовхувалися на недовіру. Частина істотно русифікованого українського міського населення на Півдні та Сході країни й далі дотримуються «малоросійської», подвійної українсько-російської культурної ідентичності. Національна емансипація стосовно Росії та культурно-мовне відокремлення від росіян не мають для цих жодного пріоритету. Радше навпаки — багато з них виступають за тісніші зв'язки з Росією та іншими країнами СНД. Результати опитувань на такі теми, як відновлення СРСР чи будівництво української держави, підтверджують протилежну політичну орієнтацію Західної та Східної і Південної України.

Різнорідності окремих регіонів сприяють також конфесійні відмінності, що посилилися завдяки відновленню Української Греко-католицької та Української Автокефальної Православної церков, які діють, в основному, в Західній Україні. Окрім того, розкололася Українська Православна церква: одна гілка, на чолі з Філаретом, колишнім православним Митрополитом Київським, влітку 1992 року відокремилася від Москви і організувалася як «Українська Православна церква Київського патріархату». До неї приєдналися деякі ієрархи Української Автокефальної Православної церкви, втім, обидві церкви існували як окремі, а в 1993 році обрали відповідно власних патріархів. Обом вказаним церквам, які досі не визнані Константинопольським Патріархом, протистоїть «Українська Православна церква Московського патріархату», яка залишається підпорядкованою Московському Патріарху і є церквою з найбільшою кількістю парафій в Україні. Чи залишиться цей новий церковний розподіл надовго — невідомо, відповіді треба почекати. На разі щонайменше чотири церкви змагаються в Україні за прихильність вірних; до них додається безліч християнських і нехристиянських релігійних об'єднань.

Отже, завдання об'єднати усіх регіонально різнорідних українців в одну націю — залишається на порядку денному. Одним з головних елементів є підтримка української мови в школах і органах влади. В дальшій перспективі українська мова поступово замінить російську як мова офіціозу та культури, навіть якщо досі уряд і парламент проводили досить стриману мовну політику. Збільшення кількості україномовних шкіл, зокрема в столиці, вказує на те, що політичні зміни викликають також процес мовної переорієнтації. На Сході та на Півдні частіше трапляються двомовні російсько-українські школи, втім, російська, як і раніше, переважає на всіх рівнях освітньої сфери, а також як міська розмовна мова. В пресі та в індустрії розваг українська мова теж представлена занадто мало.

Ще одна важлива складова частина національної ідентичності — історія — осмислюється по-новому і звільняється від викривлень радянського часу. Відроджуються національні міфи й ведуться пошуки будівничих національної держави. Центральну роль відіграє міф про козацтво, який має особливе значення для національної мобілізації нині досить пасивного населення в нижній течії Дніпра, де була колиска Запорозької Січі. Переосмислено постать гетьмана Мазепи, внаслідок чого із зрадника Росії він перетворився на передбачливого українського державного діяча. Відкритими темами стали національний рух XIX – початку XX сторіччя і його ключові постаті: зокрема історик і політик Грушевський зайняв центральне місце в національному пантеоні одразу після Шевченка. Історичні проблеми XX сторіччя, які замовчувалися за радянських часів, стали важливими елементами національної ідентичності: Українська Народна Республіка і Петлюра; організований Сталіном Голодомор 1932–1933 років і великі «чистки»; роль ОУН і УПА. Паралельно з політичною емансипацією щодо Радянського Союзу, українська історія звільняється від тісного, офіційно приписаного прив'язування до «великого російського народу».

Хоча процес формування нації серед населення Заходу і Центру відбувається успішніше, ніж на Сході та Півдні, але прогнози західних засобів масової інформації про те, що українська держава незабаром розпадеться на свої різнорідні частини, не виправдалися. Сепаратистські рухи не здобули, за винятком Криму (див. пункт 6), суттєвої підтримки. «Влада реалій» може й надалі стабілізувати українську державу.

4. Завдання інтеграції ускладнюється тому, що у всіх регіонах разом з українцями живуть інші етнічні групи. Втім, акції геноциду та виселення, здійснені націонал-соціалістами і сталіністами, істотно зменшили етнічну різноманітність України. Більшість євреїв були вбиті, багато з них під час війни переселилися до Росії, а в сімдесятих роках — емігрували. Отже, в 1989 році в Україні жило близько півмільйона євреїв. Поляки, які упродовж століть жили на Заході України, теж емігрували, або їх вигнали, тому нині їх в Україні не більше 200 000. Кримських татар і німців під час Другої світової війни депортували до радянських республік в Азії. Втім, починаючи з кінця 1980-х років, понад 200 000 кримських татар і невеликі групи німців повернулися на Батьківщину. В західних прикордонних районах живуть невеликі меншини румунів і угорців, хоча в Закарпатті угорці складають 12% населення.

Єдина етнічна меншина України, яка має нині велике значення, завдяки своїй чисельності, — це приблизно 12 мільйонів росіян, які становлять не менше 22% загальної кількості населення. На Півдні та на Сході, а також у містах частка росіян є вищою, а на Заході — нижчою. В деяких областях Донбасу вони складають понад 40% населення. Однак, кількісно (дві третини) росіян більше, ніж українців (одна четверта) лише в Криму.

Порозуміння з росіянами, які живуть в Україні, одне з найскладніших завдань українського державотворення. У 1991 і 1992 роках Росія роздмухувала проблему російської меншини, яка досі служить бажаною ідеологічною поживою національно-російським силам. Попри стриману мовну політику українського уряду, в російських засобах масової інформації постійно пишуть про насильницьку українізацію та дискримінацію росіян. Натомість, з українського боку вказують на те, що понад 4 млн українців, що живуть у Російській Федерації, не мають ні шкіл з викладанням рідною мовою, ні інших національних організацій. Дотепер між українцями і росіянами в Україні практично не було якихось серйозних конфліктів. У Південній та Східній Україні хоча й відбувалися окремі маніфестації російського націоналістичного руху, однак він мав невеликий успіх.

Цьому сприяла також офіційна політика України. Наприклад, Кравчук заявив у липні 1991 року:

> «Росіян в Україні не можна порівнювати з росіянами в балтійських республіках. Тут вони проживають... сотні років... І ми не допустимо, щоб їх хоч якось дискримінували».

Вже в Декларації про державний суверенітет України зазначалося: «Громадяни всіх національностей становлять народ України». Згідно з цим, усі мешканці України, незалежно від їхньої етнічного походження, восени 1991 року автоматично одержали громадянство України. 1 листопада 1991 року парламент прийняв «Декларацію прав національностей України», в якій стверджувалося, що українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. У червні 1992 році був прийнятий закон про захист прав національних меншин, який гарантував мовні та культурні права російської та інших меншин. Етнічні росіяни також увійшли в Уряд, наприклад, колишній Прем'єр-Міністр Вітольд Фокін і Міністр Оборони Костянтин Морозов, який у вересні 1993 року пішов у відставку.

На відміну від інших країн — наступників Радянського Союзу — в Україні немає жодних русофобських традицій, частково за винятком Галичини. На противагу багатьом іншим регіонам колишнього Радянського Союзу, в Україні не відбувалося відкритих міжетнічних конфліктів, не кажучи вже про збройні конфлікти, як було, наприклад, у сусідній Молдові. Досі не було якоїсь істотної еміграції росіян з України. Проте росіянам не легко задовольнятися тим, що нині вони вже не є панівною більшістю в спільній державі, а етнічною меншиною в Україні.

5. Чи може численна російська меншина стати проблемою дуже залежить від взаємин України з Росією, що неодноразово ускладнювалися, починаючи з осені 1991 року.

Москва була шокована швидким відділенням України. Москва у двох видах: з одного боку, звичайно, радянський центр. 30 серпня 1991 року Горбачов заявив:

> «Без України не може буди ніякого Союзу, і також не може бути ніякої України без Росії. Ці обидві слов'янські держави сторіччями були віссю, на якій розвивалася велетенська багатонаціональна держава. Так воно і залишиться».

З іншого боку, нервово зреагував уряд Росії, яка саме збиралася взяти на себе роль правонаступниці Радянського Союзу. Міністр інформації Полторанін погрожував Україні, що з її антиросійською поведінкою миритися не будуть, а речник Єльцина оголошував про можливу ревізію кордонів на користь Росії.

У 1992 році спалахнула запекла українсько-російська суперечка щодо Чорноморського флоту, який мав великою мірою не військове, а символічне значення. Емоції розпалювалися обома сторонами. В Росії особливо роздмухували проблему долі «міста-героя» Севастополя, і в липні 1993 року російський парламент оголосив Севастополь — найважливішу військово-морську базу — російським містом. Проте вже у вересні 1993 року сторони досягли першого компромісу, який було розширено у 1995 році, а 28 травня 1997 року — остаточно полагоджено. Отже, Чорноморський флот і його військову інфраструктуру розділили, а більшу частину Севастополя передали Росії в оренду на 20 років. Український парламент ратифікував цю угоду лише в березні 1999 року. У 1995 році між обома країнами було укладено торговельну і економічну угоди, а також договір про військове співробітництво. Пізніше з нагоди візиту Президента Єльцина до Києва 31 травня 1997 року було укладено фундаментальний договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією на принципах рівноправності, взаємного визнання і поваги до державного суверенітету і територіальної цілісності. Наскільки важко Росії було визнати українську незалежність свідчить те, що Дума ратифікувала цей договір лише в грудні 1998 року, а Рада Федерації — лише в лютому 1999 року, натомість Верховна Рада зробила це вже в січні 1998 року.

Північні бої російських і українських політиків протягом 90-х років служили, в першу чергу, їхній внутрішньополітичній ідентифікації, зміцненню їхніх позицій завдяки закликам до національних почуттів, і водночас відволікали від невирішених внутрішніх проблем. Після неодноразового жорсткого обміну словесними ударами, офіційні відносини помітно нормалізувалися. Це стосувалося, насамперед, економічних відносин. Залежність від російського імпорту природного газу і нафти та значна заборгованість України, що виникла внаслідок цього, обмежували простір для української політики стосовно Росії. Окрім того, Україна енергійно опиралася планам сильнішої політичної та військової інтеграції СНД.

Українське питання для Росії та росіян тісно пов'язано з досі не вирішеною проблемою російської національної ідентичності: що саме визначає російську націю — держава чи імперія, чи мова, чи православна віра, чи східнослов'янська культурна спільнота? Не дивує те, що реакційні прибічники російського націоналізму чи консервативні слов'янофіли на кшталт Олександра Солженіцина розглядають емансипаційний рух українців як небезпеку для російської нації. Російські комуністи теж вдають із себе захисників імперської спадщини. Їхній партійний лідер Геннадій Зюганов у 1997 році писав про розірвану на три частини «російську цивілізацію» і виводив тезу про «стратегічне завдання нового возз'єднання України та Беларусі з Росією». Навіть ліберальні російські політики у своїх відгуках про Декларацію незалежності України демонстрували, наскільки вони перебувають у полоні імперського мислення. Мер Москви Гаврило Попов, наприклад, оголошував українську Декларацію незалежності нелегітимною, а мер Ленінграда Анатолій Собчак на початку грудня 1991 року стверджував, що Росія буцімто віддала Україні низку провінцій, а росіяни, які там живуть, нібито «перебувають під загрозою насильницької українізації». В російській пресі траплялися навіть жахливі вигадки про українсько-російські територіальні конфлікти, що вирішуються за допомогою ядерної зброї. В Україні такі висловлювання посилювали недовіру щодо Росії. З іншого боку, не можна заперечувати, що між українцями і росіянами існують тісні історичні та культурні зв'язки, і повний розрив зв'язків з Росією міг би привести до провінціалізації української культури. Культурна традиція України була завжди багатоетнічною, а саме — сумішшю українських, російських, польських, єврейських та інших елементів. Жорстке національне відокремлення, аж до так званого етнічного очищення, не може бути метою політики. Втім, культурне єднання росіян і українців матиме майбутнє лише тоді, коли відносини між обома державами і націями стануть рівноправними, як це визначено Договором про дружбу від 1997 року. Однак досі цього не відбулося. В Росії досі живе претензія, що українці нібито є частиною російської нації, а національно-свідомі українці вважають це агресивно-імперським продовженням політики тиску, яку здійснювали і царі, і радянська влада. Сподіватимемося, що взаємини між двома найбільшими територіально країнами Європи надалі будуть стабілізуватися.

6. Після того як Україна стала незалежною, постало питання про її *кордони* і територіальну цілісність (див. карту 1).

Суперечливою була передусім приналежність Криму, що став складовою частиною Української РСР лише з 1954 року, а раніше, як Автономна Республіка, до 1945 року належав до Російської РФСР. Російське населення Криму складало у 1989 році понад дві третини. Майже половина українців Криму, які складали лише 26% населення, вказували російську мову як рідну. Однак 54% населення Криму проголосувало у грудні 1991 року за незалежність України; втім, участь у виборах тут була незначною. Починаючи з першого півріччя 1992 року, відбувався обмін словесними ударами між Росією та Україною через Крим, а також суперечки про Чорноморський флот і його базу — місто Севастополь. За результатами першого компромісу, права Криму розширювалися до рівня Автономної Республіки у складі України. За цю поступку сили, які прагнули відділення від України, відмовилися проводити свій референдум щодо приєднання до Росії.

Втім, за результатами виборів 1994 року, більшість проголосувала за відокремлення Криму від України. Наступна боротьба з Києвом за владу навесні 1995 року призвела до тимчасового скасування автономії Криму. У новій кримській Конституції 1995 року, що була перероблена в 1999 році, Крим знову одержав статус «Автономної Республіки» як «невід'ємної складової частини України». Крим має суверенітет у питаннях права, урядування і фінансів, там гарантовано права української, російської та кримськотатарської мов. Однак вже не йдеться про державний суверенітет чи окреме громадянство.

Щонайменше 250 000 кримських татар, що повернулися на свою батьківщину, з якої їхніх батьків і дідів депортували до Середньої Азії в 1944 році, залишилися не задоволені цим новим компромісом. У Криму вони потерпали від економічної та політичної дискримінації. Починаючи з 1995 року, під час масових демонстрацій вони вимагали поліпшення свого економічного і соціального становища, відповідного представництва в органах влади і надання українського громадянства всім кримським татарам. Після втрати у 1998 році гарантованої квоти своїх представників у кримському парламенті — її відновлення стало черговою метою кримськотатарського руху. Складне становище кримських татар — це одна з небагатьох внутрішніх проблем України, що має великий конфліктний потенціал. Наприклад, у 1995 та 1998

роках відбувалися сутички між кримськими татарами, що вийшли на демонстрації, із силами правопорядку.

Прикордонні проблеми на Заході не пов'язані безпосередньо з українсько-російськими стосунками. Південна Бессарабія та Північна Буковина від 1940 і знову від 1944 року належать до України, після того, як у міжвоєнний період вони були складовими частинами Румунії. І Народний фронт Молдови, і румунський парламент спочатку не визнавали варіанту визначення кордонів, здійсненого за наказом Сталіна. Серйозний конфліктний потенціал набув особливої гостроти через конфронтацію між росіянами (і українцями) та румунами у Придністров'ї, проте його вдалося ослабити укладенням 2 червня 1997 року Договору з Румунією про дружбу, добросусідство і співробітництво. Обидві сторони визнавали кордони і не висували жодних територіальних претензій.

Надзвичайно гармонійно розвивалися відносини з Польщею, які через історичні причини були дуже складними. Польща була першою державою, яка визнала незалежність України в грудні 1991 року, а ще восени 1990 року вона гарантувала кордони України. У травні 1992 року з Польщею був укладений Договір про дружбу, в червні 1996 року — «Меморандум про стратегічне партнерство». У Польщі відкрито обговорювалося питання української меншини, значна частина якої після війни була депортована з районів постійного проживання, а «Загальна декларація про порозуміння і примирення», прийнята у травні 1997 року, актуалізувала спірні проблеми новітньої історії. Регулярні консультації на вищому рівні сприяли особливо тісним стосункам України з Польщею.

Взаємини з Угорщиною, визначну роль у яких відігравало питання угорської меншини у Закарпатті, та із Словаччиною, де живе велика меншина русинів і українців, ще на ранньому етапі були врегульовані на основі договорів і розвиваються в добросусідській атмосфері. Втім, стосунки з Польщею та Угорщиною можуть зіткнутися з випробуваннями через майбутнє приєднання цих країн до Європейського Союзу, адже нові зовнішні кордони ЄС загрожують стати новою «залізною завісою», що відділяє Україну від Східної та Центральної Європи. Складнішими були взаємини з північним сусідом — Білоруссю, бо її прагнення до союзу з Росією суперечили українській політиці. Загалом, нормалізація відносин України з сусідніми державами є значним успіхом української політики, а зближення з державами Східної та Центральної Європи створило противагу до залежності від Росії.

7. Розпад радянської імперії спричинив низку проблем *у сфері політики безпеки.*

Після проголошення незалежності Україна розпочала створення власної армії і збройні сили розташовані в Україні мали скласти присягу українському Президентові. Ці заходи викликали негативну реакцію і в Росії, і на Заході, насамперед через великий потенціал ядерної зброї в Україні. Україна обіцяла відмовитися від ядерної зброї і вже у 1991 році передала Росії більшість одиниць тактичної ядерної зброї. Проте стратегічну ядерну зброю не випускали з рук не в останню чергу через недовіру до Росії. Український парламент вимагав гарантій безпеки і фінансового відшкодування з боку Заходу. В такий спосіб Україна блокувала процес ядерного роззброєння і привернула до себе увагу світової громадськості. Невдовзі у січні 1994 року була укладена тристороння угода між Україною, США і Росією, згідно з якою Україна зобов'язувалася знищити 176 міжконтинентальних ракет і всю радянську ядерну зброю розташовану на своїй території. Після того, як Україні надали гарантії безпеки та пообіцяли американську фінансову допомогу, угода була швидко виконана. Наприкінці 1994 року Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (NPT) і Договору про скорочення ядерних озброєнь (*Strategic Arms Reduction Talks*) і 1 червня 1996 року оголосила себе без'ядерною державою. Західні країни із занепокоєнням спостерігали за Чорнобилем. Труднощі, яких завдали Україні та її населенню наслідки атомної катастрофи, як і раніше, є дуже серйозними. Це демонструє, наприклад, значне зростання захворювань на рак щитовидної залози в дітей з постраждалих районів. У 1995 році з Україною уклали угоду про відключення до 2000 року двох блоків реактора, які ще експлуатувалися. Для цього надавали значні субсидії та кредити. Перший блок відключили в листопаді 1996 року, а експлуатацію третього блоку тимчасово призупинили, однак пізніше його знову запустили в експлуатацію. Для програми підтримки безпеки «саркофагу» аварійного реактора, спорудженого з бетону і сталі, держави «великої сімки» обіцяли великі суми. Щоб замінити Чорнобильську атомну електростанцію, із західною допомогою добудовувалися два реактори на Рівненській та Хмельницькій АЕС.

9 7-378

8. *Відносини із США та країнами Західної Європи* спочатку відзначалися очікуваннями, і на міжнародній арені Україна залишалася ізольованою. Багато західних політиків не вірили у виживання незалежної української держави і були стриманими, не в останню чергу з огляду на Росію. Тільки коли Україна відмовилася від ядерної зброї та розпочала здійснювати реформи і завдяки візитові Президента Кучми до США в листопаді 1994 року та візитові у відповідь Президента США Клінтона до Києва у травні 1995 року лід скреснув. Україна стала постійною складовою частиною системи європейських держав. У червні 1994 року була укладена попередня Угода про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, а в листопаді 1995 року Україна стала членом Ради Європи. У травні 1995 року в Західній Україні вперше відбулися загальні навчання американських і українських військ, а в липні 1997 року НАТО ухвалило «Хартію про особливе партнерство» (*distinctive partnership*) з Україною. Вступ України до НАТО не обговорювався, однак Україна, на відміну від Росії, не виступала проти розширення НАТО на Схід. Українські військові взяли участь в міжнародних миротворчих заходах у Боснії та в Косові.

Наприкінці 1990-х років Україна прискорила курс розвитку в напрямку Європейського Союзу. 30 листопада 1999 року Президент Кучма у своїй промові з нагоди вступу на посаду після переобрання вступ України до ЄС назвав стратегічною метою, висловившись при цьому за гарні стосунки з Москвою. Європейські інституції служать двигунами демократизації України. Парламентська Асамблея Ради Європи у 1999 році вимагала від України дотримання взятих на себе в 1995 році зобов'язань, наприклад, щодо ліквідації смертної кари (відповідну постанову Верховна Рада прийняла в лютому 2000 року), прийняття нових законів щодо захисту прав людини, правових реформ і нового закону про партії. Намагання української політики утримати рівновагу в стосунках із Заходом, зокрема з країнами Східної та Центральної Європи, і з Росією неодноразово випробовуватиметься тяжкими іспитами через процес розширення європейських інституцій і НАТО на Схід, який, ймовірно, зробить тривалу зупинку на українському кордоні.

9. У 1990-і роки Україна досягла непоганих зовнішньополітичних успіхів, врегулювала свої взаємини з сусідніми країнами, таким

чином значно поліпшила свою зовнішню безпеку і стала визнаним позаблоковим членом співтовариства європейських держав. У сфері внутрішньої політики вдалося зберегти мир, а також утримати під контролем складні питання, як-от, наприклад, проблема Криму. Успіхами в економічній сфері слід назвати гальмування інфляції та стабілізацію гривні.

Проте початкова ейфорія з приводу незалежності швидко зникла під тиском економічних, соціальних і політичних проблем. У середині України та поза її межами очікували швидших трансформаційних перетворень. Але радянські структури в економіці, суспільстві та менталітеті виявилися витривалішими. Подібно до інших країн-спадкоємців СРСР, українська економіка опинилася в центрі уваги. Головне завдання полягає в тому, щоб зупинити економічний занепад і розпочати економічне зростання. Інакше соціальні заворушення і заклики до сильної руки чи до союзу з Росією знову могли б поставити досягнуте під загрозу. Існують непогані перспективи для зростання економіки упродовж перших років нового сторіччя, але шлях до сталого економічного розвитку ще довгий. Українцям і закордонним оглядам необхідно набратися насамперед терпіння, аби запобігти розчаруванню.

Українська держава усе ще стоїть перед завданням державотворення і формування нації. Якою має бути самоідентифікація української нації? Уніати-галичани, русифіковані «малороси» з Одеси і Донецька, українці Наддніпрянщини і русини Закарпаття не формують згуртовану українську націю. Не тільки регіональні відмінності, а й відсутність громадянського суспільства ускладнюють формування нації. До цього треба додати 12 мільйонів українських громадян російської національності та конфлікт з Росією, яка досі не відмовилася від імперського мислення і не визнала Україну рівноправною нацією.

Тому напрошується таке рішення: формування української нації має відбуватися не на ґрунті культурно-етнічних критеріїв, тобто українській мові та культурі, а на концепції політичної нації громадян. Не ексклюзивний націоналізм, а принципи правової держави, демократії та федералізму мали би вважатися опорами, на які спирається українська держава. Керівництво української держави неодноразово підкреслювало пріоритетність політичної нації, але вона

може з'явитися лише за умов дієвості принципів правової держави, демократії та громадянського суспільства. Конституція 1996 року відхилила ідеї федералізму та слідує моделі централізованої унітарної держави.

Українці, які сторіччями жили у різних державах, упродовж майже десятиліття мають суверенну національну державу і можуть самостійно визначати свою долю. Жителі України, які у XX столітті пережили жахи обох світових воєн, громадянської війни, сталінського і націонал-соціалістичного терору, наприкінці сторіччя вперше отримали можливість будувати власне суспільство в мирних умовах. Молода українська держава стоїть перед величезними проблемами — і в наших інтересах, щоб вони були вирішені, а Україна остаточно знайшла своє місце серед європейських країн і націй.

Хронологічна таблиця

(Дані щодо частини України, яка до 1. 02. 1918 року входила до Російської імперії, наведені згідно Юліанського календаря)

IX – початок XIII ст.	Київська держава
988	Хрещення Київської Русі за князя Володимира
1036–1054	правління князя Ярослава Мудрого
1199	об'єднання Галичини та Волині у єдине князівство
1234–1264	правління Галицько-Волинського князя Данила
1237–1240	загарбання Русі монголо-татарами
1253	коронація князя Данила як *rex Russiae*
середина XIV ст.	поділ Галицько-Волинського князівства між Польщею та Литвою
1385-1386	Персональна Унія між Великим князівством Литовським і Королівством Польським
1392–1430	правління Вітовта, Великого князя Литовського
1356	Львів отримує Маґдебурзьке право
XIV ст.	більшість земель України з Києвом (1362 р.) відходять до Великого князівства Литовського
1458	заснування незалежної від Москви митрополії Київської та всієї Русі
близько 1500	Сіверські князівства (Чернігівське, Переяславське та інші) відходять до Московської держави
1569	Люблінська Польсько-Литовська Унія: майже вся Україна відходить до Королівства Польського
1570-ті роки	перші реєстрові козаки на службі Речі Посполитої
1526-1608	князь Василь-Костянтин Острозький; заснування Острозької академії (близько 1580 р.)

1591-1596	козацькі повстання в Україні
1596	Берестейська церковна унія: розкол православної церкви у Речі Посполитій
1614–1622	Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман реєстрових козаків
1620	вступ козацького війська до заснованого у 1615 р. Київського братства
1632	заснування Петром Могилою Київської колегії
1637–1638	козацькі повстання в Україні
1648	початок козацького та народного повстання під керівництвом Богдана Хмельницького (пом. у 1657 р.); заснування Гетьманщини Запорозьких козаків
1649	Зборівська угода між Хмельницьким і Річчю Посполитою
1654	Переяславська та Московська угоди
1654–1677	війна між Московською державою та Річчю Посполитою
1658	Гадяцька угода між козаками і Річчю Посполитою
1663	створення Малоросійського приказу (Малоросійської канцелярії)
1667	Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, поділ України
1686	підпорядкування Київського митрополита Московському патріархату
1687–1709	правління гетьмана Івана Мазепи
1689–1701	Київська колегія стає Академією
1699	скасування Гетьманщини на Правобережжі, в Речі Посполитій
1708	союз Мазепи з Швецією проти Росії
1708–1722	правління гетьмана Івана Скоропадського
1709	Полтавська битва, смерть Мазепи
1722	заснування Малоросійської колегії
1750–1764	правління гетьмана Кирила Розумовського
1764	скасування гетьманства
1768	повстання гайдамаків, Коліївщина
1772	перший поділ Польщі: Галичина відходить до Австрії
1774	Кучук-Кайнарджійський мирний договір між Російською та Османською імперіями; інтенсивне заселення Південної України
1775	зруйнування Запорозької Січі
1781	запровадження губернського правління в Гетьманщині
1783	анексія Криму Росією
1784	запровадження кріпацтва в Лівобережній Україні; заснування Львівського університету

1781	запровадження дворянських привілеїв для козацької верхівки Гетьманщини
1793	другий поділ Польщі: Правобережна Україна відходить до Росії
1794	заснування Одеси
1798	виходить друком *Енеїда* Івана Котляревського
1805	заснування Харківського університету
1808	утворення Галицької греко-католицької митрополії у Львові
1830–1831	Польське листопадове повстання
від 1832	діяльність Руської трійці у Львові
1834	заснування Київського університету
1837	виходить друком альманах *Русалка Дністровая*
1839	ліквідація Унійної церкви в Російській імперії
1840	виходить друком *Кобзар* Тараса Шевченка
1846	виходить друком *Історія русів*
1846–1847	діяльність Кирило-Мефодіївського братства у Києві
1848	революція в Австрії; «Весна Народів» у Західній Україні; створення Головної руської ради у Львові; скасування кріпацтва в Галичині
1860–1861	прийняття Конституції в Австрії
1861	звільнення кріпосних поміщицьких селян у Росії; смерть Шевченка; заснування першої Київської Громади
1861–1862	створення гуртка навколо журналу *Основа* в Петербурзі
1863–1864	Польське січневе повстання
1863, червень	Видано циркуляр російського міністра внутрішніх справ Валуєва, який частково забороняв друк українських видань
1865	заснування Одеського університету
1868	створення товариства *Просвіта* в Галичині
1870–1876	заснування другої Київської Громади: В.Антонович, М. Драгоманов
1873	заснування Товариства ім. Тараса Шевченка у Львові
1876	видано таємний Емський указ: заборона українських друкованих видань у Російській імперії
1881	єврейські погроми в Україні
1884	відкриття «Єкатерининської залізниці» між Донбасом і Кривим Рогом
з середини 1880-х років	створення сучасного комплексу важкої промисловості в Південній Україні
1890–1891	створення Руської радикальної партії (М. Павлик, І. Франко)

1894	заснування кафедри української історії у Львівському університеті для М. Грушевського
1899	створення Націонал-демократичної партії в Галичині
1900	Андрей Шептицький стає митрополитом Греко-католицької церкви; створення Революційної Української партії (РУП) в Росії, після 1905 р. — Української Соціал-Демократичної робітничої партії
1903–1904	створення Української Демократичної та Радикальної партій в Росії
1905–1907	революція в Росії, селянські повстання; заснування української періодики та організацій
1906–1907	Перша та Друга Думи в Петербурзі; Українська Громада
1908	убивство Галицького намісника А. Потоцького
1914–1915	окупація Східної Галичини Росією
1917	
25.–28.02.	Лютнева революція
4.3.	створення Центральної Ради в Києві
6–8.4.	скликання Українського національного конгресу в Києві
10.6.	проголошення Першого Універсалу Центральної Ради
2.7.	поступки Тимчасового уряду Центральній Раді
25.10.	Жовтнева революція в Петрограді
7.11.	Третій Універсал: проголошення Української Народної Республіки в рамках Росії
12.12.	формування українського радянського уряду в Харкові
1918	
12.1.	Четвертий Універсал: проголошення Декларації про незалежність України
26.1.	захоплення Києва більшовиками
лютий –березень	окупація України Німеччиною та Австро-Угорщиною
3.3.	підписання Брест-Литовського мирного договору
29.4.	встановлення уряду під керівництвом гетьмана П.Скоропадського
13.11.	проголошення Західно-Української Народної Республіки
листопад	окупація Північної Буковини Румунією
21.11.	польські війська захоплюють Львів
14.12.	встановлення Директорії Української Народної Республіки в Києві
1919	

22.1.	злука Української Народної Республіки із Західно-Українською Народною Республікою
5.2.	Червона Армія захоплює Київ
11.2.	С. Петлюра стає головою Директорії
8.5.	Закарпаття відходить до Чехословаччини
Влітку	генерал Денікін захоплює частини України
Влітку	захоплення Галичини Польщею
10.9.	підписання Сен-Жерменського мирногодоговору: Буковина відходить до Румунії, Закарпаття — до Чехословаччини
2–6.12.	Петлюра визнає польську владу над Західною Україною; Червона Армія захоплює Київ
1920	
7.5.	польські та національно-українські війська захоплюють Київ
11.6.	Червона Армія захоплює Київ
1921	
18.3.	Ризький мирний договір врегульовує кордони між Польщею та Радянською Україною; початок Нової економічної політики в СРСР; початок політики українізації
жовтень	проголошення Української Автокефальної Православної Церкви
1922, грудень	заснування СРСР
1923	
14.3.	Антанта визнає польську владу над Галичиною;
квітень	початок *коренізації* в Україні
1925, 11.7.	формування Українського Національно-Демократичного Союзу в Галичині
1926, 25.5.	убивство С.Петлюри в Парижі
вересень	зняття з посади О. Шумського
1927–1928	перша «чистка» в Радянській Україні (О. Шумський);
1929–1933	перший п'ятирічний план, розбудова важкої промисловості у Південній Україні, спорудження Дніпрогесу
1929	створення Організації Українських Націоналістів (ОУН) у Відні; початок примусової колективізації сільського господарства в Радянському Союзі
1930, січень	ліквідація Української Автокефальної православної церкви
квітень	судовий процес проти «Союзу визволення України»; політика «пацифікації» в Галичині
1932–1933	Голодомор в Радянській Україні

1933	«чистки» в Україні; самогубство М. Скрипника
1934, 15.6.	убивство польського міністра внутрішніх справ Б.Пєрацького
1937–1938	«великі чистки» в Радянському Союзі
1938	
27.1.	Хрущов стає Першим секретарем Комуністичної партії України
24.4.	російська мова стає обов'язковим предметом в українських школах
8.10.	запровадження автономії Закарпаття
1939	
березень	окупація Закарпаття Угорщиною після проголошення незалежності
23.8.	укладено німецько-радянський пакт про ненапад
1.9.	початок Другої світової війни
вересень	окупація Галичини та Західної Волині радянськими військами
27.10.–1.11.	включення Західної України до Української РСР
1940, 10.2.	розкол ОУН на дві фракції (Мельник, Бандера); створення Українського Центрального комітету в Кракові
15.4.	Північна Буковина та Південна Бессарабія входять до Української РСР
1941	окупація України німецьким військами
30.6.	ОУН у Львові проголосила створення Української держави
20.8.	створення Рейхскомісаріату Україна під командуванням Еріха Коха
29–30.9.	убивство понад 30000 євреїв під Києвом
1942–1943	формування Української Повстанської Армії (УПА)
1943, квітень	формування дивізії ваффен-СС «Галичина»; відвоювання України Радянською Армією (27.3. Харків, 6.11. Київ)
1944	радянські війська зайняли Західну Україну (6.8. Львів) і вперше Закарпаття (24.10. Ужгород)
1945, 30.4.	Україна — член-засновник ООН
1946, березень	заборона та переслідування Унійної церкви в Західній Україні
1946–1947, 1951–1952	«чистки» в Україні, боротьба проти «українського націоналізму» та «єврейського космополітизму»
1948–1950	примусова колективізація в Західній Україні
1953	смерть Сталіна

1954, 18.1.	300-літній ювілей «Возз'єднання України з Росією» приєднання Криму до Української РСР
1956	проведення XX з'їзду КПРС, як наслідок — звільнення багатьох політичних в'язнів
1958–1959	проведення шкільної реформи
1963	Петро Шелест стає першим секретарем КПУ
1965	публікація праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
1966, листопад	з'їзд письменників України виступає проти русифікації; зняття з посади Шелеста
1972, травень	Щербицький стає керівником партії
1972–1973	«чистки» в партії та серед української інтелігенції
1976	створення Української Гельсінської групи
1977–1984	жорстокі репресії КДБ проти опозиції; політика посиленої русифікації
1985, 11.3.	призначення Михайла Горбачова на посаду Генерального секретаря КПРС
1986, 26.4.	аварія на Чорнобильській АЕС
1987	створення Українського Культурологічного клубу в Києві
1988	звільнення українських політичних в'язнів; масові демонстрації в Західній Україні, відновлення Греко-католицької церкви
1989	
липень	шахтарські страйки на Донбасі
10.9.	засновано Народний Рух України за перебудову (Рух)
вересень	відставка керівника КПУ Щербицького
листопад	надання дозволу на діяльність Греко-католицької чи Української Католицької церкви
1990	
1.1.	українська мова стає офіційною державною мовою
березень	парламентські вибори в Україні
16.7.	прийнято Декларацію про державний суверенітет України
23.7.	Леонід Кравчук стає Головою Верховної Ради
19.11	українсько-російський договір
1991	
17.3.	Всесоюзний референдум з питання збереження Радянського Союзу
18.–21.8.	путч реакційних сил у Москві
24.8.	прийнято Акт проголошення незалежності України
30. 8.	заборонено діяльність Комуністичної партії України

1.12.	на референдумі 90% громадян висловилися за незалежність України; Кравчука обрано першим президентом
8.–21.12.	заснування Співдружності Незалежних Держав
25.12.	відставка президента Горбачова
1992	
січень	початок суперечки з Росією за Чорноморський флот і Крим
травень	завершено вивезення тактичної ядерної зброї до Росії
травень	підписання Договору про дружбу з Польщею
травень-серпень	спроби врегулювати конфлікт з Росією
30.6.	запроваджено суттєву автономію Криму в межах України
жовтень	формування нового уряду на чолі з прем'єр-міністром Леонідом Кучмою
листопад	вихід України з карбованцевої зони
грудень	Рух оголосив себе політичною партією
1993	
січень	зустріч голів держав СНД, Україна не підписує Статут СНД
травень	дозволено відновити діяльність Комуністичної партії в Україні
червень	хвиля страйків, очолювана з шахтарями Донбасу
липень	парламент Росії оголосив Севастополь російським містом
3.9.	досягнуто домовленості про Чорноморський флот
1994	
вересень	відставка прем'єр-міністра Кучми, президент Кравчук перебирає на себе виконавчі повноваження
січень	укладено тристоронню угоду з США і Росією про знищення української ядерної зброї
січень-квітень березень- квітень	за результатами виборів у Криму більшість проголосувала за відокремлення Криму від України; конфлікт урегульовано в червні, перші вільні парламентські вибори не забезпечили виразної більшості
1.6.	укладено попередню Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом
червень	Віталій Масол — новий прем'єр-міністр
10.7.	Леоніда Кучму обрано новим президентом — він переміг Леоніда Кравчука у другому турі виборів
жовтень	Кучма представив програму ринкових реформ

листопад-грудень	Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (NPT) та Договору про скорочення стратегічних озброєнь (Start-I)
1995	
січень	підписання Угоди про торговельні та економічні стосунки з Росією
березень-квітень	скасування Конституції та автономії Криму, часткове відновлення у серпні
березень-червень	Леонід Марчук — новий прем'єр-міністр
31.5.	нова Конституція визначила Крим як складову частину України
8.6.	укладення «Конституційної угоди» між президентом і парламентом
9. 11.	вступ України до Ради Європи
20. 12.	досягнуто домовленості про закриття Чорнобильської АЕС
1996	
лютий, липень	шахтарські страйки
травень-липень	Павло Лазаренко — новий прем'єр-міністр
1.6.	Україна оголошена країною, вільною від ядерної зброї
червень	прийнято рішення про приватизацію великих підприємств
28.6.	ухвалено нову Конституцію (президентська республіка)
вересень	запровадження гривні як нової валюти
вересень-грудень	парламент відхилив програму реформ
1997	
21.5.	прийнято Загальну Декларацію про порозуміння та примирення з Польщею
28.5.	підписано Договір про Чорноморський флот з Росією
31.5.	президенти Єльцин і Кучма підписали Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво з Росією
2.6.	підписано Договір про добросусідство та співробітництво з Румунією
червень	шахтарські страйки
липень	Валерій Пустовойтенко — новий прем'єр-міністр
липень	Підписано Хартію про особливе партнерство (*distinctive partnership*) України з НАТО
1998	
січень	Верховна Рада ратифікувала Договір про дружбу з Росією
березень	парламентські вибори принесли додаткові голоси лівим партіям
травень-липень	шахтарські страйки

	вересень	Міжнародний Валютний Фонд і Світовий Банк надають Україні великі кредити
	грудень	російська Дума ратифікувала Договір про дружбу з Україною, Рада Федерації робить те саме в лютому 1999 року
1999		
	січень	набула чинності нова Конституція Криму
	лютий-березень	розкол фракції Руху, смерть Чорновола
	березень	український парламент ратифікував Договір з Росією про поділ Чорноморського флоту
	травень	збільшення кредитів Міжнародного Валютного Фонду для України
	14. 11.	Кучму переобрали президентом
	грудень	Віктор Ющенко — новий прем'єр-міністр
2000		
	з січня	конфлікти в парламенті між пропрезидентською більшістю та лівою меншістю
	квітень	суперечливий референдум посилив позиції президента

Персональний покажчик

Карти

Карта 1. Сучасна Україна

Карта 2. Україна в XVII столітті

Карта 3. Україна в XIX столітті

Карта 4. Україна між двома Світовими війнами

Образ історії України Андреаса Каппелера

Ім'я німецького історика Андреаса Каппелера добре відоме українським науковцям за його численними публікаціями в україномовних наукових виданнях і за перекладом ґрунтовної монографії «Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад» (Львів, 2005). Від початку 90-х років минулого століття А. Каппелер був постійним учасником наймасштабніших форумів україністів, численних спеціальних конференцій, а 1996 року став закордонним членом Національної академії наук України. Так наукова громадськість України відзначила його внесок у розвиток зарубіжного українознавства, де він є одним із впливових науковців-істориків і фундатором власної наукової школи.

А. Каппелер народився 20 вересня 1943 року в Швейцарії у м. Вінтертурі неподалік Цюриха. Протягом 1962–69 років він вивчав загальну історію, історію Східної Європи, слов'янську філологію і публіцистику в Цюрихському та Віденському університетах. Там визначів свої наукові інтереси — історія багатонаціональної Російської імперії. 1979 року в Цюрихському університеті він захистив докторську дисертацію (Habilitation) і з 1982 по 1998 рік працював ординарним професором і директором Семінару східноєвропейської історії Кельнського університету (ФРН), замінивши на цій посаді відомого історика Східної Європи Ґюнтера Штокля (Günther Stökl). Саме в цей період Семінар став одним із провідних європейських центрів з вивчення історії народів Російської імперії та українознавчих студій. Останнє пояснювалося особистою зацікавленістю А. Каппелера історією українського народу як одного із найбільших «бездержавних» народів Східної Європи впродовж багатьох століть. Крім власне

наукових досліджень з історії України, з 1991 року в Семінарі постійно перебували науковці-історики з України як учасники численних конференцій і стипендіатів (у тому числі й автор цих рядків). Це дало нам, котрі увійшли в науку в радянський період з багажем догматизованих підходів і концепцій, чудову нагоду завершити свої дослідження, познайомитися із зарубіжною фаховою літературою, яка тривалий час була недоступною науковцям в СРСР, та визначити перспективи майбутніх наукових розробок. Професор А. Каппелер з колегами (зокрема, професором Манфредом Александером) і докторантами завжди створювали для нас чудову атмосферу творчого інтернаціонального спілкування та дружньої підтримки, яка підтримувалася і в майбутньому. Оглядаючись на десятиріччя назад, з ностальгією пригадую маленький двоповерховий будиночок Семінару східноєвропейської історії на затишній вулиці Крінґсвеґ у Кельні, який спокоєм своїх кабінетів та бібліотеки ніби навмисно підкреслював свою спрямованість на творчий пошук, звільняючи від повсякдення наших «буремних» 90-х років.

Від 1998 року і до сьогоднішнього дня А. Каппелер працює ординарним університетським професором Інституту східноєвропейської історії університету Відня і є дійсним членом (з 2001 р.) Австрійської академії наук, продовжує свої наукові дослідження з української історії, керує науковими проектами, зосереджуючись переважно на історії мультикультурного узграниччя Західної України, і залишається провідним зарубіжним істориком-україністом, чий авторитет підтверджується його участю як експерта в багатьох наукових фондах. Він є автором 7 ґрунтовних монографій з історії Росії та України (остання з них — «Великороси» і «малороси»: Російсько-українські взаємини та сприйняття в історичній перспективі» — вийшла друком англійською мовою 2003 року в Сієтлі), науковим редактором 19 збірників статей*, понад 80 наукових статей, окремі з яких, присвячені ук-

* З історії України виділимо такі: Manfred Alexander, Andreas Kappeler, Frank Kämpfer (Hrsg.) Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag. Stuttgart 1991; Guido Hausmann, Andreas Kappeler (Hrsg.) Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden 1993; Peter Jordan, Andreas Kappeler, Walter Lukan und Josef Vogl (Hrsg.) Ukraine. Geographie - Ethnische Struktur - Geschichte - Sprache und Literatur - Politik - Wirtschaft - Recht. Wien, 2001; Andreas Kappeler (Hrsg.) Die ukrainische Nationalbewegung vor 1914. (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 49. 2001. Heft 2); Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, Mark von Hagen (Ed.) Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945). Edmonton, Toronto, 2003.

раїнській історії, надруковано на сторінках українських журналів та наукових збірників («Київська старовина», «Сучасність», «Схід-Захід» та ін.). У 2003 році деякі великі статті з української історії XIX–XX ст. автор об'єднав в окремий збірник, який вийшов із вступним словом академіка Ярослава Ісаєвича*. Останній, зокрема, відзначив видатну роль А. Каппелера у порівняльних дослідженнях народів багатонаціональної Російської імперії під особливим кутом зору щодо специфіки їхнього внутрішнього розвитку та різної політики уряду стосовно неросійських етнічних груп та націй на різних етапах історії.

З середини 80-х років минулого століття А. Каппелер приділяв особливу увагу історії України і був ініціатором численних наукових конференцій та проектів, спрямованих на розкриття «білих плям» в українській історії (які для тогочасної української історіографії були табуйовані офіційною радянською версією історії) та подолання «русоцентричного» погляду більшості західних істориків Східної Європи. А. Каппелер став одним із небагатьох західних істориків не українського походження, для яких історія України виступала не периферійною, а однією із центральних тем власних наукових досліджень.

Тому не випадково саме А. Каппелеру впливове німецьке видавництво після розпаду СРСР і появи нових незалежних держав у Східній Європі запропонувало підготувати науково-популярну книгу з історії України. «Мала історія України», яка вийшла 1994 р., стала однією з перших книг в німецькомовному просторі XX ст., написаною неетнічним українцем. Її порівняно невеликий обсяг і популярний стиль викладу визначався головним завданням, спричиненим появою на сучасній мапі Європи нової великої держави, — познайомити широкий загал західноєвропейських читачів з основними подіями української історії. Це було зумовлено тими несподіваними процесами початку 90-х років, коли пересічний європеєць із здивуванням зрозумів, що колишній СРСР — це не «Росія», з якою він традиційно ототожнювався завдяки русоцентричному образу історії Східної Європи та тогочасної політики, а численні нації та народності із своєю самобутньою культурою та традиціями. Звідси витікає і головний лейтмотив книги — «українці» — це не «росіяни» і вони мають свою історію, хоча і тісно зв'язану з історією Росії (як власне й інших східноєвро-

* Andreas Kappeler. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. Wien, Köln, Weimar 2003.

пейських держав і народів). А. Каппелер прийшов до історії України через історію російського та радянського імперіалізму, і, як він сам зазначає у «Передмові до українського видання», без якої «неможливо зрозуміти історію України останніх трьох століть». Цей контекст визначається особливою зацікавленістю автора проблемами українсько-російських взаємин в історичній перспективі й відіграє роль дороговказу для побудови ним «образу історії України».

Вихований на традиціях німецької історіографії з теоретичними постулатами історичної герменевтики — «час», «місце», «особа», — А.Каппелер цілком свідомий того, що будь-яка історія пишеться з позицій сучасності, а історик, стаючи до дослідження, виходить із певних «відправних точок» та «ціннісних орієнтирів» (М. Вебер). При цьому т.зв. «суб'єктивізм» історичного дослідження, з яким так безуспішно намагалися боротися численні «позитивістські» та «марксистсько-ленінські» теоретики історії, є необхідним елементом історичного дослідження, а власна позиція автора має бути чітко визначена та задекларована. Згадаємо Х.-Г. Гадамера: «... якщо завжди видно власний погляд кожного історика на його знання і цінності, то констатація цього не є докором проти його науковості. Ще не відомо, чи помиляється історик із-за обмеженості своєї точки зору, неправильно розуміючи і оцінюючи перекази, чи йому вдалося правильно висвітлити те, що не спостерігалося до цього часу, завдяки переважно його поглядові, який дозволив йому відкрити дещо аналогічне безпосередньому сучасному досвіду»*.

Сучасний досвід і сприйняття України та українців у світі сформували головну концепцію А. Каппелера у розгляді історії України. І хоча автор стверджує у «Передмові до українського видання», що він переважно дотримується українського історичного «гранд-наративу» (або ж, іншими словами, «панівного погляду на історію»), проте його підхід відрізняється як від «державницької» так і від «народницької» концепції української історіографії. Обидві вони були реанімовані на початку 90-х років і мали на меті утвердити, з одного боку, міф про тисячолітню державницьку традицію українського народу (цей підхід відобразився у нав'язаному деякими істориками вислові — «від Кия до Кравчука»), а з другого — сприяли формуванню «етнічної» української нації, на узбіччі якої залишалися численні народи, що протягом

* Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1988. С. 617.

століть мешкали на території України. Обидві ці концепції спрямовувалися на легітимацію молодої держави, проте завдали неабиякої шкоди «історичній культурі» сучасного українського суспільства, створивши міфологізований та заідеологізований образ української історії. А. Каппелер поставив під сумнів головні ідеї цих концепцій і запропонував розглядати українську історію «як історію простору, в якому українці жили, складаючи більшість населення». Тим самим в історію України він намагається органічно вписати історію всіх народів, які в різний час жили на її території, творили власну культуру, формуючи поліетнічний та міжкультурний простір, яким є Україна.

Зазначимо, що відмова від «етнічного» підходу до розгляду історії України була властива не лише А. Каппелерові, але й іншим науковцям-україністам, зокрема О. Пріцаку, котрий ще 1991 року стверджував, що «історія України — це не історія української етнічної маси», а історія всіх типів держав та спільнот, які жили на теперішній території України. Проте для А. Каппелера цей підхід є не лише пізнавальним засобом для дослідження історії України, але й важелем сучасної політичної перспективи — «відмова від етнічної нації і поворот до мультиетнічної політичної нації, на мою думку, має стати засобом для подолання численних сучасних конфліктів і зміцнення молодої української демократії». Водночас, слід зазначити, що невеликий обсяг книги та її популярний характер не дозволили автору повною мірою реалізувати задекларовані ідеї (власне він попереджає про це), і хоч він часто нагадує читачу про те, що Україна поліетнічна і мультикультурна, але в центрі розгляду більшою мірою залишаються етнічні українці.

Обрана за базову концепція поліетнічної України пронизує всю структуру і виклад запропонованої книги. Звичайно, за насиченістю фактичним матеріалом вона значно поступається численним сучасним українським «синтетичним» курсам історії України, що визначалося обсягом і характером книги, а також станом досліджень, характерним для 90-х років минулого століття. До другого видання 2000 р. автор зробив окремі доповнення. Познайомившись із текстом українського перекладу, А. Каппелер вніс деякі корективи і доповнення до українського видання. Під час підготовки книги до видання я також зробив незначні підрядкові примітки до тексту, які є лише уточненнями і не порушують цілісність авторського викладу. Я переконаний у тому, що уважний читач побачить різницю в тлумаченні окремих

подій української історії, порівняно із сучасною офіційною українською історіографією. При цьому, на мою думку, головною особливістю авторського погляду на «болючі» теми української історії є толерантність, яка загалом притаманна стилю викладу А. Каппелера.

Безперечно, можна не погоджуватися із запропонованим поглядом на історію України та критично оцінювати авторське трактування окремих спірних питань нашого минулого. Проте не можна не погодитися із тим, що «погляд іззовні» неупередженого і прихильного до України та її народу автора, спонукає нас «навести різкість» на висвітлення окремих сюжетів і оцінки подій та акторів, оскільки сприйняття нашої історії «іншими» має не лише звичний інтерес, але й служить важливим елементом для її наукового переосмислення. Саме тому книга А. Каппелера може бути цікава не лише історикам-професіоналам, але й широкому колу читачів.

Сергій Стельмах, доктор історичних наук,
професор Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Історична серія видавництва «К.І.С.»

Червоний терор
Історія сталінізму

Йорг Баберовскі. Переклад з нім. 280 стор.

Ціна 25.00 грн

Сталінізм як явище історії, позначене страхіттями репресій, депортацій та масовим знищенням людей, вивчений ще недостатньо. Лише після відкриття архівів бачення радянської історії почало поступово змінюватися. Тридцятилітній період комуністичної деспотії, який збігається з роками правління Сталіна, мав ознаки модерної автократії, яка насильство над власним населенням розгорнула до апокаліптичних масштабів. Книжка берлінського історика розповідає про сталінізм як систему організованого державного терору проти населення, систему, що повстала в насильстві і репресіях, систему, в якій масовий терор завершився разом з її кінцем – смертю Сталіна. Йорг Баберовскі розглядає анатомію сталінського насильства та пропонує нові інтерпретації сталінізму. Книжка є цікавим і переконливо аргументованим поглядом на найпохмуріший період історії Радянського Союзу.

Юність української дипломатії

Веденєєв Дмитро, Будков Дмитро. 312 стор.

Ціна 15.00 грн

На основі широкого кола маловідомих архівних документів та літератури уперше комплексно висвітлюється процес організаційноправового й функціонального становлення дипломатичної та консульської служби різних історичних форм Української державності 1917–1923 років. Розглядаються міжнародні умови формування дипломатичних відомств, їх службові завдання, процес творення центрального апарату відомств зовнішніх зносин, дипломатичних і консульських представництв, питання управління ними, добір і розстановка кадрів. Для науковців, викладачів історії та міжнародних відносин, студентів, усіх, хто цікавиться історією міжнародних зв'язків України.

Хронологія мовних подій в Україні

Кубайчук Віктор 176 стор.

Ціна 10.00 грн

У книжці стисло відбито культурні, освітні, політичні, мистецькі події, що так чи так вплинули на розвиток та побутування української мови й становлять кістяк її зовнішньої історії, найголовніші ключові події, згадано найвизначніші постаті, найважливіші освітні заклади, наукові інституції, видавництва, культурні осередки, періодичні видання. Інформацію супроводжують посилання на джерела, що дає змогу користуватися книжкою як бібліографічним довідником. У додатках подано перелік словників, виданих в Україні протягом 1917–1948 років, та документи, що свідчать про специфічну діяльність офіційних мовознавчих та освітніх інституцій.

Меч і тризуб

Веденєєв Дмитро, Биструхін Геннадій 408 стор.

Ціна 40.00 грн

Монографія є першою узагальнюючою працею, в якій на основі широкого кола маловідомих документів ОУН та УПА, радянських і польських спецслужб, компартії більшовиків розглядається розвідувальна, контррозвідувальна, диверсійно-терористична діяльність руху українських націоналістів, Української повстанської армії, їхнє співробітництво зі спецслужбами іноземних держав. Вільна від ідеологічних нашарувань, книга подає захоплюючу розповідь про таємний фронт національно-визвольних змагань.

Двобій без компромісів

Веденєєв Дмитро, Биструхін Геннадій 568 стор.

Ціна 50.00 грн

Монографія є першою узагальнювальною працею, в якій на основі багатьох невідомих широкому загалові документів ОУН та УПА, радянських спецслужб і компартії більшовиків розглянуто протиборство в розвідувальній і контррозвідувальній сферах між спецпідрозділами руху українських націоналістів та спеціальними органами й військами СРСР у контексті «холодної війни» в післявоєнному світі. Вільна від ідеологічних нашарувань, супроводжена унікальними фотодокументами, книга подає захопливу розповідь про таємний фронт національно–визвольних змагань і буде цікавою не тільки професійним історикам та військовим, але й усім, хто цікавиться таємними сторінками минулого України ХХ століття.

«Повстанська розвідка діє точно й відважно…»

Веденєєв Дмитро, Биструхін Геннадій. 568 стор.

Ціна 50.00 грн

У монографії проаналізовано джерельну базу дослідження історії розвідувальної та контррозвідувальної діяльності руху українських націоналістів та УПА. Вперше оприлюднено низку документів Державного архіву СБ України, які характеризують творення спеціальних підрозділів в ОУН та УПА, їх розвідувальну, контррозвідувальну, оперативнобойову діяльність, особливості кадрового складу. оналістів.

Для науковцівісториків, правознавців, викладачів, курсантів і слухачів вищих військових закладів освіти, всіх, кого цікавить історія розвідки та контррозвідки в Україні.

Для замовлень: тел.: (044) 462-5269/70 e-mail: diana@kis.kiev.ua

http://books.dovidka.com.ua

Андреас Каппелер

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

МАЛА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Перекладач Олег Блащук
Науковий редактор Сергій Стельмах
Редактор Надія Гончаренко
Коректор Ірина Огієнко

DIE HERAUSGABE DES BUCHES WURDE UNTERSTÜTZT VOM
ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНЕ ЗА ПІДТРИМКИ
ÜBERSETZUNGSPROGRAMM DES GOETHE-INSTITUT KIEW
ПРОГРАМИ ПЕРЕКЛАДІВ ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ І
UND DER INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ"

Підписано до друку 31.07.2007. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 15,35.

Зам„ 7-378.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ–80, а/с 1, тел. (044) 462 52 69,
http//books.dovidka.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК, №677 від 19.11.2001 р.

Віддруковано з готових фотоформ
ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Курбаса 4